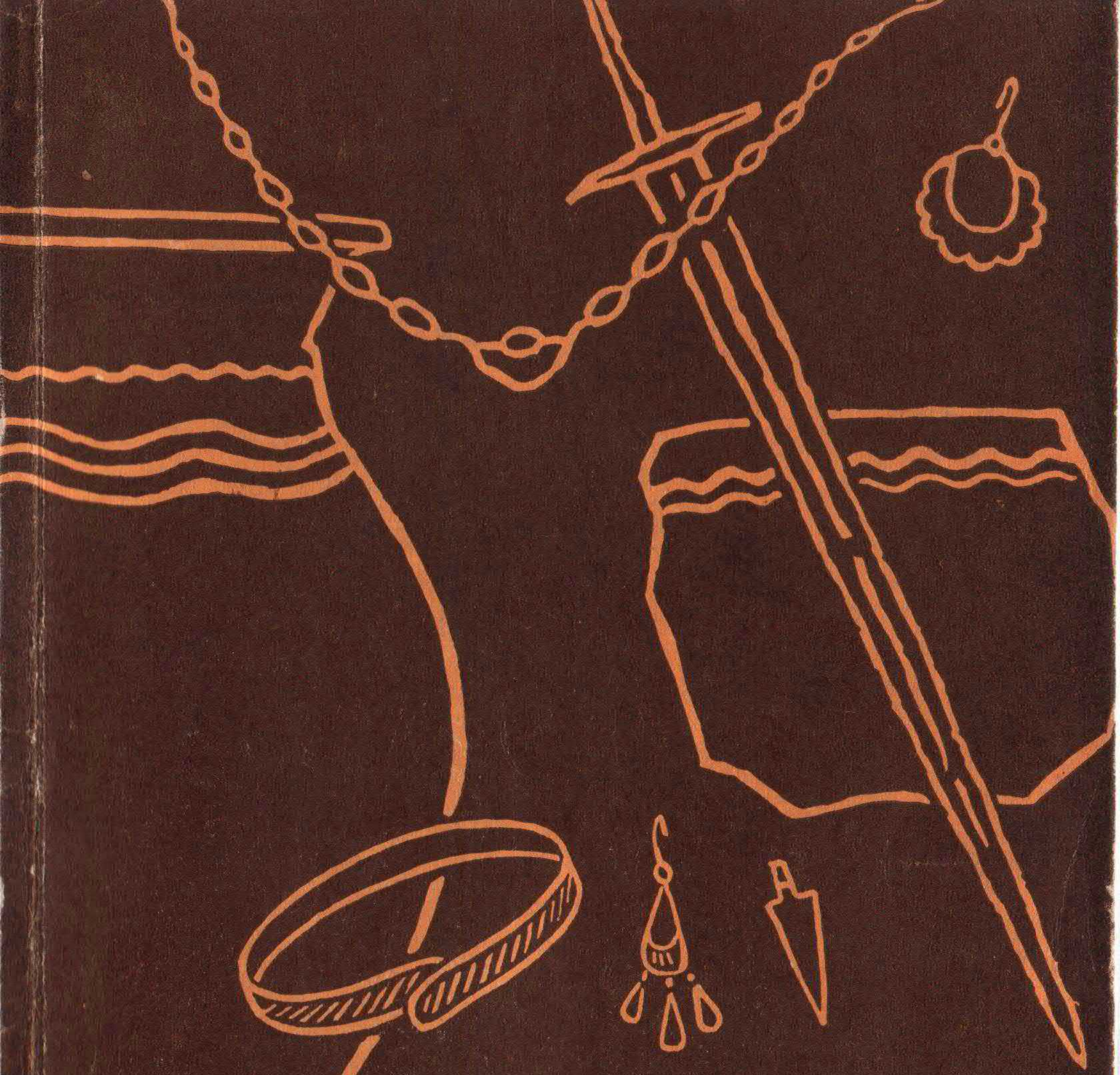

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА

КАНІВСЬКЕ
ПОСЕЛЕННЯ ПОЛЯН

КИЇВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА

КАНІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ПОЛЯН

КНИРОФОНД
магістерської програми
НаУКМА
“Археологія та давня
історія України”
Дарунок Бідзіля В.І.
“16” 11 2005р

ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1965

902.6
М44

Монографія присвячена дослідженню слов'янського племені полян, яке жило на правому березі Дніпра і стало ядром при створенні першої древньоруської держави — Київської Русі. Публікуються нові матеріали розкопок на Канівщині, висвітлюється планування Канівського поселення полян, його жител, господарчих будов та розповідається про землеробство, скотарство, ремесла, мисливство і рибальство полян.

Дослідження свідчать про високий рівень розвитку стародавніх слов'ян уже в VII—VIII ст., спростовують неправильні твердження буржуазних учених, які намагались принизити роль слов'ян.

Книга розрахована на істориків, археологів, етнографів та широкі кола читачів, які цікавляться далекою історією нашої Батьківщини.

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ДРУКАРНЯ № 5

2300

ВСТУП

Роль полян в історії нашої Батьківщини. Канівщина та пам'ятки її стародавнього минулого. Сучасники полян. Вивчення полян в дореволюційний час і радянськими археологами. Дослідження Канівського поселення. Експедиції Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка, їх учасники та результати. Мета даної праці та її структура.

Канівське поселення належало одному з найбільш розвинутих східнослов'янських племен другої половини I тисячоліття — полянам. Роль полян в історії нашої Батьківщини відзначена ще в літопису: «...поляне яже ныне зовомая Русь» [1].

Незважаючи на те, що поляни відіграли надзвичайно важливу роль в утворенні першої давньоруської держави — Київської Русі, їх історія та культура ще й досі досліджені недостатньо. Вивчення стародавніх слов'янських племен — безпосередніх предків російського, українського і білоруського народів — має виключно велике значення. У зв'язку з цим кафедра археології і музеєзнавства Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка провадила кілька років дослідження Канівського поселення полян. Матеріали цих досліджень публікуються в даній роботі.

* * *

Територія Канівщини заселена з кам'яного віку. Заселенню її сприяли вигідні природні умови — наявність річок, лук, гір та лісів.

На землях Канівщини відкрито стоянки пізнього палеоліту— в околицях Канева, поблизу сіл Студенець, Селище і Трощин; неолітичні пам'ятки — біля села Пекарі, досить численні поселення та могильники енеоліту і епохи бронзи в Пороссі, а також кургани і поселення скіфського часу біля сіл Лазірці, Яблунівка, Трахтемирів, Григорівка, під Каневом та в інших місцях [2].

[1] Повесть временных лет. Ч. 1. М.—Л., 1950, стр. 21.

[2] М. М. Бондар. Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я. К., 1959, стор. 11, 16, 19, 31, 32, 42.

Ще густіше територія Канівщини була заселена в першій та другій половині I тисячоліття н. е. Лише в Канівському Придніпров'ї радянськими вченими виявлено понад 40 поселень ранньослов'янського періоду. Зарубинецько-корчеватівські пам'ятки знайдено в околицях Канева (на горах Московка, Пилипенкова), поблизу сіл Зарубинці, Хмільна, Межиріч, Сахнівка, Тростянець, Трахтемирів та ін. Пам'ятки черняхівського типу виявлено в багатьох місцях — біля сіл Мартинівка, Грищинці, Малий Ржавець, Ковалі, Яблунівка, Стеблів, Гамарня, Пекарі та ін. [3].

На Канівщині відкрито кілька скарбів слов'ян V—VII ст. Серед них — Мартинівський скарб (знайдено поблизу села Мартинівка), який складався з великого комплексу предметів місцевого виробу: посуду, чоловічих і жіночих прикрас та унікальних срібних фігурок людей і коней [4].

В Пороссі — у селах Грищинці, Пастирське, Тростянець, Ковалі, Трощин, Пекарі, Бабичі, Михайлівка та на Княжій горі біля Канева — були поширені знахідки антропоморфних, зооморфних та пальчатих фібул, що відносяться до V—VI ст., а також інших предметів, які належали русам [5].

До VII—IX ст. відносяться поселення, виявлені в околицях Канева, сіл Хмільна, Яблунівка, Грищинці, Сахнівка та ін. [6].

На території Канівщини знайдено найбільше найцінніших слов'янських пам'яток, що говорить про важливу історичну роль цього району.

Канівське поселення полян, поряд з іншими, відіграло певну історичну роль у розвитку стародавніх слов'ян та формуванні древньоруської держави — Київської Русі.

Сучасниками полян у другій половині I тисячоліття були сіверяни, радимичі, древляни, уличі, тиверці, волиняни, дуліби та інші слов'янські племена.

На північному сході від полян жили сіверяни. З слов'янських племен вони досліджені порівняно непогано. Початок їх вивченню поклали ще до революції Д. Я. Самоквасов, який розкопав багато пам'яток сіверян і видав ряд цінних праць про них [7], П. В. Голубовський, який вивчав їх історію [8], та М. Макаренко,

[3] М. М. Бондар. Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я. К., 1959, стор. 44—47.

[4] Б. А. Рыбаков. Древние русы. — В кн.: Советская археология (дальше — СА). Т. XVII. М., 1953, стр. 76—89, рис. 20—21.

[5] Там же, стр. 56—62.

[6] М. М. Бондар. Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я, стор. 50.

[7] Д. Я. Самоквасов. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. М., 1908.

[8] П. В. Голубовский. История северской земли до половины XIV столетия. К., 1881.

який розкопав городище Монастирище біля міста Ромни [9]. За радянського часу пам'ятки сіверян на Лівобережжі Дніпра вивчають І. І. Ляпушкін [10], Д. Т. Березовець [11] та інші археологи. Відкрито ранні (волинцевські) та пізніші (роменські) пам'ятки племені сіверян. Встановлено, нарешті, етапи його розвитку. Опублікована монографія дослідження однієї з цікавих пам'яток сіверян — Новотроїцького городища [12], а також узагальнено матеріали археологічного вивчення слов'ян Лівобережжя від початку їх виникнення і до XIII ст. [13].

Чимало зроблено і в дослідженні древлян, що жили на північному заході від полян; вивчаються, особливо в післявоєнні роки, їх поселення, городища та могильники [14]. В. К. Гончаров провів розкопки поселення Лука Райковецька [15], І. П. Русанова та Ю. В. Кухаренко [16] — городища Хохтомель та інших пам'яток на Житомирщині.

Розпочато вивчення уличів, які розташовувались на південь від полян. Розглядалось питання про їх територію заселення [17], провадилися розкопки деяких поселень на річці Тясьмин [18].

Найбільше пощастило південному племені тиверців, що вивчене майже всебічно. Нещодавно видано монографію Г. Б. Фе-

[9] М. Макаренко. Городище «Монастирище».— В кн.: Науковий збірник Історичної секції УАН. Т. XIX. К., 1924.

[10] И. И. Ляпушкин. Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей.— В кн.: Вестник ЛГУ, № 20. Серия истории языка и литературы. Вып. 4. 1956.

[11] Д. Т. Березовець. До питання про літописних сіверян. — В кн.: Археологія. Т. 8. К., 1953.

[12] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.— В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР (дальше — МИА СССР), № 74. М.—Л., 1958.

[13] И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— МИА СССР, № 104. М.—Л., 1961.

[14] Р. І. Виєзжев. Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилоп'яті.— В. кн.: Археологічні пам'ятки УРСР (далі — АП УРСР). Т. III. К., 1952.

[15] В. К. Гончаров. Посад і сільські поселення коло Райковецького городища. — АП УРСР. Т. 1. К., 1949.

В. К. Гончаров. Роботи Волинської експедиції 1948 р. — АП УРСР. Т. III. К., 1952.

[16] И. П. Русанова. Археологические памятники второй половины 1-го тыс. нашей эры на территории древлян.— СА, № 4. М., 1958.

Ю. В. Кухаренко. Славянские древности V—IX вв. на территории Припятского Полесья. — В кн.: Краткие сообщения Института истории материальной культуры (дальше — КСИИМК), № 57. М., 1955.

[17] Б. А. Рыбаков. Уличи. КСИИМК. Вып. XXXV. М., 1950.

[18] Д. Т. Березовец. Славянские поселения в устье Тясьмина.— В кн.: Краткие сообщения Института археологии АН УССР (дальше — КСИА), № 8. К., 1959.

Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко. Раскопки около с. Калантаево и Стецовки на Тясьмине в 1956 г. — КСИА, № 8. К., 1959.

дорова, де описано пам'ятки Прутсько-Дністровського межиріччя від сарматського періоду і до IX ст. [19].

Менше, але вивчаються слов'янські племена, що знаходилися на захід від полян — дуліби, волиняни, хорвати та ін. Провадилися дослідження їх поселень біля сіл Підгорці (стародавній Пліснеськ) [20], Рипнів [21], на території міста Ужгород (на Радванці) [22] та в інших місцях.

Поляни досліджені значно гірше від інших слов'янських племен. Не дивлячись на виключно важливу роль цього племені в історії нашої країни, вчені ще дуже мало займалися вивченням його матеріальної і духовної культури.

Перші розкопки на території полян провели відомі археологи дореволюційного періоду — В. В. Хвойко та В. Б. Антонович на Київщині. Було виявлено пам'ятки, що за територією та часом відносяться, безумовно, до полян [23]. Більшість учених, спираючись на літописні дані, правильно вважали, що поляни жили на березі Дніпра — майже від Києва і до Росі.

Поодинокі пам'ятки полян, зокрема прикраси та предмети побуту, опублікував І. А. Хойновський [24]. Проте полянські пам'ятки не стали предметом окремого дослідження дореволюційних вчених.

За радянського часу вивчення полян продовжувалось, але провадилося не досить інтенсивно. Дослідження цього племені досі не стало ще темою спеціальної узагальнюючої праці. Полянські пам'ятки вивчаються тільки поряд з іншими знахідками.

У загальних працях з історії нашої країни поляни згадуються дуже лаконічно [25]. Розкопки полянських поселень проведено лише в окремих місцях. Пам'ятки полян виявлено при розкопках нижніх шарів Києва М. К. Каргером і опубліковано в ряді його праць та в нещодавно виданій монографії про древній Київ [26]. Почалося вивчення кераміки Києва раннього періоду [27]. Кілька років провадились розкопки на Пастирському городищі [28], де поряд з іншими, виявлено пам'ятки VII—IX ст.

Провадилися розвідки та дослідження ранньослов'янських пам'яток на Росі, під час яких було виявлено і обстежено ряд цікавих поселень та окремих пам'яток і першої, і другої половини I тисячоліття н. е. [29].

---

[19] Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья. — МИА СССР, № 89. М., 1960.

[20] І. Д. Старчук. Розкопки на городищі Пліснеськ. — АП УРСР. Т. 1. К., 1949.

І. Д. Старчук. Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр. — АП УРСР. Т. III. К., 1952.

І. Д. Старчук. Розкопки на городищі Пліснеськ в 1949 р. — АП УРСР. Т. V. К., 1955.

М. П. Кучера. Гончарная керамика дофеодального времени из раскопок древнего Плеснеска. — СА, № 1. М., 1962.

М. П. Кучера. Плеснеск «Слова о полку Игореве» и древнерусский город Плеснеск.— КСИА, № 9. К., 1960.

М. П. Кучера. Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска.— КСИА, № 10. К., 1960.

М. П. Кучера. Древній Пліснеськ. — АП УРСР. Т. XII. К., 1962.

[21] Ю. М. Захарук і О. О. Ратич. Слов'янське поселення біля с. Рипнів Львівської обл. — АП УРСР. Т. V. К., 1955.

В. В. Аулих. Древнерусское поселение у с. Рипнев Львовской обл. — КСИА, № 7. К., 1957.

[22] К. В. Бернякович. Исследования древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде. — КСИА, № 3. К., 1954.

[23] В. В. Хвойко. Городища в среднем Приднепровье, их значение, древность и народность. — В кн.: Труды XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г. Т. I. М., 1905.

В. В. Хвойко. Древние обитатели Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913.

В. Б. Антонович. Археологические находки в Киеве и Киевской губернии в 1876 г. — В кн.: Чтения в историческом обществе Нестора летописца. Кн. 1. К., 1879.

[24] И. А. Хойновский. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси. Вып. I. К., 1896.

[25] П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1948, стр. 119, 139.

[26] М. К. Каргер. К вопросу о Киеве в VIII—IX вв. — В кн.: КСИИМК, № 6. М., 1940, стр. 61—66.

М. К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева. К., 1950, стр. 94—96.

М. К. Каргер. Древний Киев. Т. 1. М.—Л., 1958, стр. 98—115. Т. 2. М.—Л., 1961.

[27] А. М. Шовкопляс. Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве.— КСИА. Вып. 7, К., 1957.

А. М. Шовкопляс. Славянская керамика из Киева. — КСИА, № 8. 1959.

[28] М. Ю. Брайчевский. Работы на Пастырском городище в 1949 г.— КСИИМК, № 36. М., 1951.

М. Ю. Брайчевський. Пастирське городище. — В кн.: Вісник АН УРСР, № 10. К., 1952.

М. Ю. Брайчевський. Нові розкопки на Пастирському городищі. — АП УРСР. Т. V. К., 1955.

М. Ю. Брайчевский. Исследования Пастырского городища в 1955 г. — КСИА, № 7. К., 1957.

М. Ю. Брайчевский. Новые находки на Пастырском городище. — КСИА, № 10. К., 1960.

А. Т. Брайчевская. Кузница на Пастырском городище. — КСИА, № 9. К., 1960.

[29] Т. С. Пассек. Пороська археологічна експедиція 1945 р. — АП УРСР. Т. 1. К., 1949.

П. Н. Третьяков. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні рр. Росі і Тясьмину. — АП УРСР. Т. 1. К., 1949.

В. Й. Довженок, Н. В. Лінка. Розвідки древньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р. — АП УРСР. Т. V. К., 1955.

В. И. Довженок. Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 г. — КСИА, № 8. К., 1959.

В. И. Довженок, Н. В. Линка. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось. — МИА СССР, № 70. М., 1957.

Дослідженню історичної ролі полян, їх розвитку та території заселення присвячено кілька праць В. О. Рибакова, який неодноразово вказував на велике значення полян у формуванні Київської держави [30].

Інтерес до вивчення періоду утворення Київської держави викликав ряд спроб радянських учених підвести деякі підсумки досліджень слов'янських племен Придніпров'я. В такому напрямку написані роботи І. І. Ляпушкіна [31] та Д. І. Бліфельда [32], які узагальнили дослідження археологічних пам'яток слов'янських племен другої половини І тисячоліття та виявили деякі особливості окремих племен.

Необхідно повніше і глибше вивчати полян та їх різноманітні пам'ятки.

Серед полянських пам'яток найбільше досліджено зараз Канівське поселення, матеріали якого становлять значний інтерес.

Вивчення Канівського поселення почалося лише за радянського часу [33].

Перші розвідки та розкопки провадились тут в 1948 р. Було відзначено наявність культурного шару та залишків жител [34]. Окремі пам'ятки, зокрема кераміка Канівського поселення, привернули до себе увагу дослідників, і їх стали вивчати [35]. Проте саме поселення після його відкриття довго залишалось недослідженим.

В 1957 р. кафедра археології Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка почала планомірне і систематичне дослідження території Канівського поселення, наскільки це було можливо серед будов біогеографічного заповідника університету, який розташований якраз на території стародавнього поселення. В перший рік роботи на поселенні провадились лише розвідки для встановлення кордонів поселення і характеристики його культурного шару [36]. Основні роботи на поселенні були проведені в 1958—1962 рр., коли була виявлена і досліджена більша частина Канівського поселення, а також відкритий і частково досліджений його могильник.

На розкопаній площі Канівського поселення було відкрито 24 стародавніх житла, 17 приміщень різного призначення та 42 ями господарчого характеру. Здобута велика кількість різноманітних знахідок: посуд, знаряддя праці, прикраси, предмети побуту і т. п. Вони дають можливість характеризувати сільське господарство, ремесло та рівень культури полян в ті часи. Звіти про розкопки Канівського поселення друкувались у виданнях Київського університету починаючи з 1957 р. [37]. Крім того, деякі пам'ятки Канівського поселення послужили темами окремих досліджень. Зокрема, досліджувалися житла Канівського поселення [38] та керамічні знахідки [39].

В роботі археологічних експедицій по дослідженню Канівського поселення приймали участь наукові працівники, фотографи, кресляри, топографи, реставратори та студенти-практиканти історико-філософського факультету Київського університету.

Мета даної праці — підвести підсумки археологічного вивчення Канівського поселення полян, дати загальну картину його розвитку, дослідити його пам'ятки і використати їх як історичне джерело про розвиток слов'ян напередодні утворення Київської Русі. Відповідно побудовано розділи праці, подано плани, фото і реконструкції Канівського поселення.

---

[30] Б. А. Рыбаков. Поляне и северяне. — В кн.: Советская этнография (дальше — СЭ). Т. VI—VII. М.—Л.. 1947.
Б. А. Рыбаков. Древние русы.— СА. Т. XVII. М., 1953.
Б. А. Рыбаков. Начало русского государства.— В кн.: Вестник МГУ, № 4—5. М., 1955.
Б. А. Рыбаков. Предпосылки образования древнерусского государства.— В кн.: Очерки истории СССР, III—IX вв. М., 1958.

[31] И. И. Ляпушкин. Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей.— В кн.: Вестник ЛГУ, № 20. Серия истории, языка и литературы. Вып. 4. 1956.

[32] Д. І. Бліфельд. Стан дослідження археологічних пам'яток періоду утворення Київської Русі.— Вісник АН УРСР, № 7. К., 1957.

[33] М. Ю. Брайчевський. Древнеславянские памятники Каневщины.— В кн.: Труди Канівського біогеографічного заповідника. КДУ, № 8. К., 1950.

[34] Н. В. Лінка. Розвідка в Канівському районі. — АП УРСР. Т. 3. К., 1952.
В. А. Богусевич. Канівська археологічна експедиція. — АП УРСР. Т. 3. К., 1952.
Н. В. Линка. Раскопки скифского и древнеславянского поселений на территории Каневского биогеографического заповедника КГУ.— В кн.: Труди Канівського біогеографічного заповідника, № 9. К., 1952.

[35] Г. М. Шовкопляс. Слов'янські пам'ятники в районі Канева.— К кн.: Археологія. Т. X. К., 1957.

[36] Г. Г. Мезенцева. Археологічні розвідки на території Канівського заповідника в 1957 р. — В кн.: Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника. К., 1962.

[37] М. М. Бондар, Г. Г. Мезенцева. Археологічні дослідження Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка в Каневі в 1957 р.— В кн.: Науковий щорічник КДУ за 1957 р. К., 1958.
М. М. Бондар, Г. Г. Мезенцева. Археологічна експедиція КДУ на Канівщині в 1958 р.— В кн.: Науковий щорічник КДУ за 1958 р. К., 1959.
М. М. Бондар, Г. Г. Мезенцева. Археологічні дослідження в Канівському Подніпров'ї в 1958 р.— В кн.: Вісник Київського університету, № 2. Серія історії та філософії. К., 1959.
М. М. Бондар, Г. Г. Мезенцева. Канівська археологічна експедиція КДУ в 1959 р.— В кн.: Науковий щорічник за 1959 р. К., 1960.

[38] Г. Г. Мезенцева. Житла слов'янського поселення VII—IX ст. біля Канева.— В кн.: Науковий щорічник за 1958 р. К., 1959.

[39] Г. Г. Мезенцева. Археологічні пам'ятки Канівського поселення полян.— В кн.: Вісник КДУ, № 5. Вип. 2. Секція історії. 1962.

I. МІСЦЕПОЛОЖЕННЯ І ПЛАНУВАННЯ КАНІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

Географічне положення і топографія Канівського поселення. Територія поселення. Поверхня. Стратиграфія грунтів. Характеристика культурного шару. Планування Канівського поселення, його характерні риси та особливості.

Канівське поселення розташовувалось на правому березі Дніпра, 7 *км* південніше сучасного міста Канева Черкаської області. Рельєф тут гористий і своєрідний [1]. Правий берег Дніпра складають високі гори, які тягнуться вздовж ріки і густо вкриті пишною рослинністю. Вони підходять досить близько до Дніпра, залишаючи вузьку прибережну смугу. На цій смузі, на другій надплавній терасі і було колись поселення полян, якому зараз умовно надано назву Канівського в зв'язку з його близькістю до цього географічного пункту. Знаходилося це поселення на території сучасного заповідника Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка, між Канівським музеєм-заповідником «Могила Т. Г. Шевченка» та селом Пекарі.

Канівське поселення розміщувалось уздовж берега Дніпра у напрямку з північного заходу на південний схід. Воно не мало укріплень, а захистом його служили природні укріплення — ріка, яри та гори. З одного боку — з північної сторони — протікає Дніпро; з другого — на північному заході — яр, відомий зараз під назвою Гнила балка; з третього — західного — йшли гори (тепер вони носять назви: Велике скіфське городище, Мале скіфське городище і Мар'їна гора); з четвертого — південно-східного — боку великий Мар'їн яр та Княжа гора (рис. 1). Гори оточували поселення півколом і захищали його від вітрів та ворогів. З них найвища — Мар'їна гора, хоч інші теж високі. Поселення було найбільш відкрите від Дніпра, але й тут берег був досить високий (80—90 *м*) та крутий (рис. 2). До того ж воно тонуло в зелені лісів, що густо покривали берег і було майже непомітне з ріки (рис. 3). Отже, стародавні мешканці поселення надзвичайно вдало підібрали місце для життя і вміло використали багаті природні умови місцевості для захисту поселення від ворогів.

[1] В. Г. Бондарчук. Тектоніка і рельєф Канівських гір. — В кн.: Збірник праць Канівського біогеографічного заповідника. Т. 2. Вип. 1. К., 1947.

Рельєф місцевості, де знаходилось Канівське поселення, різноманітний. Крім гір, тут багато ярів, які починаються в горах

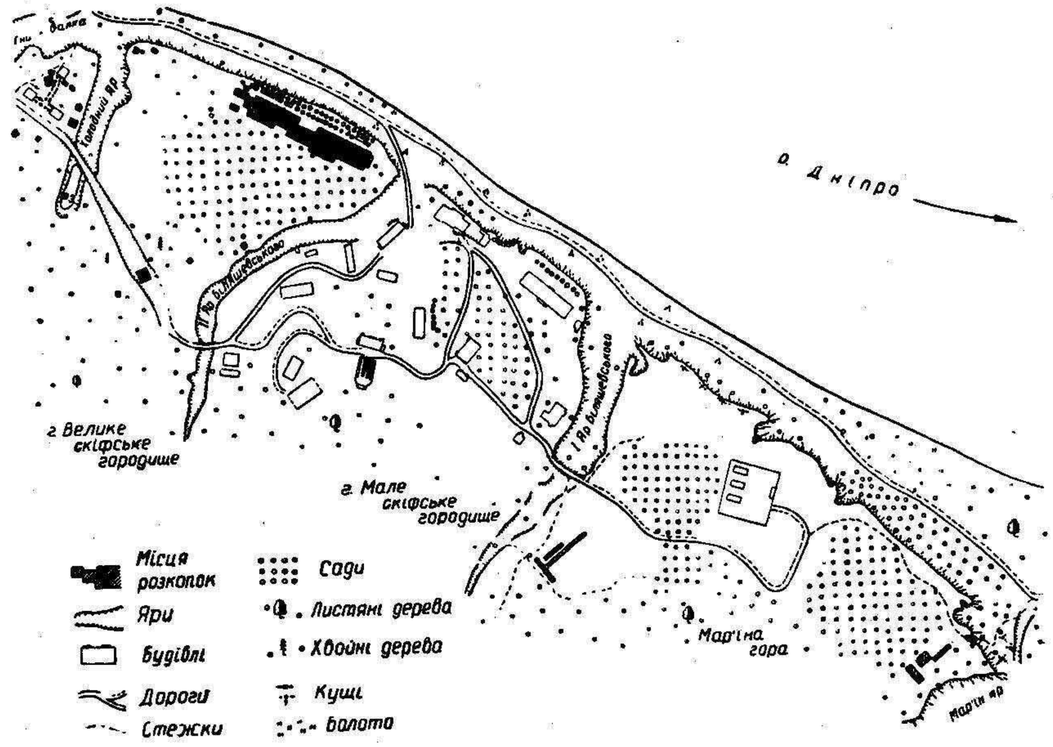

Рис. 1. План місцевості Канівського слов'янського поселення VII—IX ст.

і виходять до Дніпра. Якщо йти з півночі на південь, то територію Канівського поселення перетинають такі яри, як Холодний (наступний за Гнилою балкою), Другий яр Біляшевського, Перший яр Біляшевського і Мар'їн яр [2]. Не всі яри однакові. Найбільші серед них — це Мар'їн яр та Холодний яр, хоч найдовший — Другий яр Біляшевського.

Отже, ярами Канівське поселення ділилося на чотири частини: 1) площа між Гнилою балкою і Холодним яром; 2) площа між Холодним яром і Другим яром Біляшевського; 3) площа між Другим і Першим ярами Біляшевського; 4) площа між Першим яром Біляшевського і Мар'їним яром. За розмірами

[2] О. П. Кришталь. Канівський біогеографічний заповідник. — В кн.: Збірник праць Канівського біогеографічного заповідника. Т. 1. Вип. 1. К., 1947.

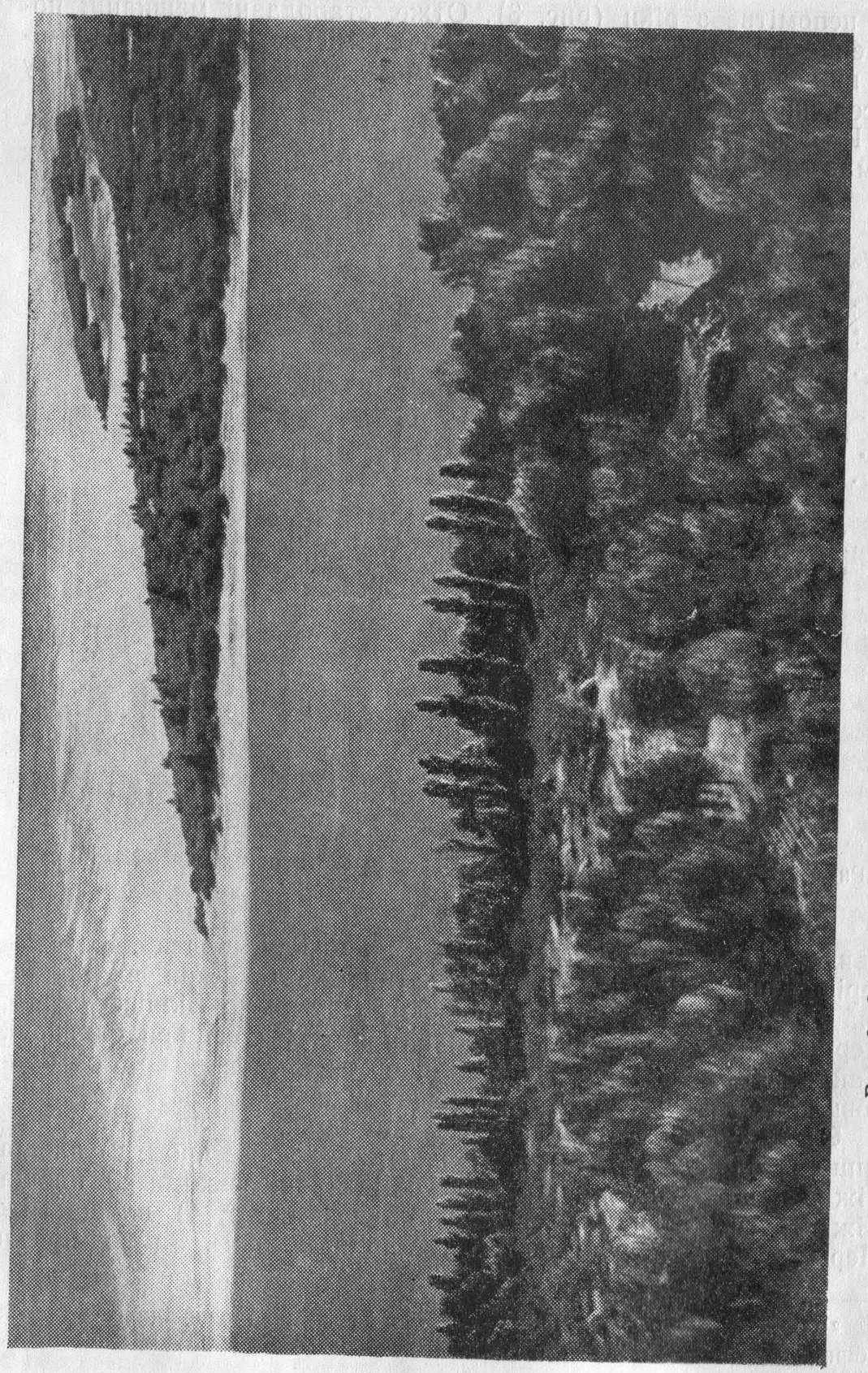

Рис. 2. Загальний вигляд місцевості Канівського поселення.

ці частини не рівні. Найменші з них — перша і третя частини, найбільша — друга і четверта.

Перші дві частини Канівського поселення являють собою підніжжя гори Велике скіфське городище, третя частина — підніжжя гори Мале скіфське городище, четверта — підніжжя Мар'їної гори.

На території Канівського поселення б'є два джерела, які повністю могли забезпечити населення хорошою питтєвою водою. Одне з них знаходиться у верхній частині Холодного яру.

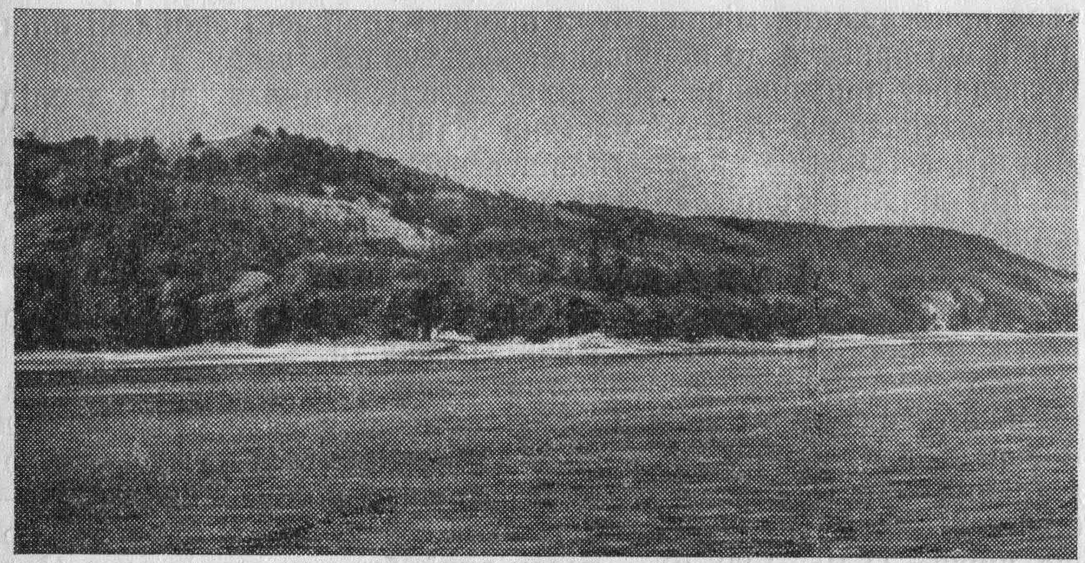

Рис. 3. Панорама берега Дніпра, де розташовувалось Канівське поселення.

Воно створило навіть невелике озерце (див. рис. 1). Водою цього джерела користувалося, напевно, населення першої і другої частин Канівського поселення. Інше джерело знаходиться в третій частині Канівського поселення і виходить до Дніпра. Ним користувалися, очевидно, жителі третьої та четвертої частин Канівського поселення.

Довжина Канівського поселення від Гнилої балки до Мар'їного яру — 850 *м,* ширина поселення не скрізь однакова, місцями більша, місцями вужча. Від берега Дніпра до гори Велике скіфське городище вона дорівнює 200 *м,* а від берега до Мар'їної гори — 150 *м*. Отже, площа Канівського поселення була, приблизно, 17 *га*. Проте розміри Канівського поселення, ймовірно, були раніше значно більшими, бо прибережна частина його весь час обвалюється до ріки, і в розрізі добре видно культурний шар і навіть залишки стародавніх жител Канівського поселення.

За Мар'їним яром Канівське поселення не продовжувалось, бо далі іде Княжа гора, де пізніше містилося древньоруське

місто Родень. За Гнилою балкою залишків Канівського поселення не прослідковується, там іде поле і культурного шару немає. Очевидно, і в ті часи тут були ниви і городи.

Територія Канівського поселення вже багато років розорюється і використовується під городи та сади. Частина її задернована і зайнята чагарником та молодим лісом.

Поверхня Канівського поселення має місцями більший, місцями менший схил до Дніпра. В зв'язку з цим частина грунту з року в рік змивається дощами до Дніпра. До того ж під час Великої Вітчизняної війни, коли тут проходив фронт, у багатьох прибережних місцях були прориті траншеї і зроблені блін-дажі, що привело до порушення культурного шару. Будинки та господарчі приміщення Заповідника КДУ виключили з дослідження територію третьої частини Канівського поселення (між Другим і Першим ярами Біляшевського), бо культурний шар на цій ділянці зберігся лише частково і не залишилося такої площі, де можна було б розгорнути розкопки. Зате культурний шар інших частин Канівського поселення — першої, другої і четвертої — в основному зберігся, і це дало можливість провести планомірні і систематичні розкопки.

Що стосується грунтової стратиграфії, то на території Канівського поселення залягають сірі лісові грунти. Зверху (від поверхні до глибини 0,32—0,35 *м*) знаходиться гумусово-елювіальний шар (НЕ), який має світло-сірий колір, нижче (0,80—0,90 *м*) — ілювіальний шар (І), який має червоно-бурий колір, ще нижче (1,10—1,20 *м*) — перехідний буро-палевий шар (Ір), за ним починається материк, яким у даній місцевості є лес (Рк).

В деяких місцях гумусово-елювіальний шар менший (0,22—0,25 *м*), за ним іде елювіальний (0,35—0,45 *м*), а нижче — ті ж самі шари, як було вже вказано (І, Ір, Рк) [3].

Культурний шар Канівського поселення досить потужний і дорівнює 60—70 *см*. Він насичений пам'ятками VII—IX ст. Серед цих пам'яток основну масу складали уламки ліпного сірого слабовипаленого посуду та кружального, більш досконалого, виконаного вже на гончарному крузі. З інших знахідок зустрічалися залізні сільськогосподарські і ремісничі знаряддя праці, ножики, кресала, бронзові пряжки, браслети, деякі срібні прикраси, а також окремі кістяні та кам'яні предмети [4].

Поряд з пам'ятками другої половини І тисячоліття траплялися поодинокі знахідки доби бронзи — уламки товстостінної ліпної кераміки з шнуровим і іншими орнаментами, характерними для посуду II тисячоліття до н. е. [5]. Такі знахідки свідчать, що в більш ранній час ця територія також була заселена. Але слов'яни, які жили тут пізніше, в другій половині І тисячоліття, повністю зруйнували залишки попереднього поселення. Від нього не збереглося ні жител, ні інших будівель, лише окремі уламки посуду, які, до того ж, часто знаходяться не в нижніх, а в верхніх шарах, що вказує на те, що їх первинне місцезнаходження порушено.

Культурний шар Канівського поселення полян тягнеться протягом усієї території поселення майже однаковою смугою у вищеописаних грунтах і має сірий або темно-сірий колір. Біля жител та господарчих будов культурний шар збільшується до 1,40—1,60 *м*. В житлах та приміщеннях він більш насичений, ніж поза ними, і має темніший колір. В культурному шарі трапляються залишки вугілля, попелу, печини, кісток тварин, птахів, риб, а також різноманітні знахідки — уламки посуду, залізні вироби, шлаки, кістяні вироби та досить багато каміння. Цілі предмети — горшки, прясла, бруски, ножики, пряжки, цвяхи — зустрічалися переважно в заповненні жител.

Материковий грунт, яким тут є, як указувалося вище, лес, виділявся досить чітко. Тому навіть в шурфах вже можна було прослідкувати контури жител та приміщень, заповнених чорноземом.

На Канівському поселенні розкопками розкрита площа в 2100 *м*^{2}.

На території, де знаходилась перша частина Канівського поселення, — між Гнилою балкою і Холодним яром — розкрито 150 *м*^{2}. Незначна кількість розкритої тут території пояснюється тим, що вона забудована зараз будинками Заповідника Київського університету. Проте шурфами встановлено, що центральна частина цієї ділянки не була забудована в стародавні часи, а лише по краях її йшли житла і господарчі приміщення, частина яких і була відкрита під час розкопок. Незабудованість центральної частини може бути пояснена тим, що там залягають природні поклади каміння, які, очевидно, перешкоджали влаштуванню жител, бо тоді їх викопували в грунті на глибину 1,50—1,60 *м*.

На землях другої частини — між Холодним яром і Другим яром Біляшевського — вдалося відкрити 1650 *м*^{2} — всю прибережну територію, яка не зайнята зараз під садом і лісом. Інші ділянки цієї площі досить круто підіймаються на гору Велике скіфське городище і були, очевидно, заселені менше, бо

---

[3] Н. Б. Вернандер. Грунтовий покрив Канівського заповідника. — В кн.: Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника. К., 1962.

[4] Г. Г. Мезенцева. Археологічні пам'ятки Канівського поселення полян. — В кн.: Вісник КДУ, № 5. Вип. 2. Серія історії. К., 1962.

[5] М. М. Бондар. Нові дані про пам'ятки періоду середньої бронзи в околицях Канева. — В кн.: Вісник КДУ, № 4. Серія історії та філософії. Вип. 1. К., 1961, стор. 104.

виявилися мало придатними для побудови жител. Проте закладеними шурфами виявлено, що і ця площа була частково заселена. Тут було відкрито залишки двох жител і кількох господарчих будов і ям. Стародавніх знахідок на похилій площі все ж було значно менше, ніж на прибережній.

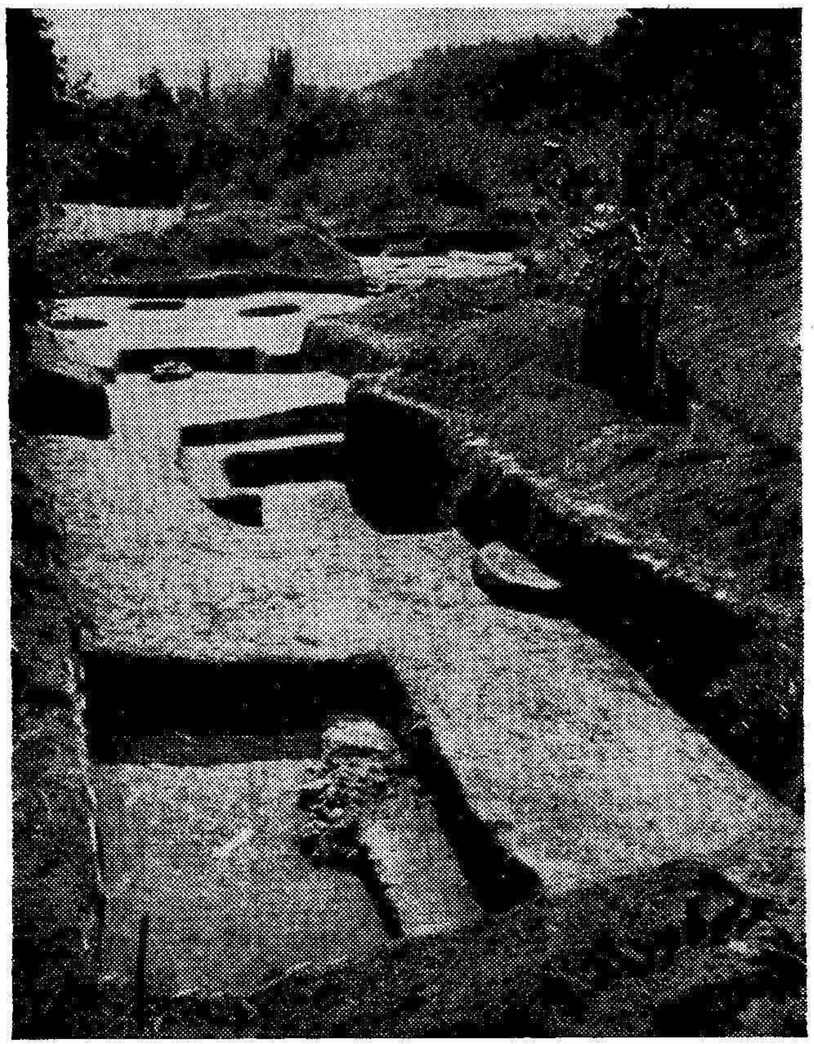

Рис. 5. Загальний вигляд розкопок Канівського поселення.

Третя частина Канівського поселення — між Другим і Першим ярами Біляшевського, як уже вказувалося вище, не розкопувалась, бо рельєф її досить крутий і, до того ж, вона зайнята сучасними будівлями. Але й тут траплялися поодинокі знахідки, цілком ідентичні пам'яткам з перших двох частин поселення. Вони вказують, що Канівське поселення було розташоване колись і на цій території.

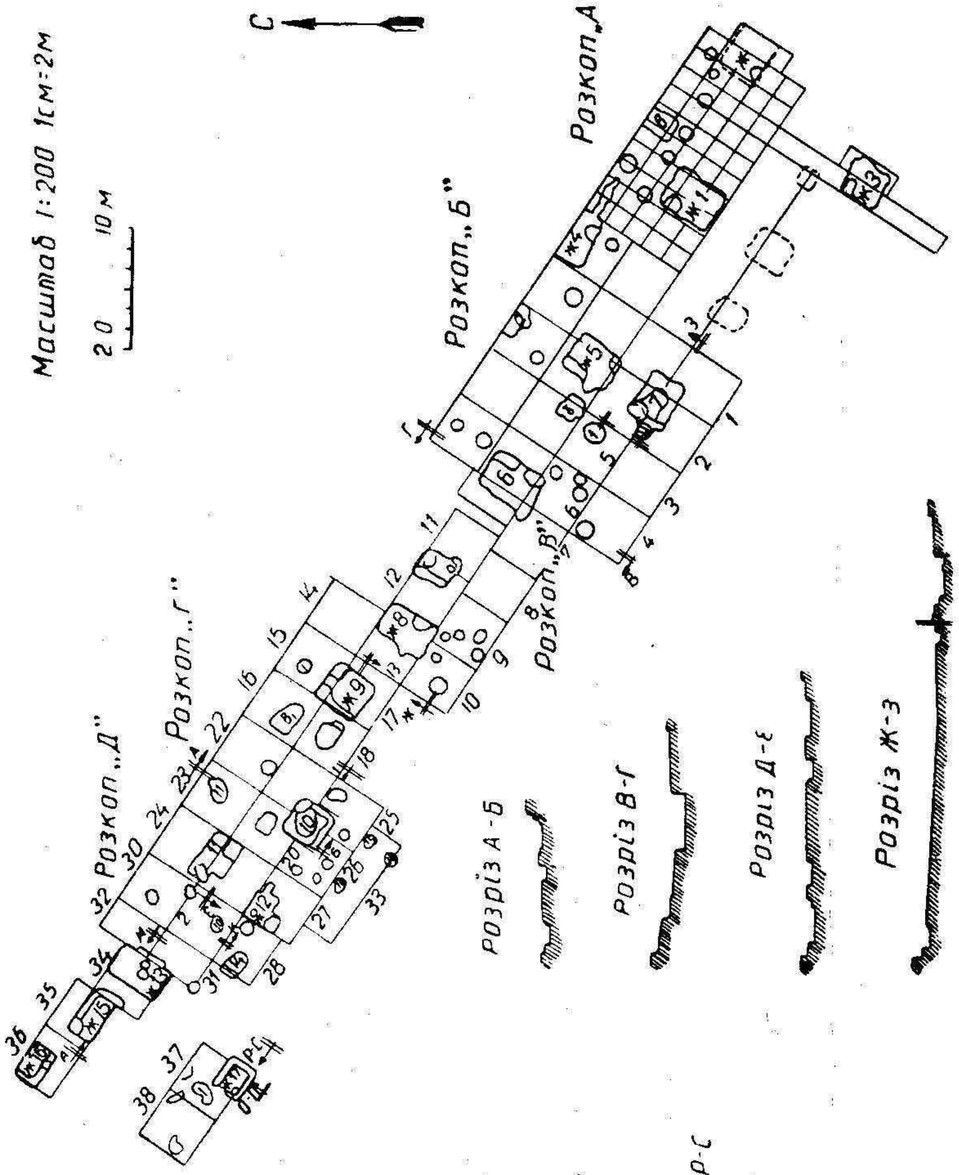

Рис. 4. План розкопок Канівського поселення в 1958—1961 рр.

На території четвертої частини поселення — між Другим яром Біляшевського і Холодним яром — розкрита площа в 300 *м*². Оскільки ця територія зайнята зараз під садом, то розкопки тут довелось вести на невеликій площі — відповідно до обставин, щоб не псувати сад.

Проведені розкопки дають можливість говорити вже про планування та влаштування Канівського поселення. Перш за все слід указати, що всі чотири частини були повністю зайняті поселенням, за винятком краю четвертої частини — під Мар'їною горою, біля Мар'їного яру,— де містився могильник.

Розташування жител, будівель та ям на Канівському поселенні свідчить про те, що в забудові його були вже елементи певного планування. Більшість жител поселення розташовувались рядами вздовж берега Дніпра і орієнтовані, як і все поселення,— з північного заходу на південний схід (рис. 4). Вдається прослідкувати чотири таких ряди. Очевидно, раніше їх було більше, якщо врахувати, що деякі житла видно в розрізі обвалу, а деякі давно вже обвалилися до Дніпра. Навколо кожного житла виявлені різні будівлі, льохи та ями (рис. 5). Таким чином, були вже певні господарчі комплекси або двори, до яких входило житло і кілька інших будівель. Можливо, кожний двір був обнесений тином.

Залишки жител Канівського поселення розташовані досить близько між собою — на віддалі 7—8 *м*, а іноді й ближче. Це свідчить про густу заселеність Канівського поселення і пояснюється тим, що територія його, обмежена природними умовами — ярами та горами, не могла збільшуватися. З зростанням кількості населення поселення заселялось усе густіше.

Недостатня вивченість ранньослов'янських поселень і городищ не дозволяє вказати, наскільки Канівське поселення за своїм плануванням було подібним до них. Можна думати, що й інші поселення Правобережжя Дніпра вже мали подібне, найбільш зручне в такій місцевості планування. Очевидно, на той час у полян уже склалися певні риси планування поселень, і це знайшло відображення і в Канівському поселенні.

II. ЖИТЛА ТА ІНШІ БУДОВИ

Види будов Канівського поселення. Землянки та їх характеристика. Напівземлянки та їх характеристика. Реконструкція жител Канівського поселення. Аналогії до жител Канівського поселення. Реконструкція загального вигляду Канівського поселення. Рівень будівництва полян у другій половині I тисячоліття.

При розкопках території, де знаходилось Канівське поселення, виявлено кілька десятків різноманітних будов — житла, майстерні, сараї, льохи та ями різного призначення. Кожний з цих видів будов має свої особливості і викликає певний інтерес. Найбільш важливими і цікавими є, безперечно, житла, бо вони дають можливість найповніше розкрити характер життя та господарства полян.

Житла, відкриті на Канівському поселенні, поділяються на дві групи — землянки та напівземлянки.

Земляночні житла

До першої і більш ранньої групи можна віднести земляночні житла. Землянки виявлені переважно при розкопках території першої частини Канівського поселення, а в інших частинах майже не зустрічалися. Це вказує на те, що не вони були основним видом жител поселення. До того ж, їх відкрито мало, в кілька разів менше, ніж напівземлянок.

Від землянок збереглися лише нижні частини жител, вирізані в материку: продовгуваті виямки глибиною 1,60—1,70 *м* від сучасної поверхні.

Розміри землянок Канівського поселення невеликі — приблизно 2,80×2,60 *м*. За формою вони прямокутні, але близькі до квадратних — різниця бокових сторін в 0,20—0,30 *м*.

Землянки орієнтовані з півночі на південь або з північного заходу на південний схід. Стіни цих жител материкові, можливо, вони були обмазані глиною. Підлога в них густо вкрита глиняною обмазкою.

У кутку жител, напроти входу або біля нього були печі, які зустрічалися двох видів: печі-кам'янки та глинобитні. Часті-

ше трапляються в землянках печі-кам'янки. Вони дійшли до нашого часу в дуже поганому стані, що не дає можливості уявити їх конструкцію і загальний вигляд. Під час розкопок ці печі являли собою купу великого або дрібного каміння — валунів, складених у кутку житла. На камінні було багато вугілля і попелу, які вказували на те, що воно відносилося до печі. Очевидно, з такого каміння викладали стінки і склепіння печі, які потім завалилися і утворили купу каміння. Розвали печей-кам'янок у землянках мали діаметр 1 *м*—1,5 *м*.

Глинобитні печі, виявлені в землянках, були зроблені на останці круглої або овальної форми з материку. Останець служив основою печі. Висота його була невелика — 0,15—0,20 *м* від підлоги. Його густо змазували глиною, створюючи рівну міцну площу — черінь печі. Над черінем ставили склепіння куполовидної форми, каркас якого робили з плетеної лози і обмазували зверху глиною. Знайдено багато шматків глиняного склепіння з відбитками плетеної лози на зворотній стороні. Печей кубовидної форми, вирізаних безпосередньо з материка, що відомі для того ж часу на Лівобережжі, як указує їх дослідник І. І. Ляпушкін [1], на Канівському поселенні не виявлено.

Своїм влаштуванням та зовнішнім виглядом глинобитні печі Канівського поселення нагадують печі древнього Києва [2], Райковецького городища [3] та інших древньоруських міст XI—XIII століть. Очевидно, печі такої конструкції виявилися найбільш вдалими, і тому вони використовувались і пізніше — за часів Київської Русі.

Залишків дерев'яних стін у землянках Канівського поселення не виявлено. Майже всі землянки Канівського поселення носять сліди пожеж, внаслідок яких, очевидно, вони і загинули.

Основу дахів землянок складали дерев'яні балки, виявлені при розкопках. Оскільки дійшли лише шматки їх, важко говорити про те, як був влаштований дах: був він односкатним чи двоскатним. Більше підстав думати, що він був двоскатним, бо це було найбільш зручно для збігу дощової і талої води. Можливо, зверху дах землянки був присипаний землею, а може— вкритий соломою.

Заповнення землянок становив темний грунт, перемішаний з попелом. В ньому зустрічалися різні знахідки. Найчастіше це був фрагментований ліпний посуд VII—VIII ст. — горщики, глеки, сковорідки. Менше, але траплялися залізні предмети — ножики, шила, цвяхи і т. п. Часто в землянках були прясла — глиняні або кам'яні — різних форм. Інколи попадалися кістяні знахідки — проколки, кільця. В усіх землянках було багато кісток свійських і диких тварин, а також риб.

[1] И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— МИА СССР, № 104. М.—Л., 1961, стр. 229—230.

[2] М. К. Каргер. Древний Киев. Т. 1. М.—Л., 1958, стр. 300—310.

[3] В. К. Гончаров. Райковецкое городище. К., 1950, стр. 30.

Розглянемо земляночні житла Канівського поселення.

Житло № 1 (рис. 6) знаходилося в першій частині Канівського поселення, біля Холодного яру. Куток його обвалився в яр. Житло було невеликих розмірів (2,65×2,45 *м*), трохи видовженої прямокутної форми, заглиблене в материк на 1,60 *м*. Орієнтоване воно з північного заходу на південний схід. У північному кутку житла збереглися залишки від печі-кам'янки у вигляді завалу крупного каміння, на якому залишилися сліди

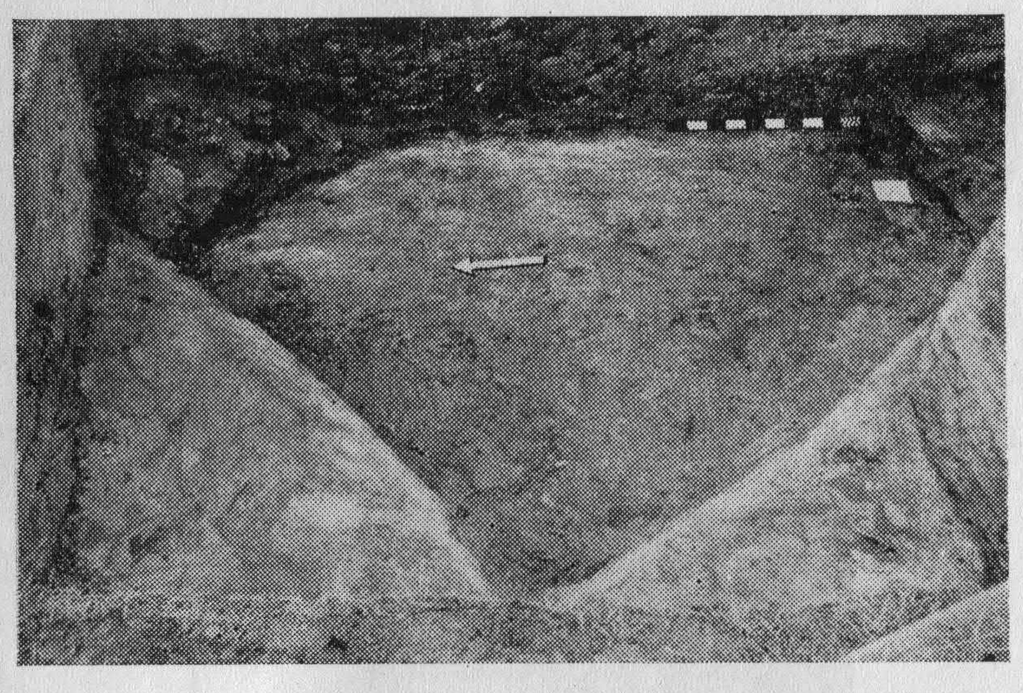

Рис. 6. Житло № 1. Загальний вигляд.

вогню, попелу та вугілля. Розміри розвалу печі були 1,20××0,80 *м*, висота — 0,35 *м*. Підлога в житлі була густо обмазана глиною, в центрі підлоги прослідковувалася темна пляма, можливо, від стовпа, що підтримував дах.

Житло було заповнене м'яким, надзвичайно чорним грунтом, перемішаним з попелом та вугіллям. Це був завал обгорілого даху. В ньому траплялися великі шматки обгорілих кругляків дерева, що вказує на те, що житло згоріло під час якоїсь великої пожежі, коли дах рухнув усередину житла і заповнив його горілим деревом.

При розчистці заповнення житла виявлено багато уламків грубого ліпного посуду VII—VIII ст. — горшків, сковорідок та блюд. Тут же було знайдене глиняне прясло біконічної фор-

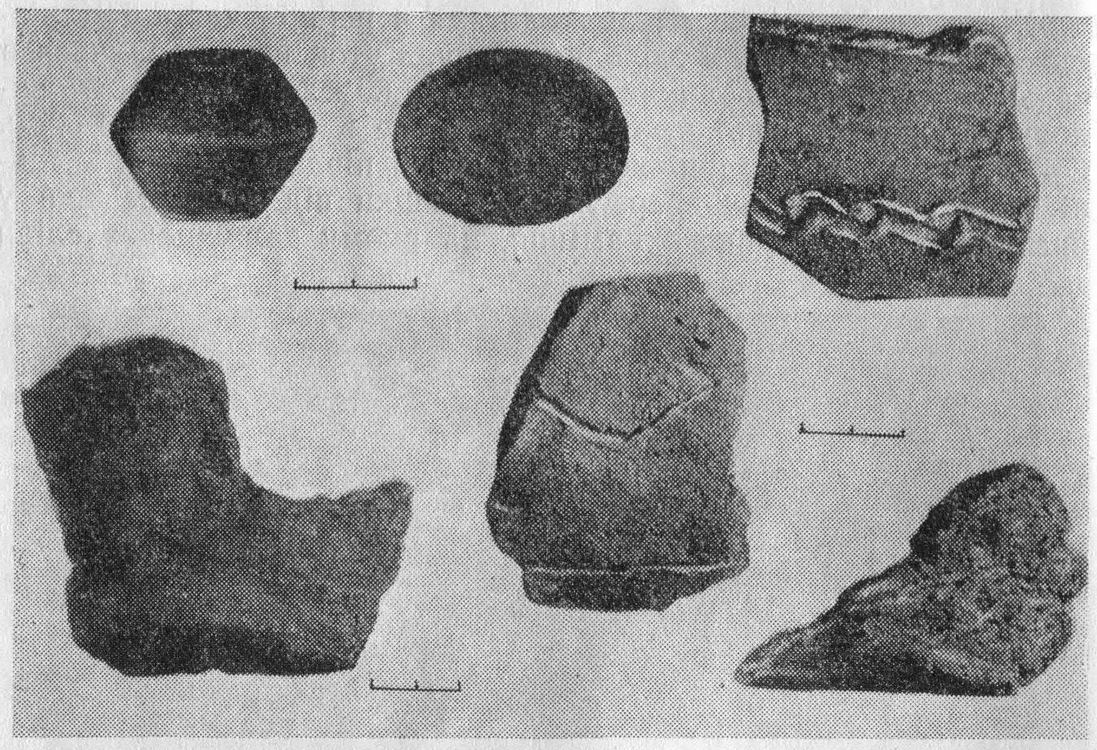

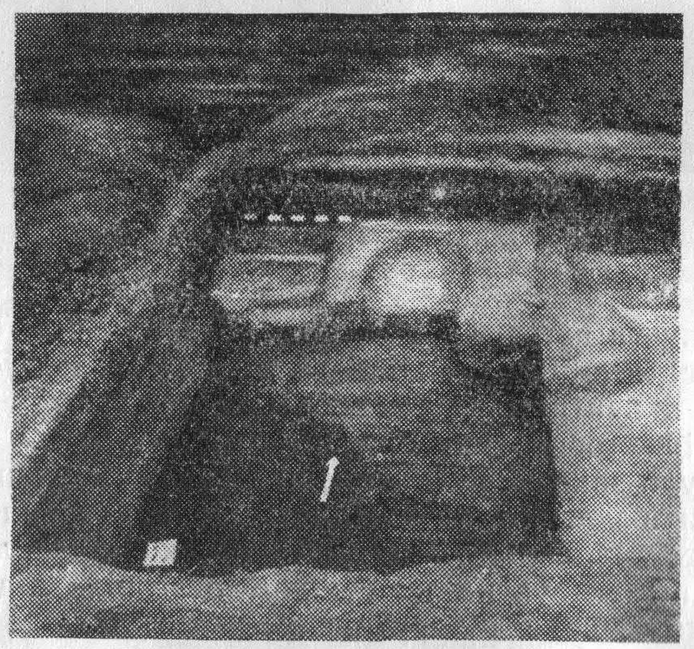

Рис. 7. Житло № 2. Загальний вигляд та зразки знахідок із жител № 1, 2.

ми та залізний ножик. Дуже багато було кісток тварин та зустрічалися кістки риб.

Житло № 2 (рис. 7) знаходилося також у першій частині Канівського поселення, але вже з іншого, протилежного боку, ближче до Гнилої балки. Розміри його теж невеликі: 2,80××2,65 *м*, глибина — 1,50 *м*. Орієнтоване воно з півночі на південь. Збереглося трохи краще, ніж вищеописане. З північно-західної сторони був вхід у вигляді східців, вирізаних у материковому грунті. Недалеко від входу, в північно-східному кутку була глинобитна піч. Від неї залишився черінь на материковій основі та, частково, склепіння. Піч була круглої форми діаметром 1,25 м. Склепіння було зроблене з плетеної лози і обмазане товстим шаром глини. Знайдено біля печі багато шматків такого склепіння. Очевидно, піч була розбита або воно обвалилось від часу. Біля печі виявлено збоку припічок з поглибленням, де, очевидно, ставили горшки, коли виймали їх із печі. На припічку був знайдений фрагментований грубий ліпний горщок. З другого боку печі йшла лава чи лежанка, вирізана з материка. Підлога і в цьому житлі була густо обмазана глиною.

Заповнення житла було з темно-жовтого грунту зі значною кількістю різноманітних знахідок (рис. 7). Більшу частину їх становили уламки грубого ліпного посуду VII—VIII ст. Тут також було знайдено прясло, але вже іншої форми — кругле, опукле, з грубо замішаної глини. З інших знахідок тут ще була кістяна проколка. Багато було кісток тварин.

Напівземляночні жила

Другу групу жител Канівського поселення становили, як уже вказувалося вище, напівземлянки. Напівземляночні жила виявлені на другій і четвертій частині поселення. Очевидно, вони були основним видом жител. Від них, як і від землянок, збереглися лише нижні частини, вирізані в материковому грунті. Проте вони заглиблені значно менше — в середньому на 1,10—1,20 *м* від сучасної поверхні і на 0,60—0,80 *м* від древньої поверхні. Тобто, напівземлянки лише частково були заглиблені в материк, основна їх частина була наземною.

За формою ці жила також прямокутні, але більш видовжені, ніж землянки. Розміри їх різні, проте значно більші, як у землянок. Частина їх мала площу 3,80×2,70 *м*, частина — 4,70×3,50 *м*, хоч були і ще більші — 5×4,50 *м*. Певного шаблону в розмірах жител Канівського поселення не можна прослідкувати. Орієнтовані напівземлянки, в основному, як і все поселення, — з північного заходу на південний схід, а деякі — з південного заходу на північний схід. Така орієнтація жител

була найбільш зручною в даній місцевості, враховуючи берег Дніпра.

В усіх напівземлянках виявлено залишки печей у кращому або гіршому стані збереженості. Вони знаходилися здебільшого в кутку житла. Печі, як і в землянках, зустрічалися двох видів — кам'янки та глинобитні.

Печі-кам'янки дійшли до нашого часу в зруйнованому стані. Вони мали вигляд завалів великого і дрібного валунного каміння, що не дає можливості говорити детально про їх конструкції. На камінні були залишки попелу та вугілля. Розміри таких завалів — 1,20×1,60 *м*, тобто, приблизно, такі, як розміри глинобитних печей. Загальний вигляд печей-кам'янок у напівземлянках такий же, як і в землянках. Очевидно, традиції побудови печей-кам'янок у землянках зберігалися і при спорудженні напівземляночних жител.

Глинобитні печі в напівземлянках влаштовані, як і в землянках,— на невисокому (0,15—0,25 *м*) материковому останці з глиняним склепінням на дерев'яній — з лози — основі. Іноді материковий останець обкладено сирцевою цеглою та камінням. Черінь печі був круглий формою, діаметром 1,20—1,50 *м*. Черінь густо змазаний глиною і добре випалений. Навколо нього йде досить широка рельєфна смуга (0,15—0,20 *м*) від основи склепіння печі. В центральній частині ця смуга заглиблена й утворює челюсті печі. На жаль, склепіння глинобитної печі з напівземлянок Канівського поселення не збереглося повністю, але в деяких житлах було багато шматків печини з поглибленими відбитками лози. В одному з жител було знайдено куток склепіння, який являв собою досить масивний шматок печини, товщина якого дорівнювала 0,15 *м*. Це може свідчити про те, що склепіння глинобитних печей Канівського поселення були досить великими. На це вказують також основи печей, які здебільшого займають значну частину площі жител.

У підлозі перед печами в деяких житлах є поглиблення неправильної овальної форми, заповнене темним грунтом, яке утворилося, напевне, внаслідок праці біля печі.

Крім печей, у напівземлянках частіше, ніж у землянках, простягаються лави або лежанки попід стінами. Вони вирізані з материку і йдуть уздовж однієї, двох, а інколи й трьох стін житла. Розміри їх різні: довжина — від 1,50 *м* до 2,50 *м*, ширина — від 0,50 *м* до 1 *м*, висота (від підлоги) — 0,40—0,50 *м*. Незначна висота їх може бути пояснена тим, що зверху, напевне, щось клали: чи доски, чи, може, підстілки з трави або сіна.

Оскільки лави в житлах Канівського поселення зустрічаються дуже часто — в більшості жител, є підстави вважати, що вони мали не тільки виробниче призначення, як подібні поселення Лівобережжя[4], але й служили для внутрішнього обладнання жител і були своєрідною мебеллю того часу.

Стіни напівземлянок Канівського поселення в нижній своїй частині були вирізані, як указувалося вище, з материкового грунту. Наземні ж частини жител не збереглися, але є підстави вважати, що вони були зроблені з дерева, яке служило каркасом, і обмазані глиною з зовнішньої і внутрішньої сторін. Тобто, такі житла нагадували пізніші глинобитні хати, поширені в часи Київської Русі на півдні держави, відомі ще з розкопок В. Хвойка у Києві, який навіть зробив спробу їх реконструкції, а також з розкопок М. К. Каргера[5]. Житла ці були тільки частково заглиблені в материк, що їх утеплювало. Так, від деяких жител Канівського поселення збереглися залишки дерев'яного каркасу нижніх частин стін, густо обмазаних глиною з внутрішньої сторони. Дерев'яні конструкції напівземляночних жител Канівського поселення носили зрубний характер. Підтвердженням того, що такі конструкції використовувалися в будівництві жител в ті часи може служити те, що вони виявлені на ряді поселень другої половини I тисячоліття, зокрема на Новотроїцькому городищі[6], на Волинцівському поселенні[7] і в інших місцях.

Дахи напівземлянок, як і землянок, були складені з нетовстих кругляків дерева, що було виявлено при розкопці деяких жител, де обгорілий дах упав усередину житла. Можливо, що зверху дах присипали землею, чи крили соломою.

Підлога в напівземляночних житлах була або материкова, або глинобитна.

Напівземляночні житла Канівського поселення, як і землянки, часто перекриті шаром вугілля і попелу. Це свідчить про те, що вони загинули під час пожежі.

Заповнення напівземлянок складалося з темно-сірого або темно-жовтого грунту, в якому траплялись фрагментовані ліпні, а також різних видів кружальні кухонні горшки VII—IX ст., деякі сільськогосподарські знаряддя — коси, мотики, уламки серпів, а також численні побутові предмети — залізні ножики, пряжки, гачки, шила, кістяні проколки, кам'яні бруски, прясла

---

[4] И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— МИА СССР, № 104. М.—Л., 1961, стр. 231.

[5] В. В. Хвойко. Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К., 1913.
М. К. Каргер. Древний Киев. Т. 1. М.—Л., 1958, стр. 286—288, рис. 55; стр. 350.

[6] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 200.
И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— МИА СССР, № 104. М.—Л., 1961, стр. 228.

[7] Д. Т. Березовець. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр.— АП УРСР. Т. 5. К., 1955, стор. 49—60.

та інші знахідки. Багато було кісток тварин та риб. Траплялась і луска риби. В цілому інвентар напівземляночних жител відрізнявся від інвентаря землянок більшою кількістю і різноманітністю знахідок.

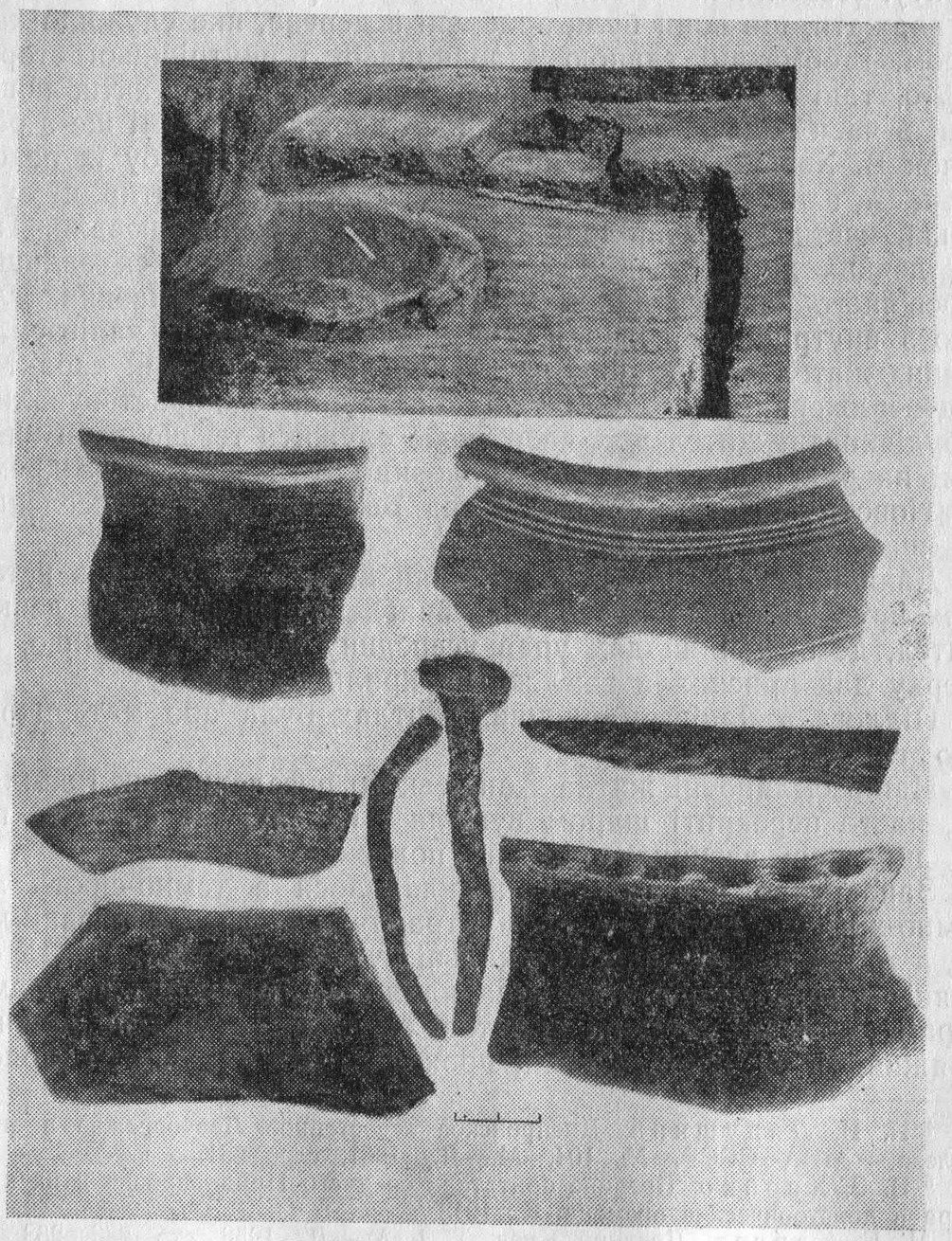

Рис. 8. Житло № 3. Загальний вигляд та знахідки.

Прикладом напівземляночних жител Канівського поселення можуть служити такі, найбільш характерні з них:

Житло № 3 (рис. 8) знаходилося у другій частині Канівського поселення (між Холодним яром і Другим яром Біляшевського), в південній його стороні, недалеко від Другого яру Біляшевського і, очевидно, було одним з крайніх на цій ділянці поселення. За розмірами це житло невелике і не дуже витягнуте: довжина його 3,60 *м*, ширина—3,30 *м*, глибина—1,30 *м*. Орієнтоване воно, як і більшість інших жител, з північного заходу на південний схід. У північному кутку житла, біля входу, знаходилася велика глинобитна піч, від якої добре збереглася її нижня частина — останець із материка та черінь. Піч мала круглу форму, діаметр її — 1,50 *м*. Основа печі була обкладена сирцевою цеглою та камінням. Вхід у житло простежувався у вигляді двох грунтових східців шириною 1 *м*. Підлога була глинобитною.

У заповненні житла траплялось багато різноманітних знахідок. Серед них переважали уламки кружального орнаментованого посуду. Тут знайдено поряд з керамікою VIII—IX ст. зразки посуду, виконаного на вдосконаленому вже гончарному кругі, — посуду, характерного для кераміки древньоруських міст X—XII ст. З залізних предметів виявлено: уламок серпа, ніж, цвяхи, а з інших знахідок — кам'яні точильні бруски та багато кісток тварин.

Житло № 4 знаходилося в першому від Дніпра ряду жител поселення, в північно-західній його стороні. На жаль, житло не вдалося виявити повністю, бо північна його сторона зруйнована посадкою осокорів. Воно мало, очевидно, видовжену прямокутну форму. У південній його стороні знайдені залишки глинобитної печі. Інвентар житла також зруйнований.

Житло № 5 (рис. 9) було розташоване на північ від житла № 3, на віддалі 18 *м* від нього, за іншими житлами та господарчими приміщеннями. Воно знаходилося в іншому ряду жител, значно ближче до Дніпра. Орієнтоване воно з південного заходу на північний схід, тобто виходило торцевою стороною до Дніпра. Житло мало прямокутну, не дуже видовжену форму. Розміри його 4×3,5 *м*, глибина—1,20 *м*. Вхід знаходився в південно-західній стороні житла і простежувався у вигляді виямки у стіні. Навпроти входу, у південному кутку — залишки печі-кам'янки, у вигляді груди досить крупного валунного каміння. Діаметр розвалу печі — 1,50 *м*. Вздовж північно-західної стіни житла простяглася лава, вирізана з материкового грунту. Довжина її — 2,40 *м*, ширина — 1 *м*, висота від підлоги — 0,40 *м*.

В стінах житла з двох боків збереглися дерев'яні кругляки, покладені один на одному, що складали дерев'яний каркас цих стін. На кругляках виднілися залишки глиняної обмазки. Підлога в житлі була глинобитною.

Житло було заповнене темно-сірим м'яким грунтом. В ньому траплялось багато уламків ліпного посуду VII—VIII ст. Тут

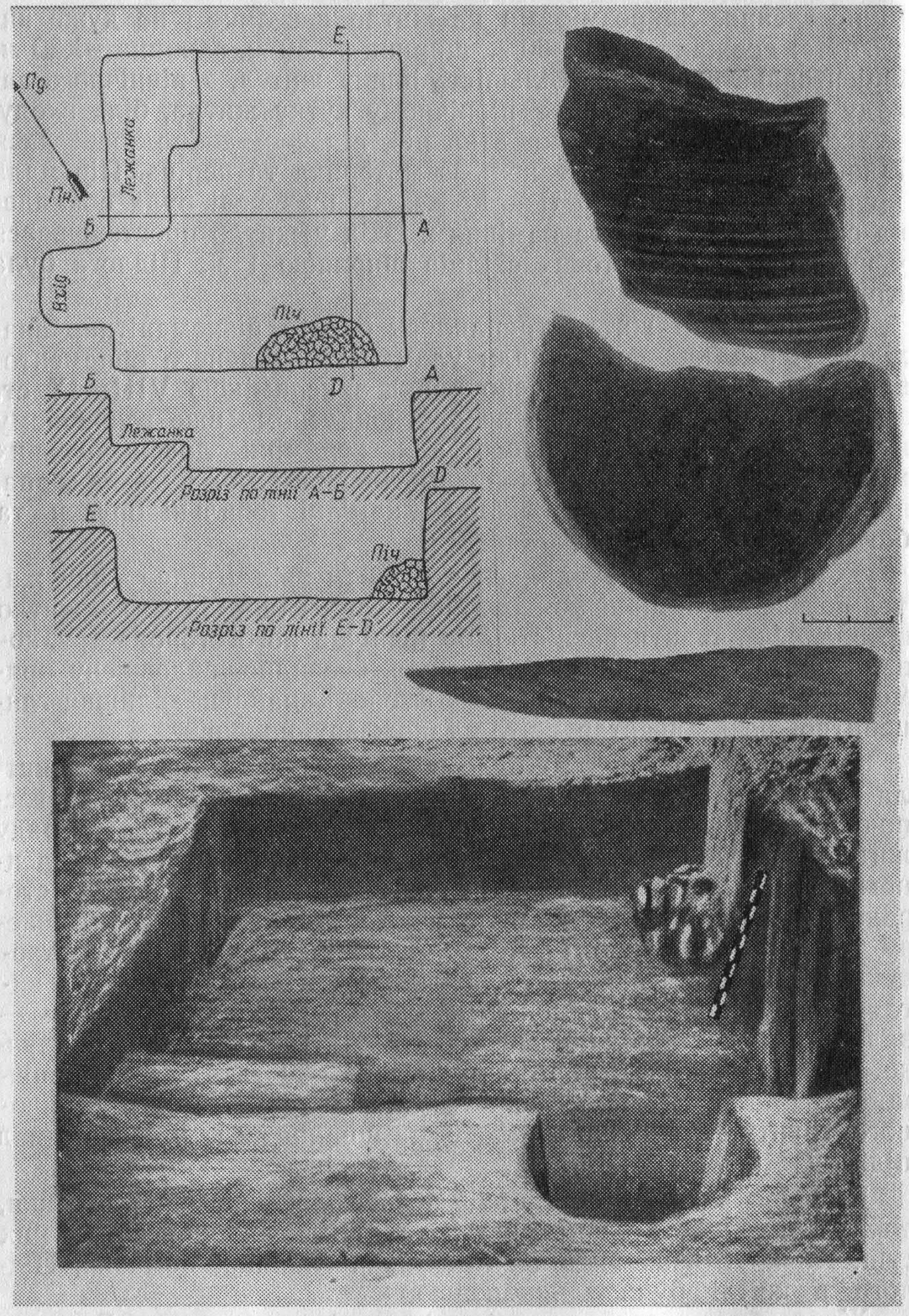

Рис. 9. Житло № 5. План, загальний вигляд та знахідки.

зустрілись уламки великої корчаги, сковорідки та кількох кухонних горшків, із залізних предметів — ножі та цвяхи.

Житло № 6 (рис. 10) знаходилося на північний захід від житла № 5, за 7 *м* від нього, в тому ж ряду жител. Воно мало ту ж орієнтацію — з південного заходу на північний схід і подібне влаштування. Лише за розмірами воно більше і відносилося до одного з найбільших у Канівському поселенні. Довжина житла — 5,10 *м*, ширина — 5,80 *м*, глибина — 1,10 *м*. У його південному кутку, як і в житлі № 5, виявлені залишки печі-кам'янки у вигляді скупчення крупного і дрібного каміння з вугіллям та попелом. Недалеко від печі йшла попід стіною лава, вирізана з материка. Довжина її—2,30 *м*, ширина—1,10 *м*, висота—0,30 *м*. Навпроти печі — у південно-західному кутку— був вхід у житло у вигляді грунтових східців.

Підлога в житлі була материкова. При розкопках його виявлено багато різноманітних знахідок. Інвентар його був значно більший, порівняно з інвентарем інших жител. Тут знайдено біля десяти фрагментованих горшків, серед яких два дуже великих, типу корчаг чи макітр. Переважали ліпні горшки. Деякі з них — дуже грубі, товстостінні, з крупними домішками кварцу. Проте, зустрічалися й уламки посуду, виробленого на гончарному крузі. Крім горшків, у житлі виявлено уламки трьох глиняних сковорідок, кількох великих глиняних блюд, прясла— два глиняних біконічних і одне кругле кам'яне, кістяну проколку, кам'яний брусок і залізні предмети. З останніх особливо цікавими були: різець-ложкар та пряжка круглої форми. Тут же знайдена і маленька бронзова пряжечка.

За розмірами та знахідками житло виділялось серед інших. Можливо, жильці його належали до більш заможних верств населення.

Житло № 7 (рис. 11) було вище жител № 5, 6, знаходилося в іншому ряду, майже навпроти житла № 5, приблизно в 3-х *м* від нього. Орієнтоване воно було інакше, ніж житла № 5, 6 — так, як більшість жител Канівського поселення — з північного заходу на південний схід. Тобто, до берега Дніпра виходила не торцева, а горизонтальна сторона житла.

За формою житло прямокутне. Розміри його досить великі: 4,75×3,45 *м*, глибина — 1,25 *м*. У північному кутку житла знаходилась велика глинобитна піч круглої форми, від якої досить добре збереглась її нижня частина. Діаметр печі дорівнював 1,75 *м*. Основу її складав останець із материка, який мав висоту від підлоги — 0,40 *м*. Зверху останець був густо обмазаний глиною і добре випалений. Черінь печі зберігся досить непогано. Навколо нього, по краю, йшла широка, трохи підвищена смуга від склепіння печі. Саме склепіння не збереглося, але, судячи з указаної смуги, воно було глинобитне, на дерев'я-

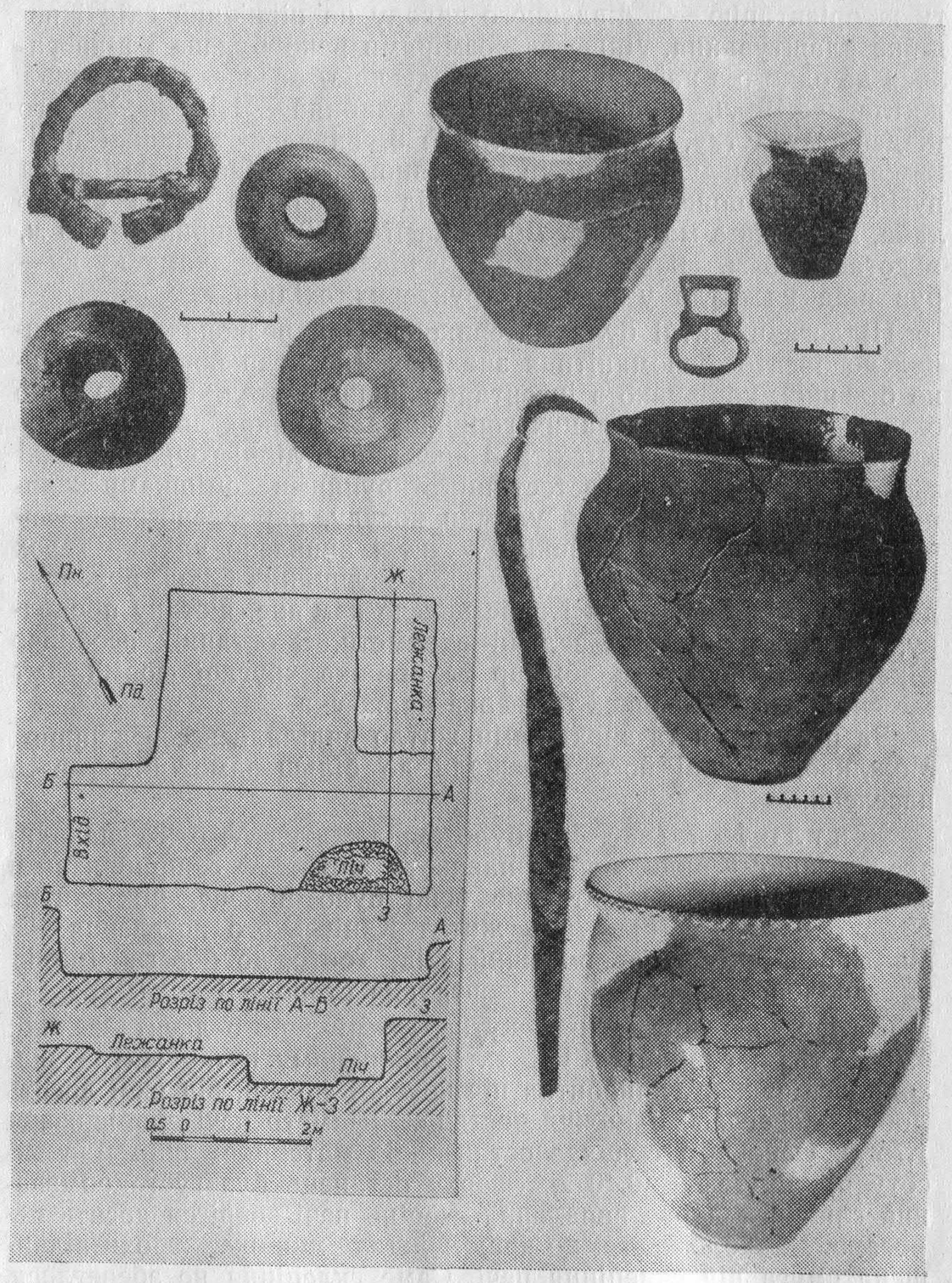

Рис. 10. Житло № 6. План і знахідки.

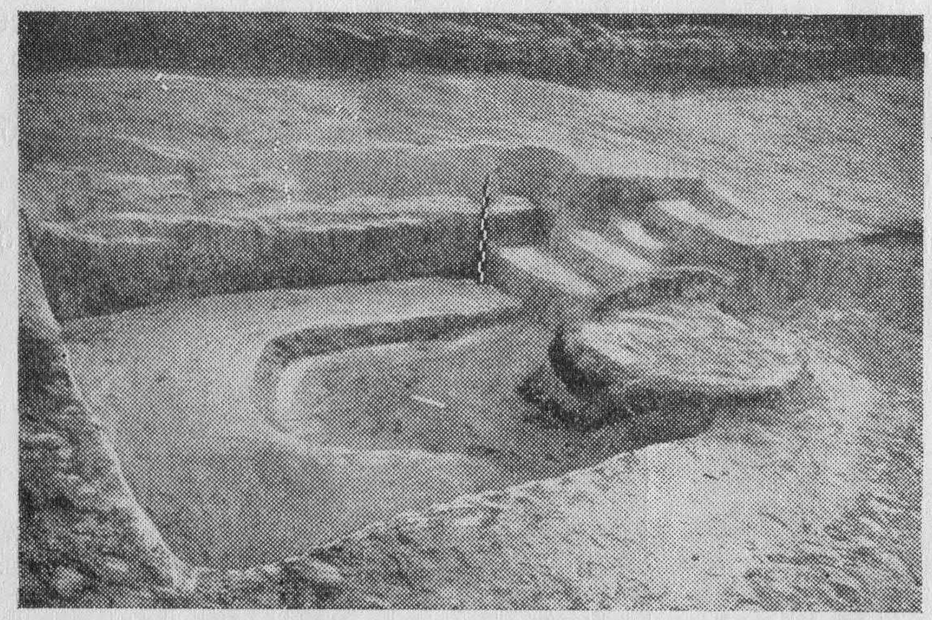

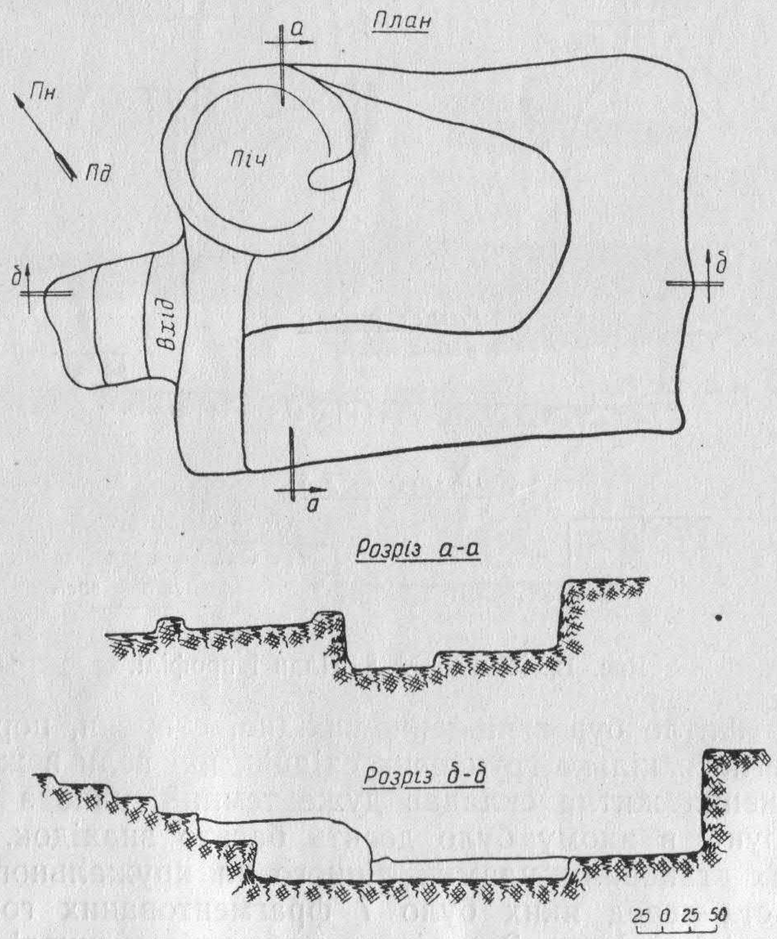

Рис. 11. Житло № 7. Загальний вигляд. План і профілі.

ному тонкому каркасі. Видно ямки від кілків каркаса. В середній частині череня простежувалося поглиблення шириною біля 0,40 *м*, яке, очевидно, служило вустям печі. Біля печі була велика виямка довжиною 2,55 *м*, шириною 2 *м*, заглиблена на 0,15—0,20 *м*. Напевне, вона виникла під час роботи біля печі.

Підлога в житлі материкова. Залишків глинобитної обмазки не помітно.

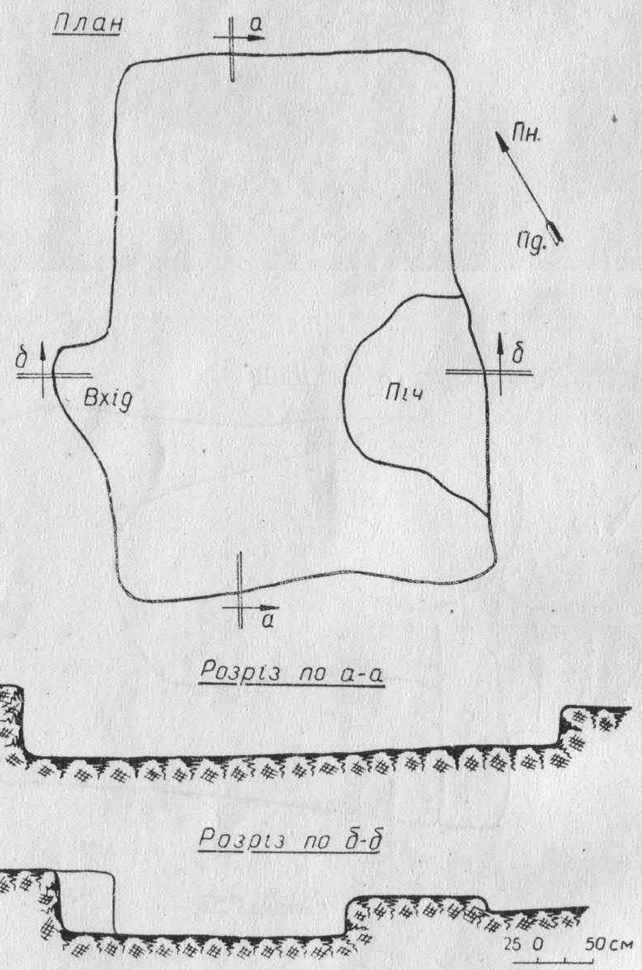

Рис. 12. Житло № 8. План і профілі.

Вхід в житло був з південно-західної сторони, поруч з піччю. Збереглося кілька грунтових східців, які вели в житло.

Заповнення житла складав дуже темний, наче з вугіллям, м'який грунт, в якому було досить багато знахідок. Основну частину їх становили уламки ліпного та кружального посуду VII—IX ст., серед яких було 7 фрагментованих горшків та уламки однієї амфори. З залізних предметів у житлі знайдено два ножики, ручка серпа, рибальський гачок та цвяхи. З інших

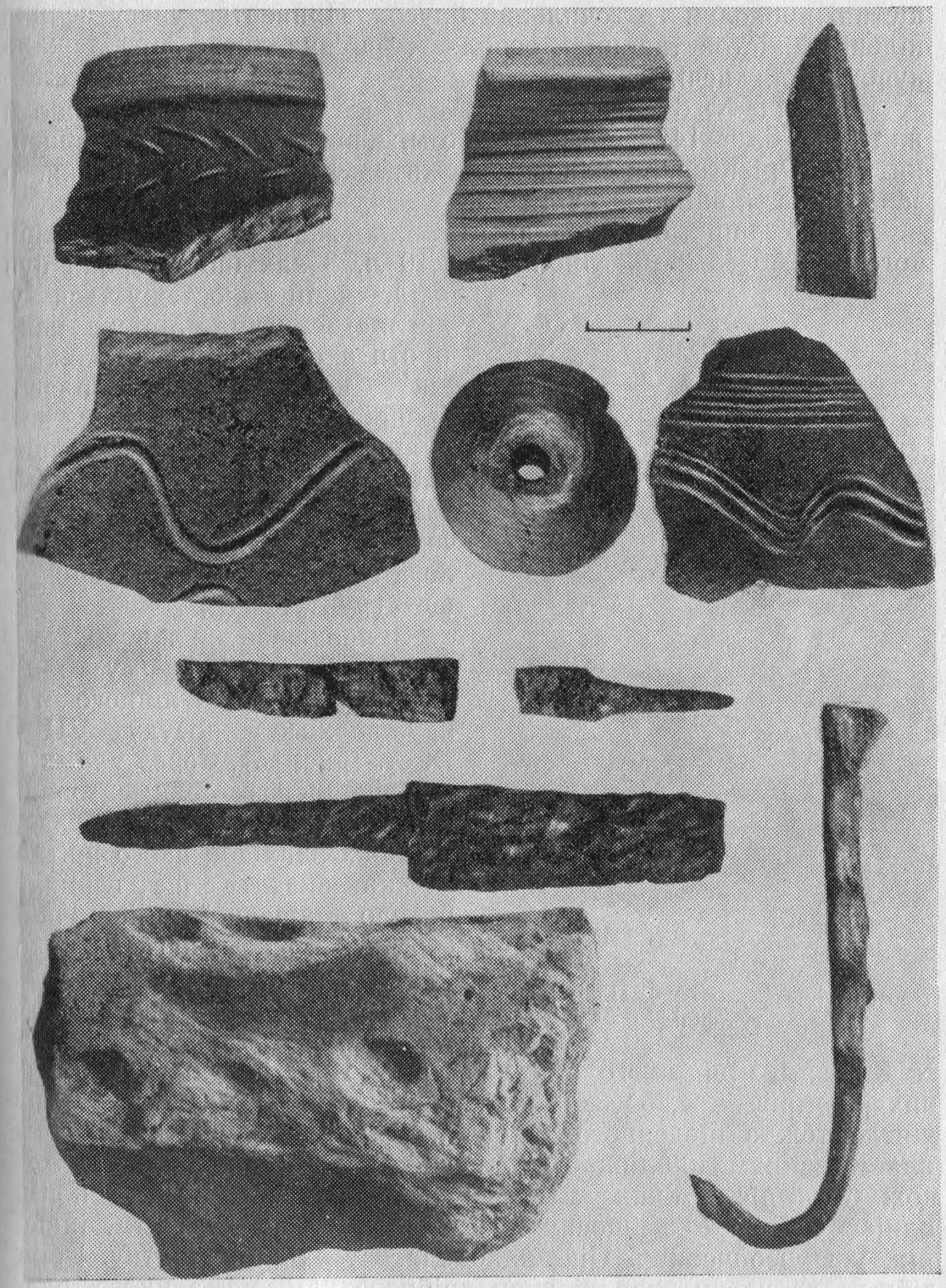

Рис. 13. Зразки знахідок із жител № 7, 8.

знахідок можна назвати ще глиняне прясло біконічної форми, кістяні проколки та точильний брусок. Привертає увагу велика кількість кісток тварин і, особливо, риб'яча луска, яка лежала купою біля печі.

Житло № 8 (рис. 12) знаходилося в тому ж ряду, що й житло № 6, за 14 *м* від нього, бо між ними було ще приміщення «а». Орієнтоване воно, як і житла № 5, 6, — з південного заходу на північний схід.

Житло — прямокутної, досить видовженої форми. Розміри його — 4,80×3,35 *м*, глибина — 1,10 *м*. З західної сторони був вхід, який простежується у вигляді спуску. Майже навпроти входу, в південно-західній частині знаходилася глинобитна піч. Вона дуже поруйнована. Від неї лише частково зберігся материковий останець та залишки на ньому череня і шматки печини. Підлога в житлі була з материкового грунту.

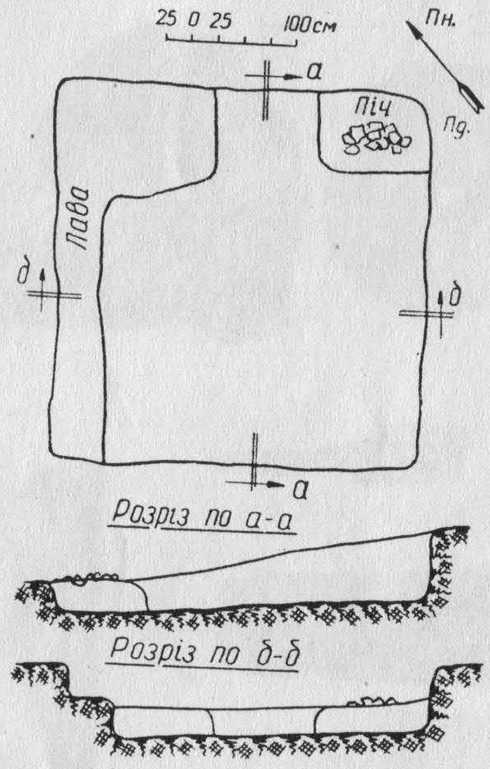

Рис. 14. Житло № 9. План і профілі.

Заповнював це житло темно-сірий грунт, в якому траплялися уламки ліпного та кружального посуду VII—IX ст. (рис. 13). Серед уламків зустрічалися орнаментовані горшки та глиняні блюда. З інших знахідок цього житла можна вказати ще глиняне прясло зрізаної біконічної форми. Досить багато було кісток тварин.

Житло № 9 (рис. 14, 15) відкрите недалеко від житла № 8 — за 5 *м* від нього, в тому ж ряду. Воно прямокутне, значних розмірів — 4,25×3,90 *м*, глибина його — 1 *м*. Орієнтоване житло теж з південного заходу на північний схід і за своїм влаштуванням наближається до жител № 5,6. В ньому також була піч-кам'янка та лава з материкового грунту попід однією з стін. Розміщення печі та лави в цьому житлі інше, ніж у вищеописаних. Піч знаходилась у східному кутку. Вона дійшла до нас у вигляді купи дрібного каміння, з якого, очевидно, було складено стінки печі. На камінні багато вугілля та попелу. Довжина розвалу печі — 1,40 *м*, ширина — 0,80 *м*. Вздовж західної сторони житла йшла лава з материка. Довжина її — 2,60 *м*, ширина — 0,40 *м*, висота — 0,30 *м*. Біля лави, в

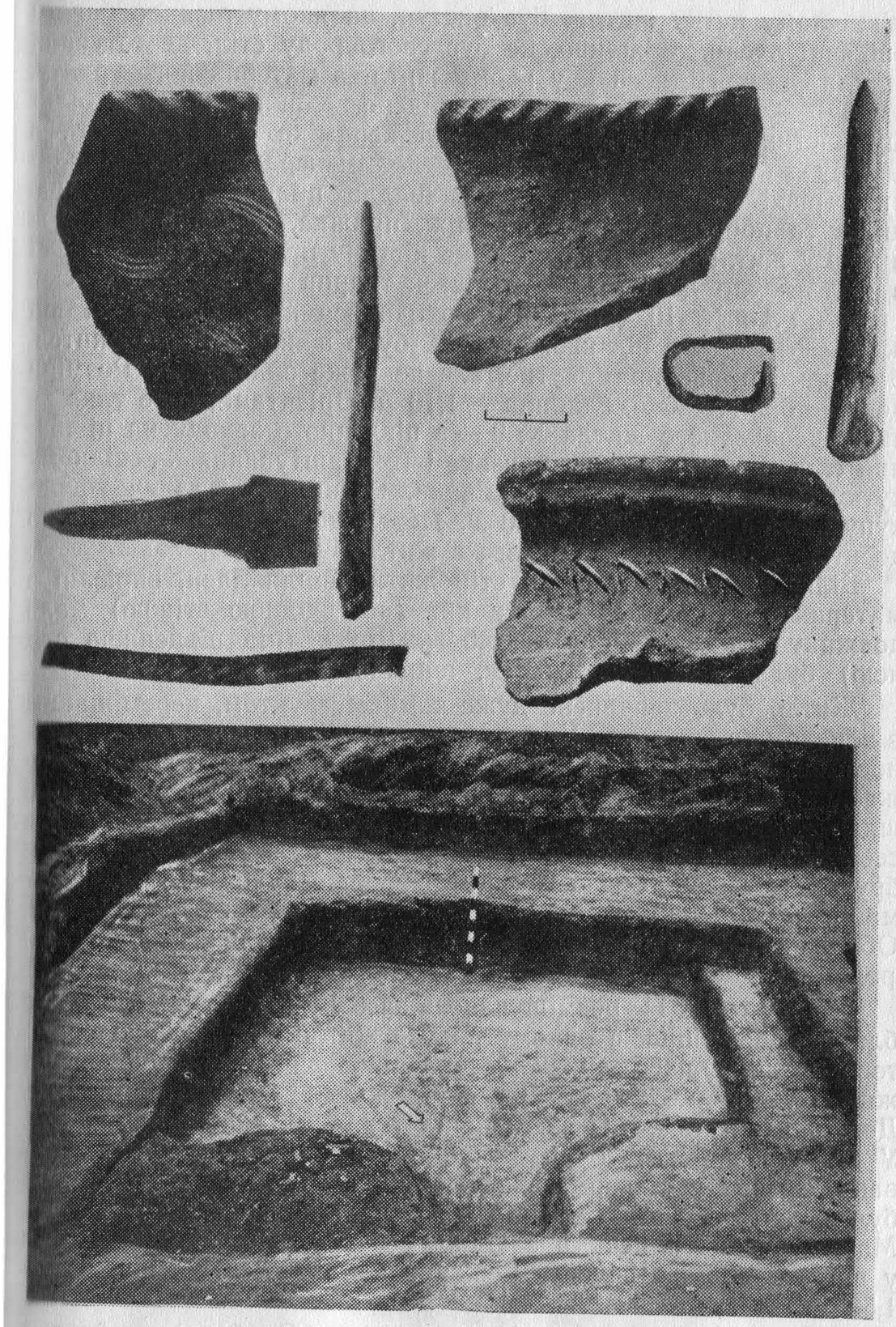

Рис. 15. Житло № 9. Загальний вигляд і знахідки.

північному кутку житла, був виступ, на якому лежало багато риб'ячої луски. Можливо, це був свого роду стіл, де готували чи їли рибу. Підлога й у цьому житлі з материкового грунту.

При розчистці житла було знайдено великий інвентар, більшу частину якого складала ліпна кераміка VII—VIII ст., а меншу — кружальна — VIII—IX ст. Крім кераміки, тут траплялися різні залізні предмети: знаряддя праці — ручка серпа, шила та побутові предмети — ніж, пряжка. З інших знахідок в цьому житлі можна вказати ще кістяну проколку. На підлозі в житлі було досить багато кісток тварин та риб'ячої луски.

Житло № 10 (рис. 16) знаходилося на віддалі 8 *м* від житла № 9, вище від нього, тобто, було в іншому ряду жител. За формою воно прямокутне, але не дуже видовжене. Розміри його — 3,90×3,20 *м*, глибина — 1,10 *м*. Орієнтація його така ж, як вищеописаного житла № 9 — з південного заходу на північний схід. До деякої міри близьке і їх влаштування. У східному кутку були залишки печі-кам'янки. Розвал печі являв собою купу каміння діаметром 1,20 *м*. Перед піччю була заглиблена досить велика виямка. Підлога в житлі була материкова.

Біля східної і південної стін житла йшли лави, вирізані з материкового грунту. Одна з них (під східною стіною) мала довжину 2,50 *м*, ширину — 0,45 *м*. Друга (під південною стіною) була довжиною 2,60 *м*, шириною 0,60 *м*.

Житло було заповнене дуже темним грунтом, перемішаним з попелом та вугіллям. У ньому було досить багато уламків ліпного посуду VII—VIII ст., а також траплялися уламки кружального (рис. 17). Тут же були знайдені шматки залізного шлаку та кістяні проколки. Серед інших знахідок звертають на себе увагу два керамічні бруски. Досі були відомі точильні бруски з каменю, а в цьому житлі вперше були знайдені керамічні. Один з них овальної, а другий — прямокутної форми. Обидва спрацьовані. Дуже багато було в житлі кісток крупної рогатої худоби.

Житло № 11 розміщувалось за 6 *м* від житла № 10, але ближче до Дніпра, в одному ряду з житлом № 9. Воно орієнтоване з північного заходу на південний схід, як і вищеописані житла № 3—7. За розмірами це житло також прямокутне. Довжина житла — 4,60 *м*, ширина — 2,90 *м*, глибина — 1,20 *м*. У південному кутку були залишки печі-кам'янки, яка зруйнована. Розвал печі дорівнював 1,60×1,20 *м*. Це вказує, що піч була досить великих розмірів і займала значну частину житла. Майже навпроти печі, в західному кутку, простежується вхід у вигляді довгого спуску. Довжина входу — 1,40 *м*, ширина — 1,50 *м*.

Інвентар цього житла був невеликим. Особливістю його є те, що поряд з ліпною і кружальною керамікою VII—

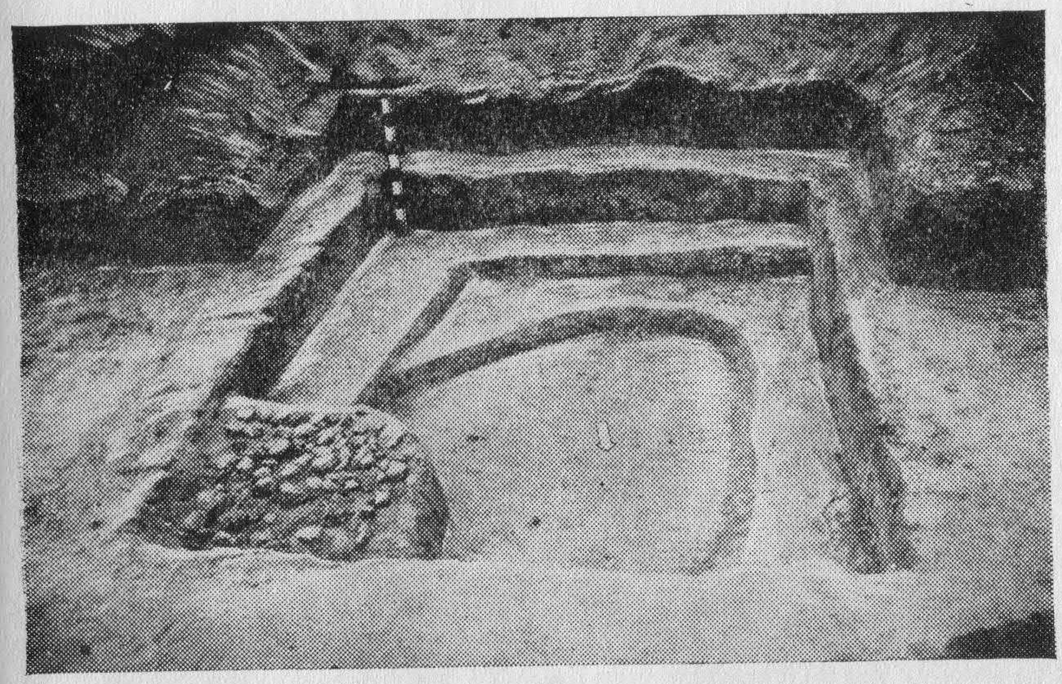

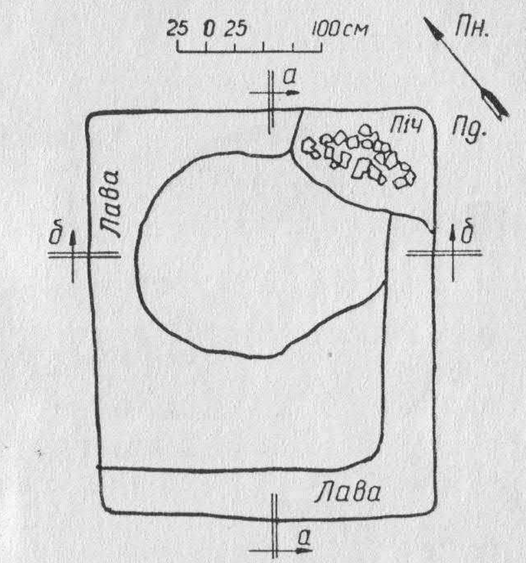

Рис. 16. Житло № 10. Загальний вигляд. План і профілі.

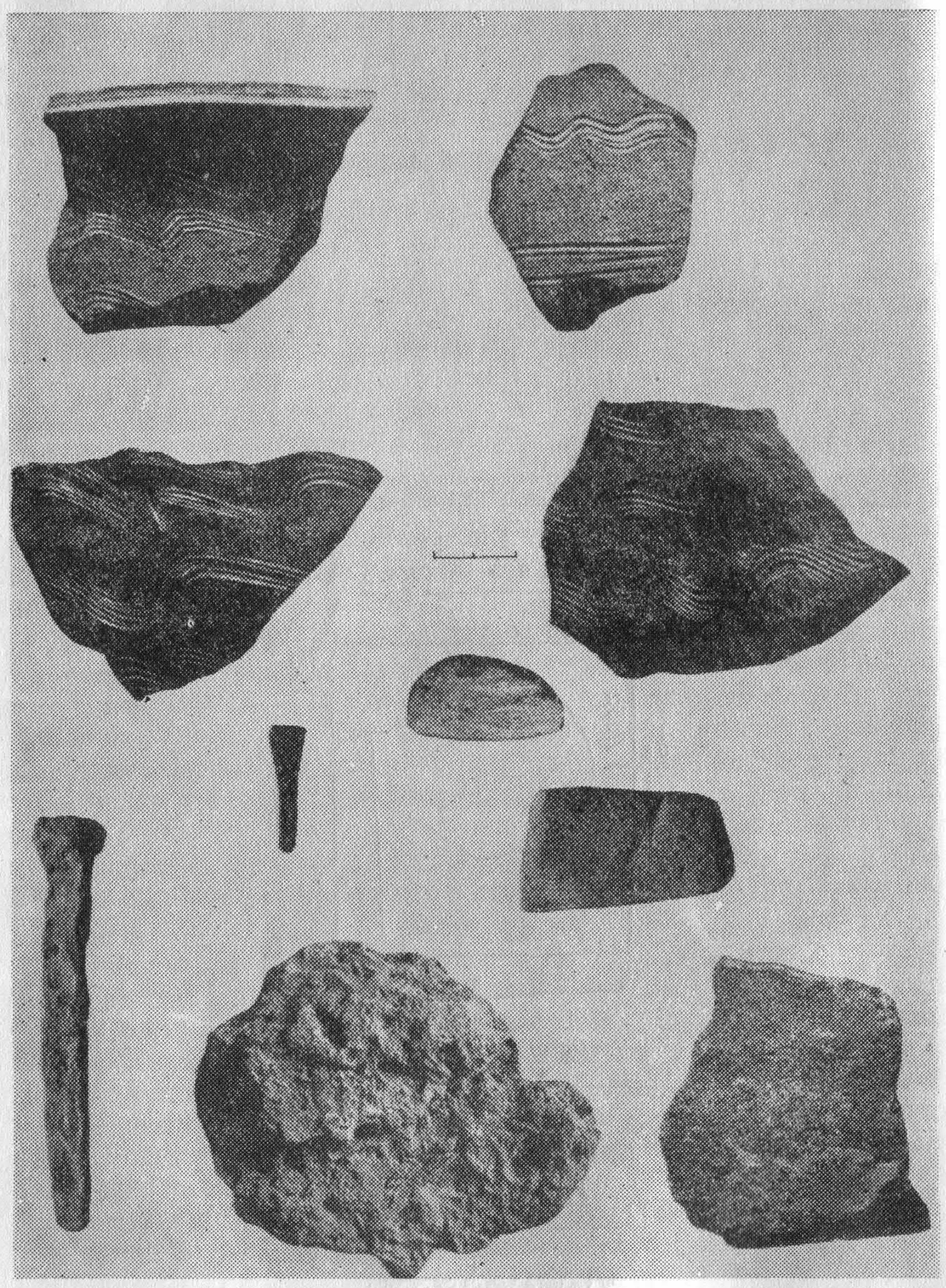

Рис. 17. Зразки знахідок з жител № 10, 11.

IX ст. тут знайдено досить багато різних залізних предметів: долото, костилі, цвяхи, залізні шлаки. Можливо, що цвяхи і костилі залишилися від кріплення стін чи даху.

Житла № 12, 14 йшли в одному ряду з житлом № 10. Вони збереглися не повністю, і тому нема необхідності описувати їх детально. До того ж, вони не були винятком, являючи собою звичайні напівземляночні житла з печами-кам'янками. Знахідки у житлах № 12, 14 були подібні до знахідок у вищеописаних житлах (рис. 18). Основну масу знахідок становили уламки ліпних горшків та сковорідок. Крім того, були глиняні прясла і кістяні проколки.

Житло № 13 було розташоване нижче вищеописаних жител, ближче до Дніпра, в ряду з житлом № 11, за 7 *м* від нього. За розмірами та влаштуванням воно нагадує житло № 8. Довжина його 4,10 *м*, ширина — 3,40 *м*, глибина — 1,15 *м*. Орієнтоване воно з південного заходу на північний схід. У східній частині його збереглися залишки печі-кам'янки, біля якої знаходилась кругла невелика виямка. В житлі були уламки ліпного і кружального посуду VII—IX ст., керамічний брусок, шлаки та багато кісток тварин і вугілля.

Житло № 15 (рис. 19) знаходилося близько від житла № 13, за 2 *м* від нього, в тому ж ряду, але орієнтовано інакше— з північного заходу на південний схід. Воно прямокутної, видовженої форми. Довжина його 4,70 *м*, ширина — 2,80 *м*, глибина — 1,45 *м*. Треба сказати, що південно-західна сторона не виявлена повністю, бо якраз тут стоїть зараз стовп високовольтної передачі. Вздовж двох стін житла — північно-східної і східно-південної йшли лави, вирізані з материкового грунту. Лава № 1 (з північно-східної сторони) мала довжину 2,80 *м*, ширину — 0,65 *м*. Лава № 2 (з східно-південної сторони) була трохи меншою: довжина її — 2,30 *м*, ширина — 0,60 *м*. Обидві мали висоту від підлоги 0,40 *м*. У північному кутку житла була піч-кам'янка, яка дійшла у вигляді розвалу великого і дрібного каміння. Довжина розвалу 0,40 *м*, ширина — 1,10 *м*. На камінні було багато вугілля і попелу. Слід відмітити, що лава № 1 підходила до самої печі, і, можливо, служила лежанкою. Підлога в житлі була з материкового грунту.

Заповнював житло дуже темний грунт з шматками вугілля. В ньому траплялися уламки ліпного і кружального посуду VII—IX ст. Траплялися також уламки амфор. Своєрідною знахідкою був гостроверхий керамічний трикутник (висота — 0,28 *м*, ширина — 0,16 *м*) невідомого призначення. Тут же зустрілось кілька точильних брусків з піщанику і, як завжди, багато кісток тварин.

Житло № 16 (рис. 20) виявлене за 3 *м* від житла № 15, в тому ж ряду, хоч розташоване трохи нижче. Воно дуже подібне до вищеописаного житла своїм влаштуванням, проте мен-

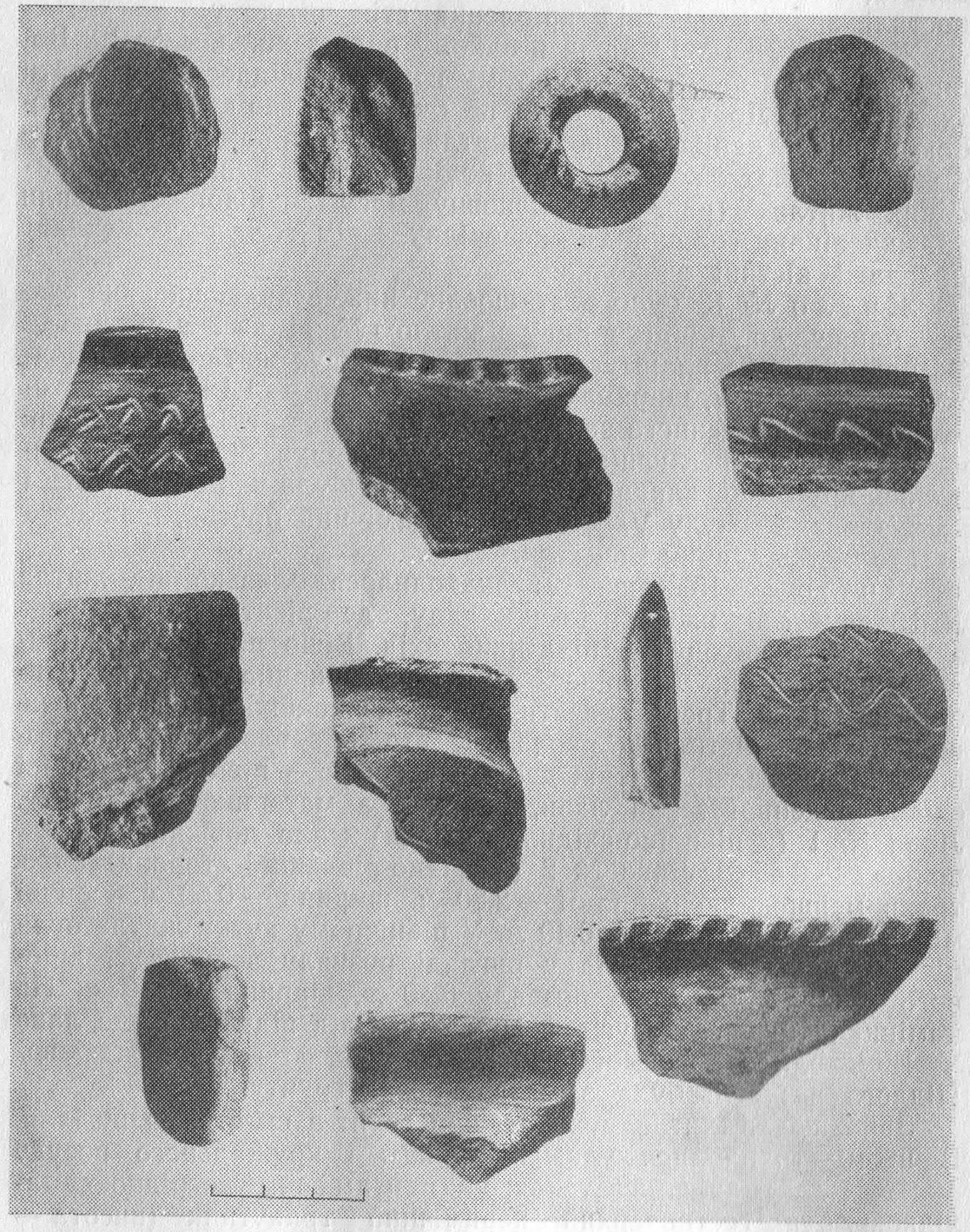

Рис. 18. Зразки знахідок з жител № 12, 13.

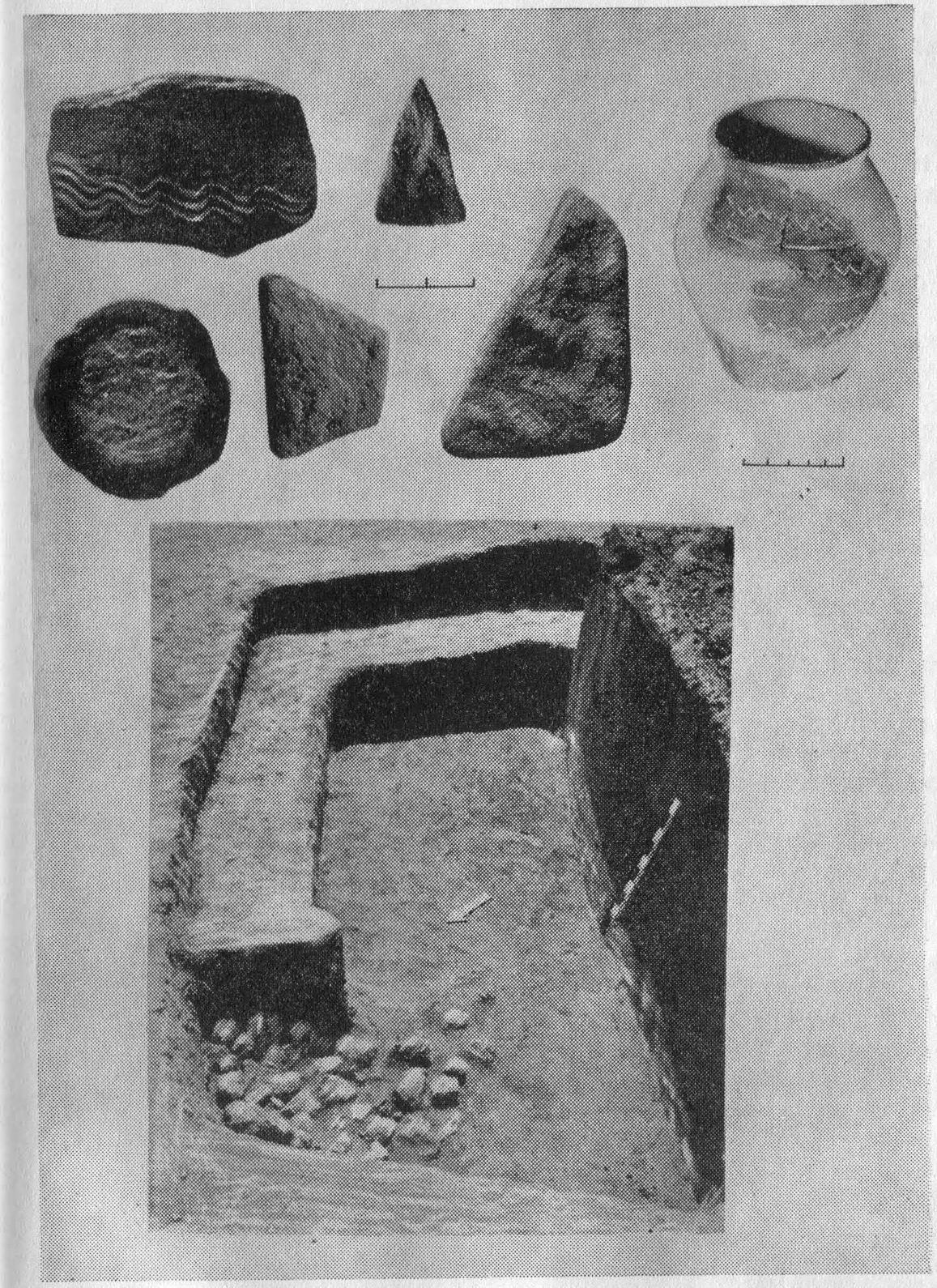

Рис. 19. Житло № 15. Загальний вигляд і знахідки.

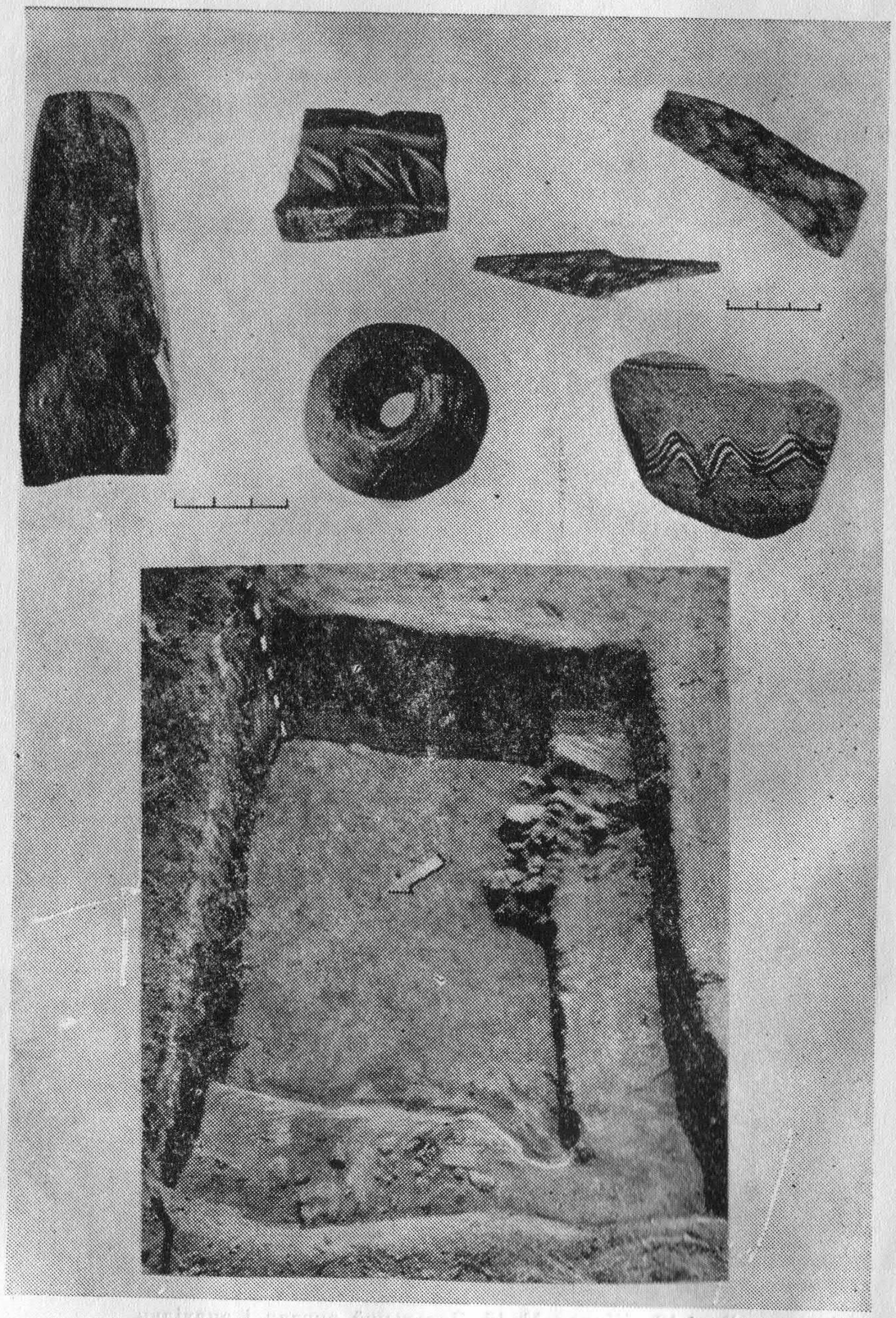

Рис. 20. Житло № 16. Загальний вигляд і знахідки.

ших розмірів. Довжина житла — 3,30 *м*, ширина — 2,20 *м*, глибина — 1,45 *м*. Орієнтоване воно теж з північного заходу на південний схід. Уздовж двох стін (на цей раз — північно-західної і південно-східної) також ішли лави, вирізані з материку. Лава № 1 (з північно-західної сторони) мала довжину 1,65 *м*, ширину — 0,70 *м*, висоту — 0,35 *м*. Лава № 2 (з південно-західної сторони) була довшою, але вужчою і нижчою: довжина її — 1,80 *м*, ширина — 0,50 *м*, висота — 0,30 *м*.

Піч була в південному кутку, і до неї підходила лава № 2. Вона теж являла собою розвал каміння майже квадратної форми з сторонами 0,80×0,95 *м*. Підлога була материкова.

Заповнення житла було з сірого грунту, в ньому траплялось досить багато різноманітних знахідок. Крім ліпного та кружального посуду VII—IX ст., який становив більшу частину знахідок, тут зустрічалися залізні вироби: уламок серпа, ножик, шлак, а також глиняне прясло та кам'яний брусок. Багато було кісток тварин та риб.

Обидва вищеописані житла (№ 15 і № 16) заглиблені значно більше (1,45 *м*), ніж інші напівземлянки (1—1,10 *м*), проте вони не такі глибокі, як землянки (1,60 *м*). Можливо, що тут ми бачимо перехідний тип житла від земляночного до напівземляночного.

Житло № 17 (рис. 21) знаходилося значно вище описаних щойно, очевидно — в ряду з житлом № 3. Найближче воно від житла № 14, приблизно на віддалі 10 *м*. Збереглося це житло значно краще, ніж інші, відкриті на цьому поселенні, і тому викликає особливий інтерес. Житло збудоване прямокутним, не дуже видовженим, невеликих розмірів: довжина його — 3,20 *м*, ширина — 2,35 *м*, глибина — 1,35 *м*. Орієнтоване воно, як і все поселення, з північного заходу на південний схід. Вхід у житло був з північно-західної сторони. Поруч зі входом збереглась піч-кам'янка, яка дійшла у вигляді великої купи каміння в західному кутку житла. Розвал печі має діаметр 1,05 *м*. Долівка в житлі була густо змазана глиною.

Найбільш цікавим є те, що в житлі на висоту до 0,65 *м* досить добре збереглися стіни, що дає можливість говорити про їх влаштування. Житло згоріло під час сильної пожежі. В його заповненні було багато обгорілого дерева, вугілля та попелу. Коли заповнення вийняли, то стало видно, що стіни житла мали в своїй основі дерев'яну конструкцію. Дерев'яні, не дуже товсті кругляки були покладені в усіх стінах один на одному. З внутрішньої сторони житла вони були густо обмазані глиною. Ширина стін була — 0,45—0,50 *м*. Ніяких залишків стовпів чи ямок від них в житлі не спостерігалось. Це дає підставу думати, що дерев'яний каркас житла був зрубного характеру.

Дах у житлі мав дерев'яну основу, яка під час пожежі обгоріла і впала всередину житла.

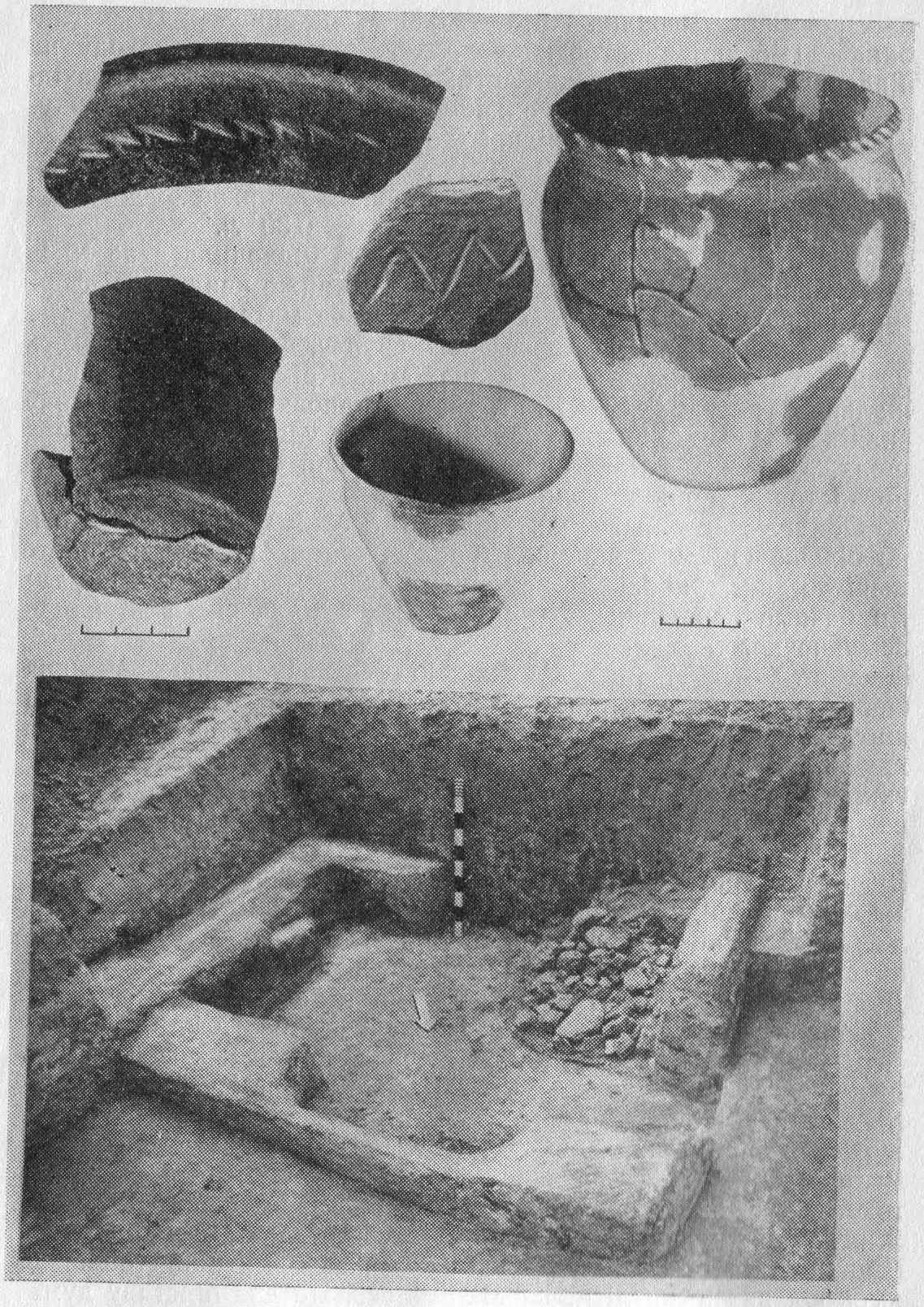

Рис. 21. Житло № 17. Загальний вигляд і знахідки.

В житлі було багато знахідок, які, очевидно, внаслідок пожежі залишились на своїх місцях. На підлозі виявлено 4 ліпних та 3 кружальних горшки VII—IX ст. Деякі з них — кухонні горшки, а деякі іншого призначення. Цікавий кружальний горшок тюльпановидної форми. Очевидно, він використовувався як столовий посуд, можливо, як кухоль або чашка. Були в житлі й уламки амфор. З інших знахідок можна вказати керамічні заготовки для прясел, кам'яні бруски та велику кількість кісток тварин і риб.

Житло № 18 виявлене на південному заході поселення — (на тій же другій його частині) — біля самого підніжжя гори Велике скіфське городище і є крайнім з цього боку поселення. Житло погано збереглося, бо зруйноване під час прокладки дороги. Вдалося виявити лише найнижчу частину і підлогу та прослідкувати контури. Воно було орієнтоване теж, як усе поселення, — з північного заходу на південний схід. Форму мало прямокутну, досить видовжену. Довжина його — 4,60 *м*, ширина — 2,40 *м*. У південно-західній частині житла був вхід у вигляді спуску. Довжина входу — 1,55 *м*, ширина — 0,95 *м*. У східній частині житла простежуються залишки печі-кам'янки у вигляді великого обгорілого каміння. Підлога в житлі була материкова. Як і щойно описане, це житло згоріло під час пожежі.

В заповненні житла було багато шматків обгорілого дерева та уламків ліпних горшків VII—VIII ст. Крім того, тут знайдене велике кам'яне жорно круглої форми, зрізане з двох боків,— можливо, в пізніші часи. Зроблене воно з каменю, поширеного в даній місцевості.

Житло № 19 знаходилося недалеко від житла № 18 — за 8 *м* від нього на північ. Воно повністю було зруйноване при прокладці дороги. Залишилася лише одна його сторона і, частково, піч-кам'янка. Знахідок не збереглося.

Житло № 20 виявлене на четвертій частині Канівського поселення (між Першим яром Біляшевського і Мар'їним яром) на розкопі «Е» (рис. 22). Житло знаходилось на початку цієї ділянки Канівського поселення, з її західної сторони — край підніжжя Мар'їної гори, поруч Першого яру Біляшевського. Орієнтоване воно, як і більшість жител Канівського поселення, з північного заходу на південний схід. Форма його прямокутна, розміри невеликі: довжина — 3,30 *м*, ширина — 2 *м*. Особливістю цього житла є те, що воно заглиблене небагато порівняно з вищеописаними напівземлянками. Глибина його — 0,35 *м*. Очевидно, це вже тип житла перехідного до наземного. В південному кутку його — залишки глинобитної печі: материковий останець і на ньому черінь. Підлога обмазана глиною.

В заповненні житла йшов темно-жовтий грунт. В ньому були уламки ліпного і кружального посуду VII—IX ст., зокрема,

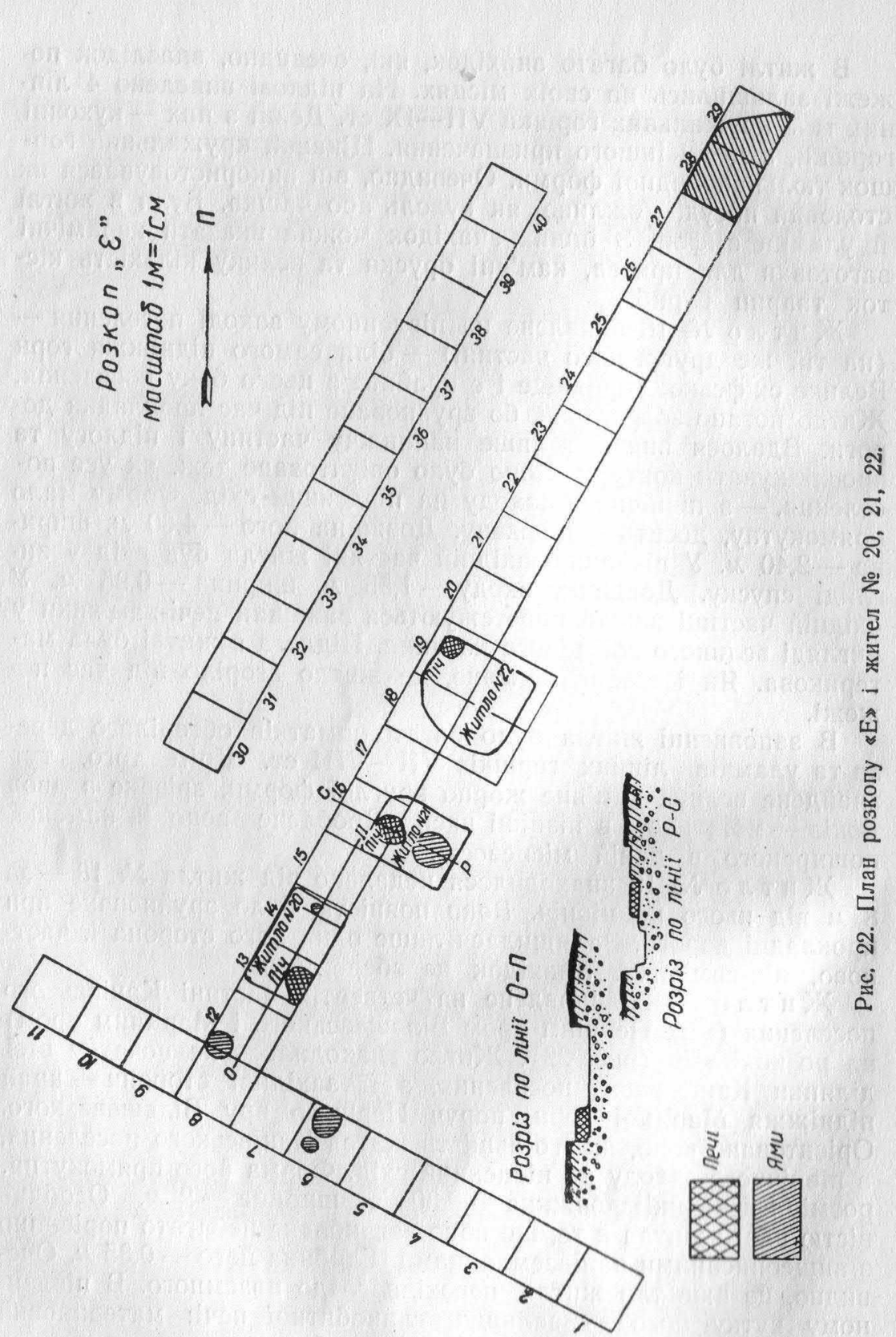

Рис. 22. План розкопу «Е» і жител № 20, 21, 22.

ліпна сковорідка, глиняне блюдо та кухонні горшки. З залізних предметів тут знайшовся невеликий ножик. Траплялися, але вже значно рідше, ніж у вищеописаних житлах, кістки тварин.

Житло № 21 (рис. 23) знаходилося за 3 *м* від житла № 20. Воно подібне до вищеописаного: така ж прямокутна форма, приблизно такі ж розміри — 2,70 *м* × 2 *м*, глибина — 0,35 *м*, таке ж влаштування. Орієнтоване теж з північного заходу на південний схід. Тільки піч тут у північно-західній частині. Вона

Рис. 23. Житло № 21. Загальний вигляд.

була теж глинобитна; від неї збереглися лише, частково, материкова основа та опалений черінь. Діаметр її — 1 *м*. Біля неї виямка довжиною 1,50 *м*, шириною 1,20 *м*, глибиною 0,15 *м*. У північному кутку житла знайдено залишки обгорілого дерева — очевидно, від дерев'яної конструкції стін. Підлога і в цьому житлі була обмазана глиною. Знахідок у житлі було мало, в основному — уламки ліпних та кружальних горшків VII—IX ст.

Житло № 22 виявлено на віддалі 4 *м* від житла № 21 і подібне до нього своїм влаштуванням і орієнтацією, лише розміри його трохи значніші, воно більш заглиблене в землю і мало майже прямокутну форму. Довжина його — 3 *м*, ширина — 2,90 *м*, глибина — 0,85 *м*. У північному кутку житла при розкоп-

ках відкрилися залишки глинобитної печі, яка дуже погано збереглася. Діаметр частини, яка збереглася,— 0,80 *м*.

Заповнював житло сірий та темно-жовтий грунт, в якому зрідка траплялися уламки ліпних горшків і сковорідок та гончарного посуду VIII—IX ст. Крім того, тут було знайдено уламки залізного серпа та кістяну проколку.

Закінчуючи розгляд жител Канівського поселення, можна зробити ряд висновків. Перш за все можна сказати, що основним типом жител Канівського поселення були напівземлянки, які порівняно неглибоко (на 0,75 *м*, а деякі навіть лише на 0, 35 *м*) були заглиблені від древньої поверхні. Всі житла були прямокутної форми, вдало поставлені в даній місцевості. За розмірами вони були досить просторими і зручними для життя. В них було все найбільш необхідне — піч та лави.

Особливість жител Канівського поселення полягає в тому, що в основу стін вони клали дерев'яну конструкцію зрубного характеру, складену з порівняно тонких кругляків. Такі стіни густо обмазувались глиною з внутрішнього боку, а наземні частини також і з зовнішнього. Житла здіймалися досить високо над поверхнею і своїм зовнішнім виглядом, очевидно, нагадували ті напівземляночні житла, які потім одержали поширення в південних землях Київської Русі.

Використовуючи матеріали розкопок Канівського поселення, можна уявити вигляд його земляночних та напівземляночних жител.

Реконструкцію земляночного житла зроблено за матеріалами землянки № 1, яка є характерною для даної групи жител (рис. 24). Очевидно, таке житло було заглиблене в землю, і над поверхнею здіймався лише його дах з дерев'яною основою, присипаний зверху землею. У стінах ще не було ніяких дерев'яних конструкцій. Вхід у житло будувався у вигляді грунтових східців. Піч знаходилася напроти входу, в кутку житла. Її складали з каміння і робили куполовидне склепіння.

Реконструкцію напівземляночного житла зроблено за матеріалами з напівземлянки № 17, яка найкраще збереглася з другої групи жител поселення (рис. 25). Це житло вже мало заглиблене в грунт, основна його частина знаходилася над поверхнею і мала вигляд чотирикутної глинобитної будівлі з досить високим дерев'яним дахом, укритим соломою чи присипаним землею. В житло вели грунтові східці. Біля входу знаходилась піч, складена з валунного каміння. Були в напівземлянках і глинобитні печі.

Житла Канівського поселення стояли окремо і не були пов'язані між собою ніякими переходами, як і на інших — зокрема на городищі Монастирищі, Борщевському поселеннях цього періоду. Житла оточували різні приміщення та ями господарчого призначення, про які мова буде йти далі.

Всі житла Канівського поселення знаходять собі багато аналогій в загальних рисах жител поселень слов'янських племен другої половини I тисячоліття на дуже великій території, починаючи від Подніпров'я, берегів Дністра і далі на захід, включаючи Польщу і Чехословаччину.

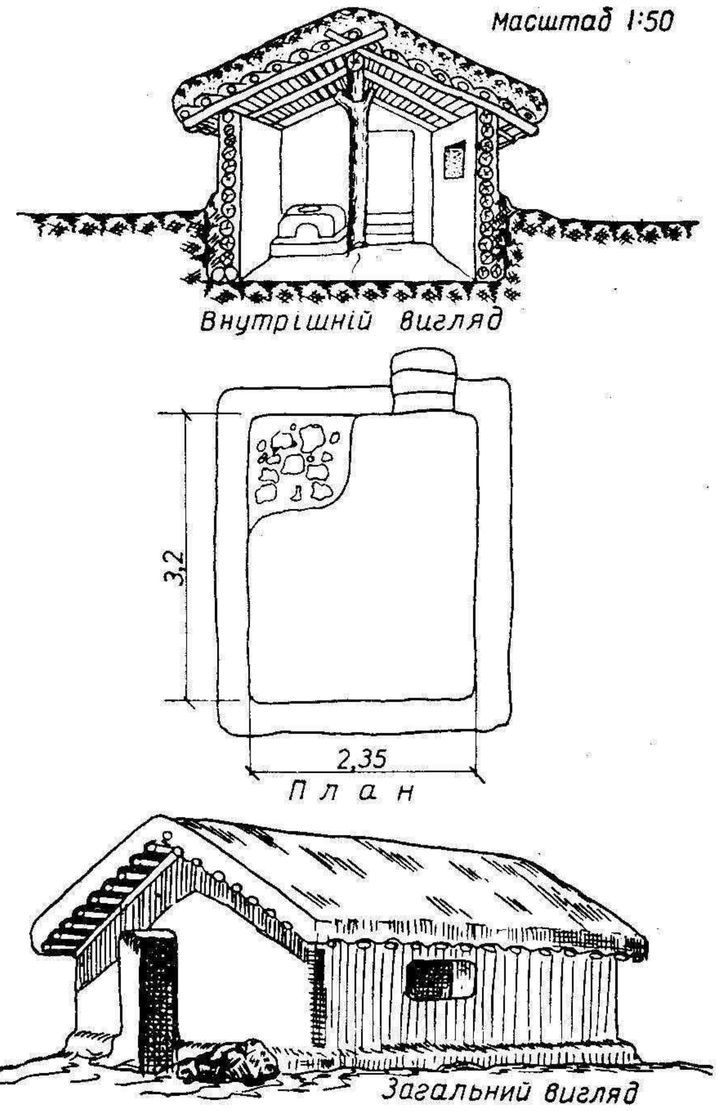

Рис. 24. Реконструкція землянки (житло № 1). Внутрішній вигляд, план та загальний вигляд.

Найближчу аналогію становлять житла з ранньослов'янських городищ стародавнього Києва, виявлених на Андріївській горі і Киселівці [8] та на Пастирському городищі [9]. Це цілком зро-

[8] М. К. Каргер. Древний Киев. Т. 1, М.—Л., 1958, стр. 104, 114.
[9] М. Ю. Брайчевский. Работы на Пастырском городище в 1949 г.— КСИИМК. Вып. 36. М.—Л., 1951, стр. 62.

зуміло — адже і тут жили поляни. Безумовно, поляни в цей час уже виробили певні прийоми житлобудування, які знайшли відображення на всій території, яку вони займали.

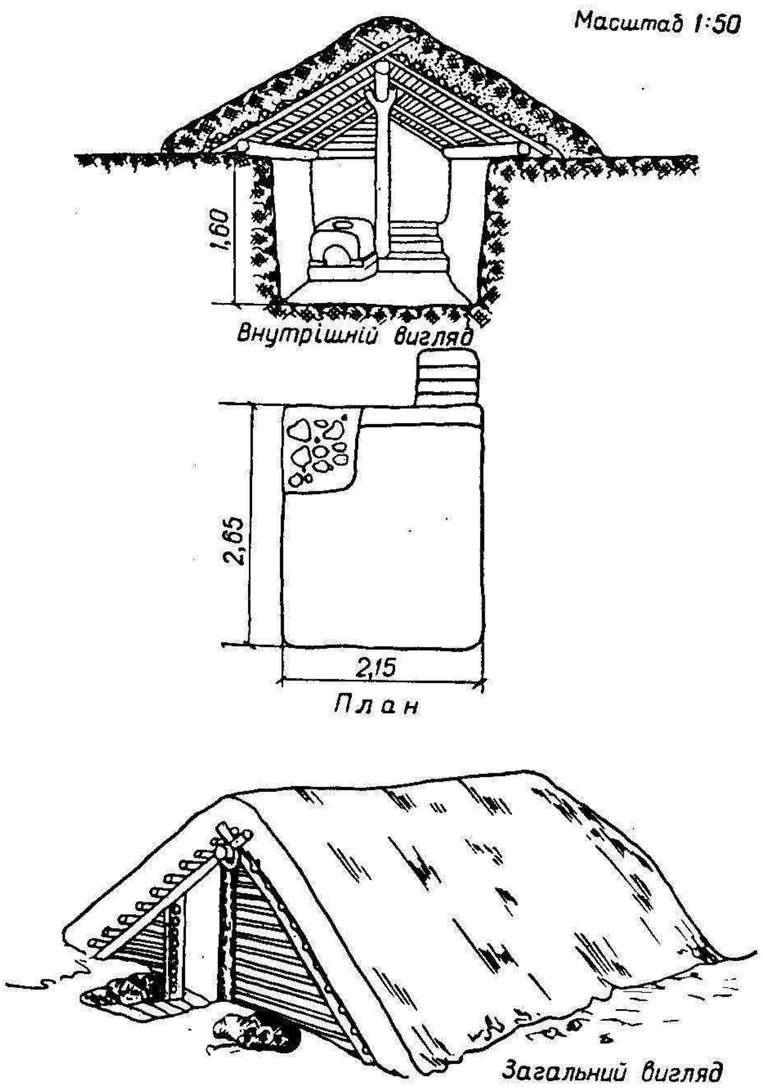

Рис. 25. Реконструкція напівземлянки (житло № 17). Внутрішній вигляд, план та загальний вигляд.

Поруч із цим, у влаштуванні жител Канівського поселення спостерігаються деякі риси, помітні і в сусідніх слов'янських племен. Більше таких спільних рис із племенами Правобережжя Дніпра — древлянами, уличами і тиверцями. Так, подібні за розмірами та влаштуванням житла з печами-кам'янками та

лавами відомі з Луки Райковецької [10], Пеньківки [11] і Стецівки [12].

Житла зі стінами із жердин, обмазані глиною, виявлені і на Дністрі [13], де традиція глинобитних будівель одержала широке розповсюдження.

Подібні житла з глинобитними печами та лавами зустрічаються і на Бузі [14].

Деякі спільні риси спостерігаються і в житлобудуванні сіверян, зокрема, в житлах з дерев'яними конструкціями на Новотроїцькому городищі.

Проте на Новотроїцькому городищі багато і відмінного. Так, дерев'яні конструкції там були, здебільшого, не зрубного характеру, а стовповидної системи. Вони лише облицьовували стіни жител і до того ж, зустрічалися не дуже часто [15]. Печі в житлах Новотроїцького городища вирізували повністю з материкового грунту, навіть їх склепіння [16]. Таких печей на Канівському поселенні не було. В житлах Новотроїцького городища дуже рідко траплялися лави попід стінами — лише в тих приміщеннях, які мали виробничий характер [17]. У Канівському поселенні лави були майже в кожному житлі, незалежно від його призначення.

Таких відмінностей можна навести ще цілий ряд. Вони вказують на те, що житлобудування в Канівському поселенні мало й свої характерні особливості. Спільні для слов'янських племен риси житлобудування ще раз свідчать, що рівень розвитку їх у другій половині I тисячоліття був загалом однаковий, хоч окремі племена, безумовно, мали свої, інколи дуже суттєві відмінності.

За аналогіями по влаштуванню і конструкції житла Канівського поселення можуть бути датовані VII—IX ст.

---

[10] В. К. Гончаров. Посад і сільські поселення коло Райковецького городища. — АП УРСР. Т. 1. К., 1949, стор. 34.
В. К. Гончаров. Лука Райковецкая.— МИА СССР, № 108. М., 1963, стр. 296—298.

[11] Д. Т. Березовец. Славянские поселения в устье Тясьмина. — КСИА, № 8. К., 1959, стр. 39.
Д. Т. Березовец. Поселения уличей на р. Тясьмине. — МИА СССР, № 108. М., 1963, стр. 203—207.

[12] Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко. Раскопки около сел Калантаево и Стецовки на Тясьмине в 1956 г.—КСИА, № 8. К., 1959, стр. 34.

[13] Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья.— МИА СССР, № 89. М., 1960, стр. 187.

[14] В. Д. Баран. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на западном Буге.— МИА СССР, № 108. М., 1963, стр. 353—355.

[15] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74, М.—Л., 1958, стр. 193.

[16] Там же, стр. 195—198, рис. 107, 108.

[17] Там же, стр. 199.

Господарчі будови

Крім жител, на Канівському поселенні виявлено багато господарчих будов різного призначення, які знаходилися близько біля перших.

Ці будови, як і житла, дійшли до нас не в повному, а в фрагментованому стані. Від них залишилися лише нижні частини, вирізані з материку і заглиблені в його на 1,10—1,30 *м*. За характером свого влаштування ці житла близькі до напівземляночних, але не мають дерев'яних конструкцій у стінах і позбавлені печей.

Господарчі будови здебільшого прямокутні, але не дуже видовженої форми. Кутки в них іноді закруглені, чого не спостерігалося в житлах. Порівняно з житлами, ці будови менших розмірів. Середні розміри їх — приблизно 2,5×2 *м*, хоч траплялися деякі, розміром 3×2 *м*. Слід вказати ще одну рису, яка відрізняє ці будови від жител: приміщення не мали певної орієнтації відносно поселення і розташовані так, як це було, очевидно, зручніше.

Призначення виявлених на Канівському поселенні господарчих будов було різним. Деякі з них служили, очевидно, для виробничих цілей, у них виготовляли ті чи інші знаряддя праці, інструменти або прикраси — тобто, були майстернями. Інші будови використовувалися, напевне, для обробки сільськогосподарських продуктів, або для зберігання їх.

Прикладом майстерні може служити приміщення «а» (рис. 26), виявлене недалеко від житла № 8, за 3 *м* від нього, і, можливо, пов'язане якось із ним: у житлі міг жити майстер, який працював у цій майстерні.

Розміри приміщення були порівняно великі: 3,10×2,60 *м*, воно було заглиблене в землю на 1,30 *м*. Орієнтоване воно було, як і житло № 8, з північного сходу на південний захід. Вхід був із південно-східної сторони у вигляді спуску, довжиною 1,20 *м*, шириною 0,60 *м*.

Напроти входу в приміщенні була лава, вирізана з материку, яка йшла вздовж західної сторони. Довжина її — 3,10 *м*, ширина — 1 *м*, висота — 0,5 *м*. У північній частині житла, в підлозі, була ямка овальної форми, довжиною 0,95 *м*, шириною 0,65 *м*, глибиною — від підлоги — 0,15 *м*. У протилежному, південному кінці приміщення, недалеко біля входу, була друга ямка в підлозі — круглої форми, діаметром 0,80 *м*, глибиною — від підлоги — також 0,15 *м*. Розташування ямок, їх розміри, а також їх заповнення сірим грунтом вказують, що вони служили не для якихось дерев'яних конструкцій, а мали певне виробниче призначення.

Про виробничий характер цього приміщення свідчить не

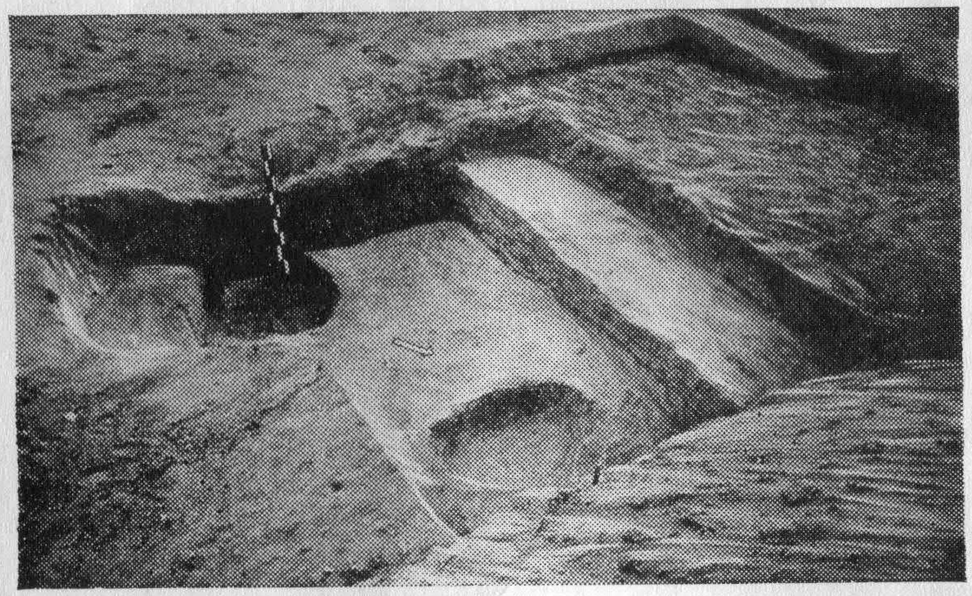

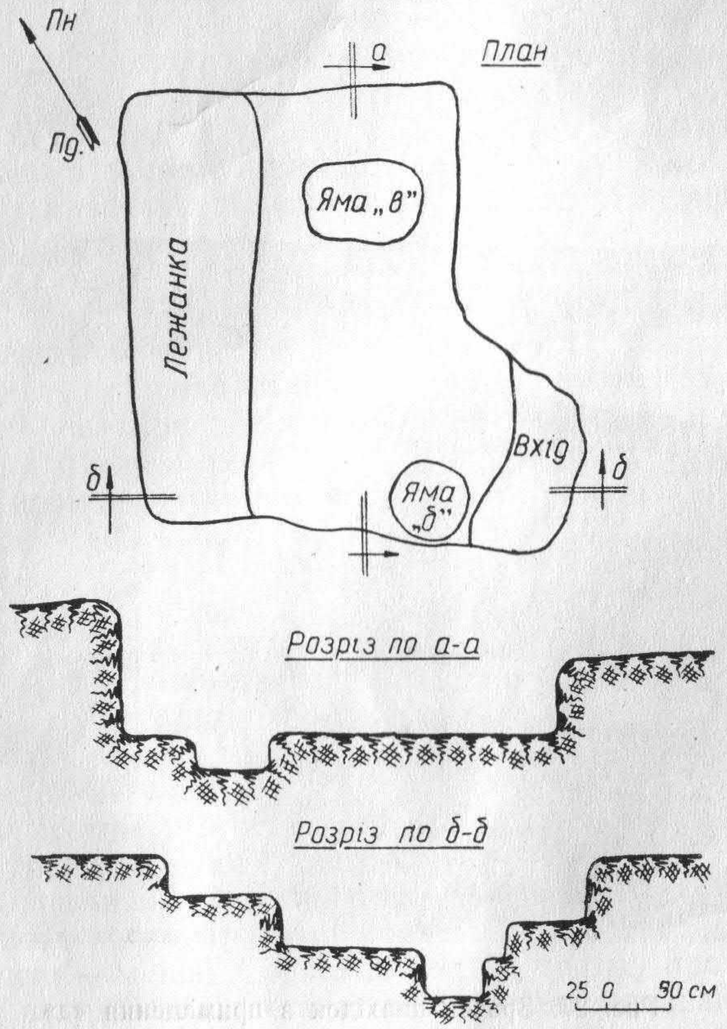

Рис. 26. Приміщення «а». Загальний вигляд і план

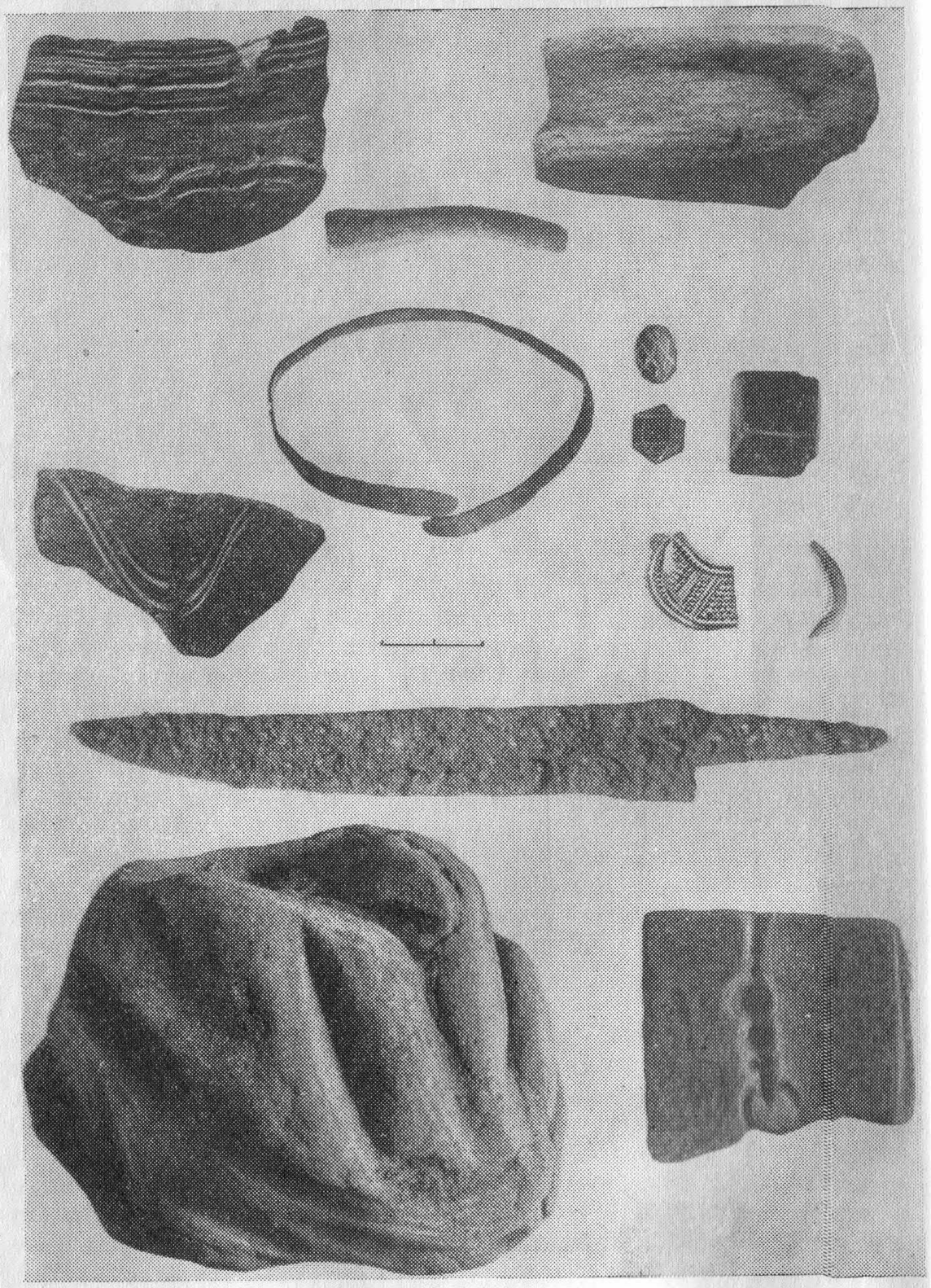

Рис. 27. Зразки знахідок з приміщення «а».

тільки його своєрідне влаштування, але і його інвентар (рис. 27).

У приміщенні було виявлено також глиняну ливарну формочку. На жаль, вона збереглася не повністю, відбита її нижня частина. Зовнішня сторона форми рівна, а внутрішня має заглиблене зображення якоїсь прикраси — можливо, сережки. Крім того, в приміщенні було знайдено ряд прикрас. Серед них — два бронзових браслети. Один із них тонкий, кований, з карбованим візерунком по краю, а другий — литий, досить масивний, круглий у розрізі.

Відмітимо ще кілька янтарних намистин. Одна з них прямокутної форми, не досить рівна і незвично великих розмірів: 2 *см* у довжину і майже стільки ж у ширину — 1,8 *см*. Можливо, вона не була остаточно оброблена, бо інші намистини, знайдені в цьому приміщенні і в інших місцях Канівського поселення мали овальну або круглу форму, значно менші розміри і огранку боків.

У приміщенні було багато уламків ліпного і кружального посуду VII—IX ст. Із залізних предметів тут виявлено великий ніж, незвичайних для Канівського поселення розмірів, та наконечник стріли листовидної форми. Знайдено тут і кам'яний точильний брусок.

Недалеко від цього приміщення — у сусідніх квадратах — у верхніх шарах зустрілось кілька срібних предметів — лунниця та маленьке кільце.

Інвентар приміщення свідчить, що тут була майстерня, напевно, ювелірного характеру.

Прикладом будови іншого призначення, зокрема, для обробки сільськогосподарських продуктів, може служити приміщення «в» (рис. 28), яке знаходилося за 3 *м* від житла № 9. Орієнтоване воно було з північного заходу на південний схід. Форма його — прямокутна, але не зовсім рівна: в південно-східній частині вона трохи ширша, ніж у північно-західній і має закруглення замість кутків. Довжина приміщення — 3,30 *м*, ширина — в середній частині — 2,10 *м*, глибина — 1,10 *м*.

Майже в центрі цього приміщення, трохи ближче до північної сторони, на підлозі, яка тут з материкового грунту, виявлено уламки кам'яного жорна, зробленого з місцевого каменя. Одна частина жорна закруглена.

Як видно з уламків, жорна були великими і масивними. Оскільки нічого іншого в цьому приміщенні не знайдено, то можна думати, що воно використовувалося для розмолу зерна і було приміщенням млинового характеру.

У деяких господарчих будовах зберігалися, як видно, різні продукти — м'ясні і молочні, зерно та ін., про що свідчать знахідки великої кількості кісток та фрагментованих горшків і глечиків. Такі будови служили, напевно, льохами. Прикладом

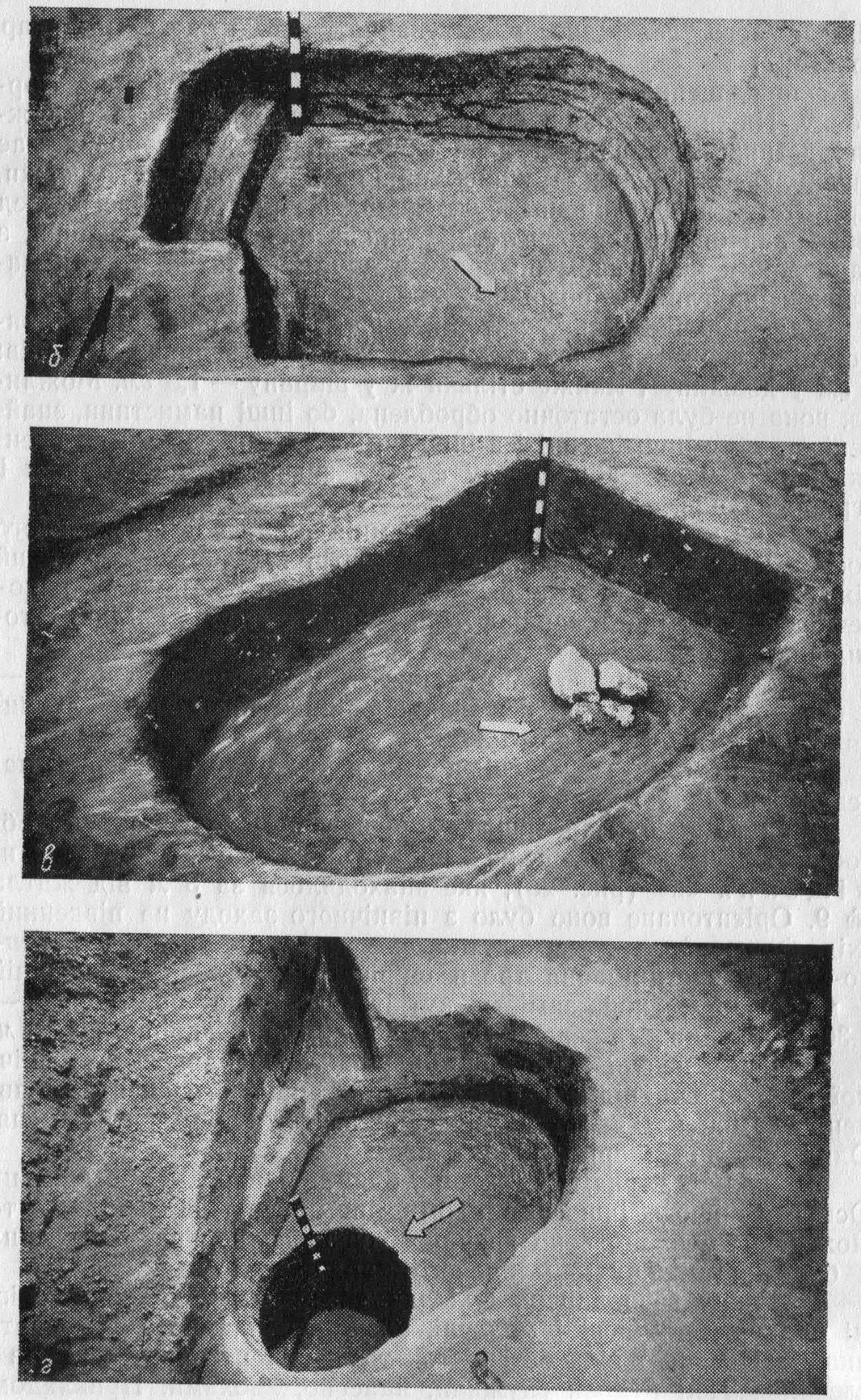

Рис. 28. Приміщення «б», «в» і «г».

може служити приміщення «б» (рис. 28), яке було розташоване також недалеко від житла № 9 — північніше вищеописаного приміщення «в». Орієнтоване воно як і приміщення «в» і має подібну прямокутну форму з закругленою західною стороною. Але розміри його менші: довжина — 2,40 *м*, ширина — 1,55 *м*, глибина — 1,10 *м*. У приміщення вели грунтові східці, зроблені в південному кутку. Ширина входу — 1 *м*. Заповнення приміщення включало багато кісток тварин та уламків ліпного і кружального посуду VII—IX ст. З залізних предметів тут знайдено ручку від відра та пряжку від пояса.

Ще більш цікавим з будов цього типу виявилося приміщення «г» (рис. 28), яке знаходилося недалеко від житла № 10, за 1,5 *м* від нього. Воно було не зовсім правильної овальної форми. Довжина його 2,10 *м*, ширина — 1,60 *м*, глибина — 1,65 *м*. У південно-східній стороні простежувався похилий вхід довжиною 1,10 *м*, шириною 0,60 *м*. Особливістю приміщення було те, що в північно-західному кутку його знаходилась досить велика кругла яма. Діаметр ями — 1,10 *м*, глибина — 2 *м*. Можливо, яма служила для зберігання зерна чи овочів. Усе приміщення було заповнене темно-сірим грунтом, в якому траплялися уламки посуду VII—IX ст. та кістки тварин. Посуд був ліпний та кружальний. Серед інших трапились уламки великого глиняного блюда.

Подібних прямокутних та овальних приміщень — з ямами чи без них — виявлено на Канівському поселенні ще кілька. Їх влаштування та інвентар свідчать про те, що приміщення використовувалися як льохи.

Крім того, на Канівському поселенні, як уже вказувалось вище, було відкрито кілька десятків ям, розташованих недалеко від жител і господарчих приміщень. У більшості вони також мали господарське призначення і служили свого роду льохами для зберігання зерна чи інших продуктів. Деякі з них, можливо, були сміттєвими. Проте, не виключена можливість, що спочатку вони використовувались як льохи, а пізніше вже стали сміттєвими. На різноманітне призначення ям указують їх форми і розміри. Ями зустрічались круглої, овальної і прямокутної форми (рис. 29). Переважали ями круглої форми, їх виявлено в три рази більше, ніж овальних, а прямокутних — зовсім мало, всього кілька.

Круглі ями за своїми розмірами можуть бути умовно поділені на три групи: малі, середні та великі.

Ями малих розмірів мали в діаметрі 0,40 *м*, 0,60 *м*, 0,65 *м* або 0,70 *м*. Формою вони циліндричні. Глибина—0,80 *м*—1,10 *м*. Заповнені вони гумусним, темно-сірим грунтом. Інколи заповнення з темно-жовтого грунту. Знахідок, як правило, майже не було. Зрідка траплялися лише уламки ліпного посуду. Можна думати, що ці ями зроблені для збереження зерна.

Прикладом невеликих ям може служити хоча б яма № 9 (розкопки 1959 р., розкоп «В»). Вона була розташована біля житла № 8, до якого, очевидно, і відносилась. Яма ця рівної циліндричної форми. Діаметр її вгорі і внизу — 0,60 *м*, глибина 1—0,5 *м*. Стіни — материкові, гладкі. Заповнена яма була м'яким сіро-жовтим грунтом, у якому трапилися шматочки вугілля, уламок ліпного горшка та кілька кісток тварин. Вугілля попало в яму, очевидно, з похилого даху над ямою. Напевно, такий дах робили з жердин і обкладали зверху соломою чи землею. Тобто зовнішній вигляд його нагадував пізніші дахи над

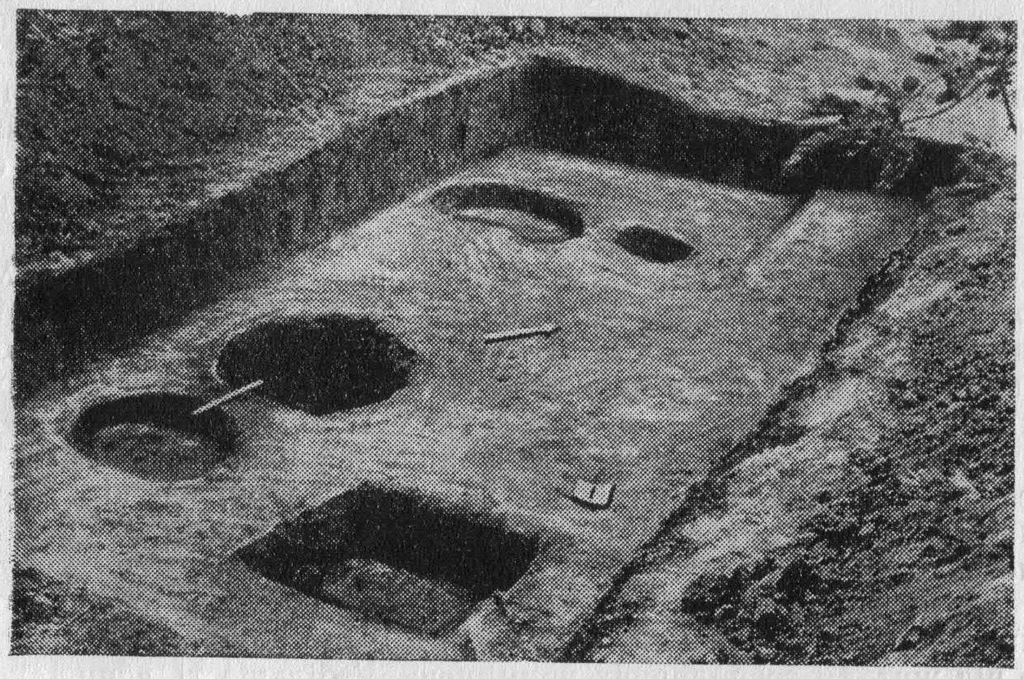

Рис. 29. Господарчі ями. Загальний вигляд.

льохами. Залишки від такої покрівлі зустрічалися досить часто не тільки на Канівському поселенні, але й на інших поселеннях та городищах цього періоду, зокрема — на Новотроїцькому городищі [18].

Середні ями Канівського поселення зустрічались діаметром 0,75 *м*, 0,80 *м*, 0,90 *м*, 1 *м*, 1,10 *м* і 1,15 *м*. Глибина їх у середньому — 1,20—1,45 *м*. Формою вони також циліндричні, хоч деякі мають поширення внизу. Заповнює ці ями здебільшого темно-сірий, насипний грунт. Знахідок траплялось мало: напевно, середні ями також були зерновими.

Прикладом середньої ями може служити яма № 2 (розкопки 1959 р., розкоп «В»). Діаметр її — 0,75 *м*, глибина 1,20 *м*.

[18] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 207—208, рис. 115, *1—4*.

Форма її циліндрична, стінки зроблені досить акуратно. Яму заповнював жовто-сірий пухкий грунт. В ньому знайдено уламки ліпного посуду, залізний ніж та кістяну проколку.

Великі ями Канівського поселення зустрічались діаметром 1,20 *м*, 1,30 *м*, 1,40 *м*, 1,60 *м*, 1,70 *м*. Глибина їх — 0,85—1,30 *м*. Формою ці ями здебільшого циліндричні, лише інколи грушевидні. Грунт у них був темний, м'який. В грунті було багато уламків посуду, деяких залізних предметів та кісток тварин. Розміри цих ям та знахідки вказують, що дані ями використовувалися, очевидно, як льохи для зберігання різних продуктів. Прикладом великої круглої ями може служити яма № 21 (із розкопок 1962 р.), виявлена у верхній частині Канівського поселення біля самого підніжжя гори Велике скіфське городище, недалеко від житла № 18. Діаметр її — 1,35 *м*, глибина—1,30 *м*. Форма — звичайна, циліндрична. В ямі був темно-сірий мякий грунт із значною кількістю вугілля, кісток тварин та уламків посуду VII—VIII ст. Серед останніх переважали днища грубих ліпних кухонних горшків. В цих горшках, можливо, зберігалися тут продукти.

Досить багато було на Канівському поселенні ям овальної форми, які за розмірами також можуть бути поділені на три групи: менші ями, середні та більші.

Овальні ями першої групи мали розміри: 1×0,60 *м*, 1,05××0,80 *м*, 1,10×0,80 *м*. Глибина їх — 0,80—1,20 *м*. В заповненні цих ям був темно-сірий або темно-жовтий грунт, в якому траплялися знахідки горшків, залізних виробів та кісток тварин. Прикладом може служити яма № 9 (розкопки 1961 р., розкоп «Д»), виявлена біля житла № 12. Вона мала форму правильного овалу або еліпса. Довжина її була 1,10 *м*, ширина — 0,80 *м*, глибина — 1,10 *м*. Стінки її були рівні і гладкі. Заповнена вона була темно-жовтим м'яким грунтом. На дні ями було виявлено фрагментований ліпний горщик VII—VIII ст. та кістки тварин.

Овальні ями другої групи мали розміри: 1,45×0,85 *м*, 1,50××0,80 *м*, 1,50×1,05 *м*. Глибина їх — від 0,75 *м* до 1,05 *м*. Заповнення цих ям подібне до заповнення ям першої групи — темний м'який грунт з кістками тварин, уламками посуду і, зрідка, залізними предметами — ножиками, цвяхами, дужками від відер, клямками і т. п. Прикладом може служити яма № 18 (розкопки 1961 р., розкоп «Д»), виявлена недалеко від житла № 17. Форма її овальна, але не зовсім правильна — з одного боку трохи вужча. Очевидно, тут був вхід. Довжина ями — 1,50 *м*, ширина у вужчій частині 0,60 *м*, а у ширшій — 0,80 *м*, глибина — 1 *м*. Грунт у ямі був темно-жовтий, із залишками вугілля. В ямі було дуже багато кісток тварин і риб. Траплялися й уламки ліпних горшків VII—VIII ст.

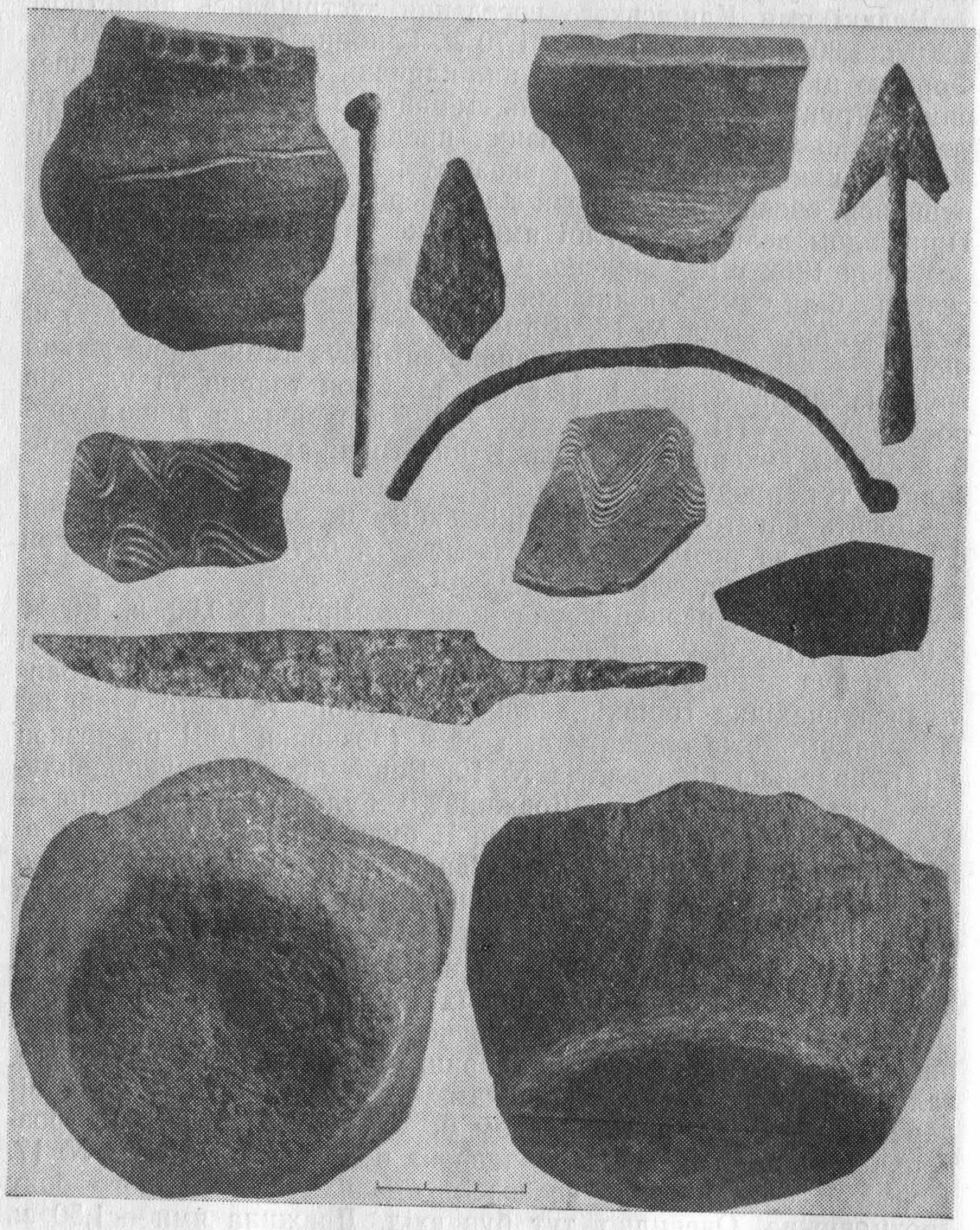

Рис. 30. Зразки знахідок з господарчих ям та приміщень.

До третьої групи відносяться ями, які мали ще більші розміри: 1,80×1,60 *м*, 2×1,60 *м*. Глибина цих ям була — 1,10—1,25 *м*. При розчистці їх виявлено сірий сміттєвий грунт із значною кількістю залізних предметів, кісток тварин та фрагментованого посуду VII—IX ст. Для прикладу можна назвати яму № 4 (розкопки 1961 р., розкоп «Г»), яка знаходилася недалеко від житла № 11 і, очевидно, відносилась до нього. Яма була овальною, не зовсім рівної форми. Довжина її — 2 *м*, ширина— 1,60 *м*, глибина — 1,10 *м*. Яму заповнював сірий сміттєвий грунт з шматками вугілля, камінням, кістками. Досить багато траплялось уламків ліпного та кружального посуду VII—IX ст., зустрічались і деякі залізні предмети. Серед останніх був великий ніж, довжиною 16,5 *см*. Такі на Канівському поселенні зустрічалися рідко.

Призначення овальних ям Канівського поселення було, ймовірно, господарче. Вони використовувалися, напевно, як льохи, а деякі, більші з них і не дуже заглиблені, можливо, використовувались і як сараї.

Прямокутних ям на Канівському поселенні, як уже згадувалося вище, порівняно з іншими, мало. Серед них найбільший інтерес викликає яма, знайдена під час розвідок на Канівському поселенні ще в 1957 р. Вона була досить великою — довжиною 1,40 *м*, шириною 0,90 *м*, але не дуже глибокою — 0,70 *м*. Стіни її були не зовсім рівними. З одного боку вона мала ніби вхід. Яму заповнював темний грунт зі шматками вугілля. На дні її було виявлено кілька шматків залізного шлаку та нижню частину грубого ліпного горшка, стінки якого мали сліди сильного вогню. Можливо, що ця яма мала якесь виробниче призначення.

Характер знахідок в ямах Канівського поселення такий же, як і знахідок з вищеописаних жител і приміщень. В основному, це посуд VII—IX ст., залізні предмети побутового призначення, окремі кістяні вироби (рис. 30) та багато кісток тварин і риб. Тобто знахідки свідчать, що всі ці ями відносилися до того ж часу існування Канівського поселення, що і його житла, і були підсобними будовами.

Подібні господарчі приміщення і ями виявлені на всіх поселеннях і городищах слов'ян другої половини I тисячоліття. Безумовно, є відмінності, але вони стосуються лише деталей: кількості ям, їх форм, розмірів, способів використання. Наявність всіх цих різноманітних будов на Канівському поселенні ще раз свідчить про широкий, як на той час, розвиток господарства у полян.

Матеріали розкопок Канівського поселення дають підстави відтворити загальний вигляд цього поселення (рис. 31). Земляночні і напівземляночні житла його розташовувалися ря-

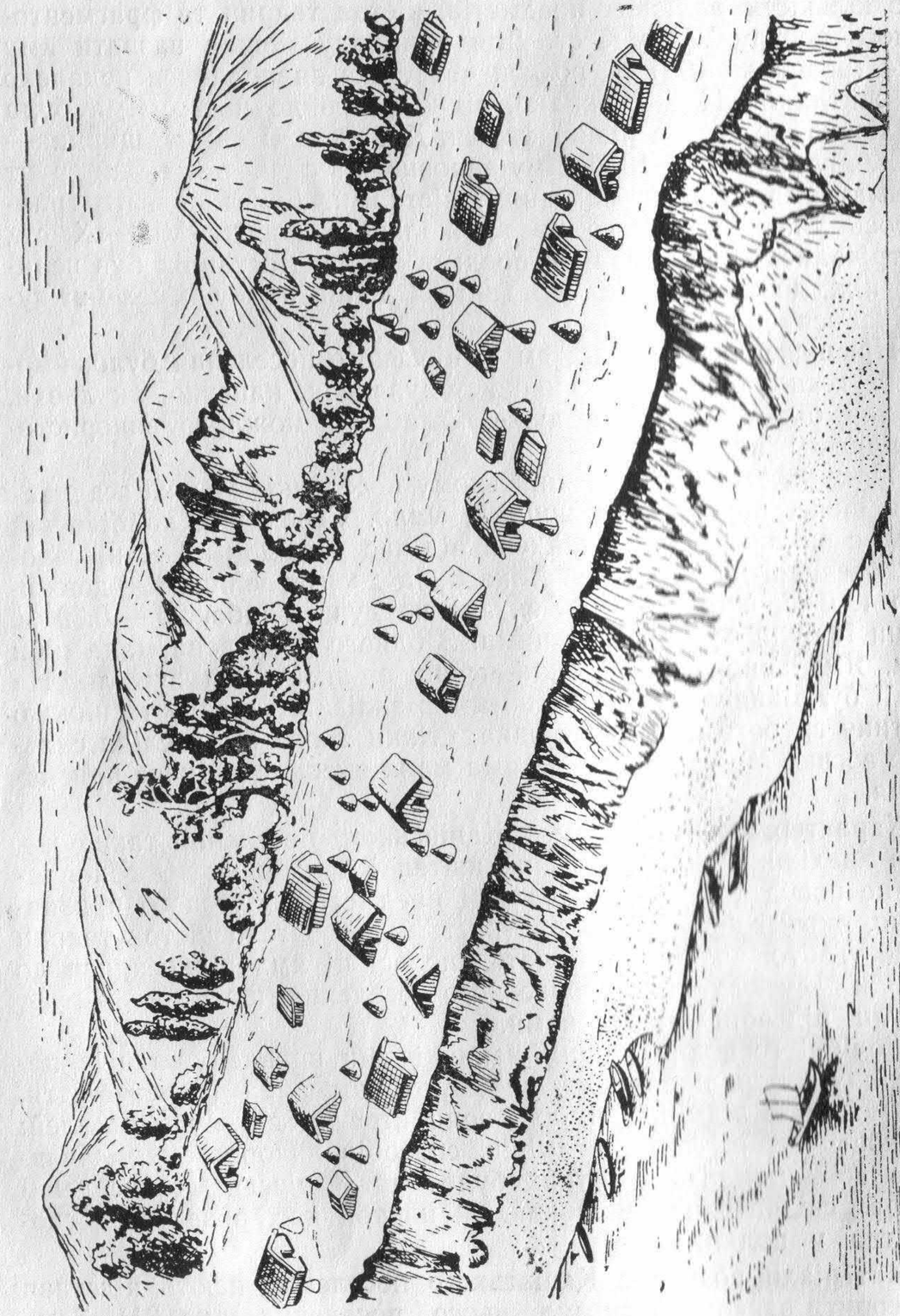

Рис. 31. Реконструкція загального вигляду Канівського поселення з північного заходу.

дами вздовж берега Дніпра. Хоч ряди ці іноді і не досить рівні, проте помітні і вказують на прагнення до певного планування в забудові поселення. Навколо жител групувалися різні приміщення і ями, створюючи, очевидно, разом окремі господарчі комплекси чи двори. Невелика площа Канівського поселення і його густа заселеність сприяли близькому розташуванню таких дворів, і тому важко точно визначити їх кордони, які, до того ж, не раз мінялися за час існування поселення. Напевно, житла були оточені садами і городами, і це надавало поселенню мальовничого вигляду.

Можна гадати, що подібний вигляд мали й інші поселення полян в другій половині I тисячоліття.

Характер планування Канівського поселення, вміле використання місцевості, вдало побудовані житла з широким використанням всіх місцевих матеріалів — дерева, глини і т. п. та влаштування різноманітних виробничих і господарчих будов свідчать про досить високий рівень будівництва у полян ще напередодні утворення Київської держави.

III. ГОСПОДАРСТВО І ПОБУТ

Розвиток землеробства і городництва у Канівському поселенні. Характеристика скотарства та мисливства. Рибальство. Основні види ремесел. Гончарство. Металообробка. Каменерізне та інші виробництва. Аналогії до знахідок і датування різних виробів Канівського поселення. Загальний рівень розвитку матеріальної культури у Канівському поселенні.

Основними заняттями населення у Канівському поселенні були землеробство і скотарство, які мали вже на цій території багатовікові традиції. Здавна на Правобережжі Дніпра займалися хліборобством та розведенням худоби [1]. Географічні умови сприяли розвитку цих видів господарства як основних. Плодючі землі навкруги давали хороші врожаї, а великі луки і хороші пасовиська дозволяли розводити різні види худоби, потрібної як тяглова сила для ведення землеробства та для їжі, одягу й інших потреб. Землеробство і скотарство були пов'язані між собою і обумовлювали розвиток одне одного [2].

На високий розвиток землеробства в цих місцях вказує і те, що саме в Середньому Придніпров'ї вироблялося багато хліба на продаж до інших країн світу, як свідчать про це візантійські, арабські та інші джерела [3].

Землеробство

На Канівському поселенні під час розкопок було виявлено різноманітні сільськогосподарські знаряддя праці, жорна, а також згадувані вже зернові ями. Канівські сільськогосподарські знаряддя праці носили такий же характер, як і знаряддя інших слов'янських племен другої половини I тисячоліття [4].

Із знарядь обробітку грунту на Канівському поселенні знайдено кілька залізних мотик, що використовувалися для рільництва. Форма цих мотик трохи нагадує невеличкі лопатки з розширеним і загостреним унизу лезом, яке в верхній частині звужене і краї його загнуті трубкою, що утворює втулку для дерев'яного держака мотики (рис. 32, *3*). Довжина мотики—11 *см*,

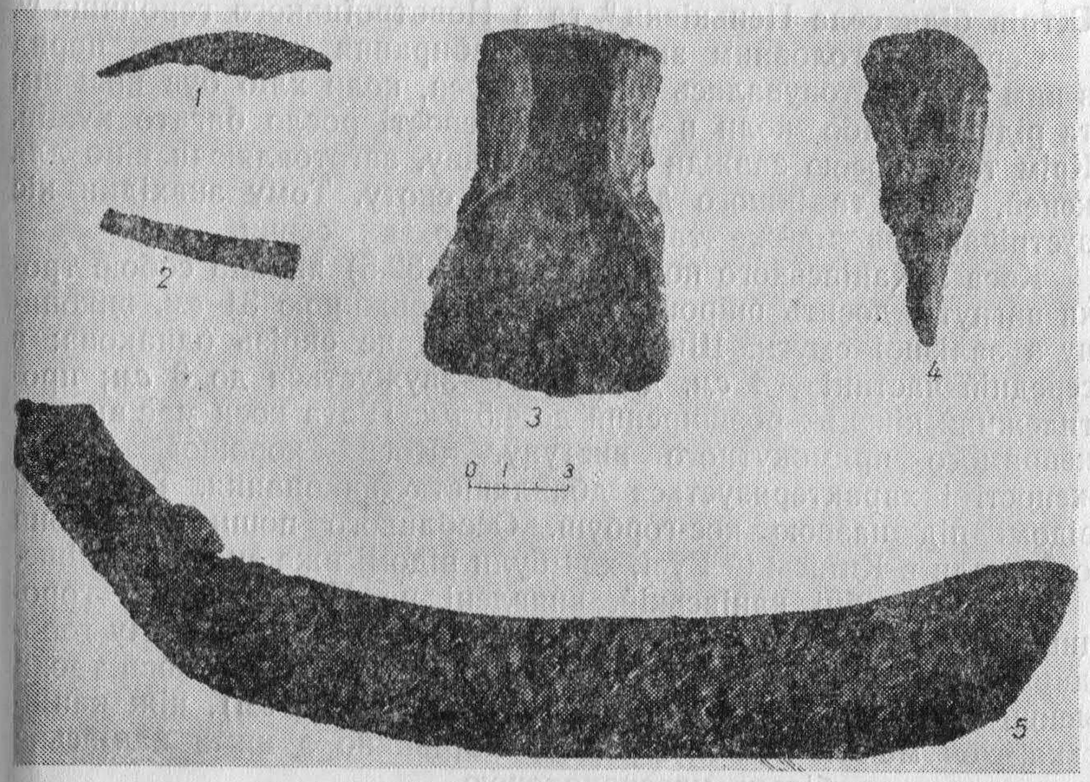

Рис. 32. Сільськогосподарські знаряддя.

ширина леза — 7,5 *см*, діаметр втулки — 5,5 *см*. Зроблена вона досить ретельно, міцно і носить сліди використання. Подібні мотики мали широке розповсюдження в древній Русі [5]. Вони знайдені на багатьох поселеннях і городищах другої половини I тисячоліття. Найближчі за формою до канівських мотики з Пліснеська [6] та з Новотроїцького городища, правда, останні більш витягнуті і трохи більші за розмірами [7]. Часті знахідки мотик свідчать про їх широке використання в сільському господарстві древніх слов'ян.

---

[1] П. Н. Третьяков. Сельское хозяйство и промыслы. — В кн.: История культуры древней Руси. Т. 1. М.—Л., 1948.

Б. Д. Греков. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. Кн. 1. М., 1952.

[2] Нариси стародавньої історії УРСР. К., 1957, стор. 371.

[3] А. В. Мишулин. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. — В кн.: Вестник древней истории (дальше — ВДИ), № 1. М., 1941.

А. Я. Гаркави. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб, 1870.

Известия Аль-Бекри и др. авторов о Руси и славянах. Ч. I. СПб, 1878.

[4] В. Й. Довженок. Землеробство древньої Русі. К., 1961.

[5] Там же, стор. 95.

[6] Там же, стор. 48, рис. 21, *4*.

[7] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 19, рис. 7, *6* и *7*.

З знарядь збирання врожаю на Канівському поселенні знайдено серпи та коси.

Серпи дійшли до нас, на жаль, лише у фрагментованому стані. Але ті частини їх, що збереглися, свідчать, що серпи були таких же форм і розмірів, як і інші, відомі нам з поселень і городищ другої половини I тисячоліття. Ці серпи мали досить вузьке, не дуже вигнуте лезо, характерне для серпів ранніх слов'ян [8]. У них були довгі ручки, від яких збереглися залізні стержні. Дуже подібні до канівських серпи з урочища Макарів Острів біля села Пеньківки [9] та з Новотроїцького городища [10].

Серп був головним знаряддям збирання хліба, але поряд з ним використовувалась інколи і коса, коли хліб був низьким та рідким [11] або коли в даній місцевості росло багато кущів. Крім того, косою завжди косили траву, заготовляючи сіно для коней, корів та іншого домашнього скоту. Тому знахідки кіс зустрічаються майже так само часто, як серпи.

Коса з Канівського поселення (рис. 32,5) являла собою трохи вигнуту, досить широку пластину, довжиною 31 *см,* виконану з залізної смуги. Ширина пластини не скрізь однакова: в середній частині — 4 *см,* до ручки — звужується до 3 *см*; протилежний кінець—розширений до 4,5 *см*. П'ята коси має вигляд непрямого прямокутного виступу. Коса хорошої збереженості і характеризується дбайливістю виконання. Такі коси відомі під назвою кос-горбуш. Особливого поширення вони одержали в Київській Русі, хоч були відомі вже значно раніше.

Коси, подібні канівській, виявлені на Пастирському городищі (відносяться до VII—VIII ст.) [12] та Новотроїцькому городищі (VIII—X ст.) [13]. Слід указати, що новотроїцькі коси трохи менші (довжина їх 26—28 *см*) і вужчі (3—3,5 *см*), ніж канівська, хоч мають подібну форму. Порівняно з ними канівська коса здається більш удосконаленою.

На Канівському поселенні виявлено і знаряддя обробки сільськогосподарських продуктів, зокрема — два кам'яні жорна. Одне з них знаходилося в спеціальному приміщенні, як указувалося вище, а друге — в житлі. Рідкі знахідки жорен вказують, що не кожна сім'я мала власні жорна в ті часи [14].

---

[8] В. П. Левашева. Сельское хозяйство. — В кн.: Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. Труды ГИМ. Вып. 32. М., 1956, стр. 65.

[9] В. Й. Довженок. Землеробство древньої Русі. К., 1961, стор. 34, рис. 9, *4—6*.

[10] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 19, рис. 7, *2* и *3*.

[11] В. Й. Довженок. Землеробство древньої Русі. К., 1961, стор. 149.

[12] Там же, стор. 33, рис. 8, *9*.

[13] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.— МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 19, рис. 7, *4* и *5*.

[14] В. Й. Довженок. Землеробство древньої Русі. К., 1961, стор. 158.

Обидва жорна були зроблені з місцевого каменя, грубо обтесані. Від першого — нижнього кола з закругленим краєм— збереглася лише частина. Другий зберігся краще, хоча з двох боків він зрізаний. Можливо, це — від вторинного його використання, вже не по призначенню. Цей жорен являє собою верхнє масивне коло (рис. 33). Діаметр його — 0,35 *см,* товщина — 13 *см*. У центрі його зроблено круглий отвір, діаметр якого зверху — 7,5 *см,* а знизу — 6,5 *см*. Поверхня жорна бугориста, загладжена не досить рівно. На нижній поверхні в процесі роботи утворились концентричні кола. Жорен витесано з

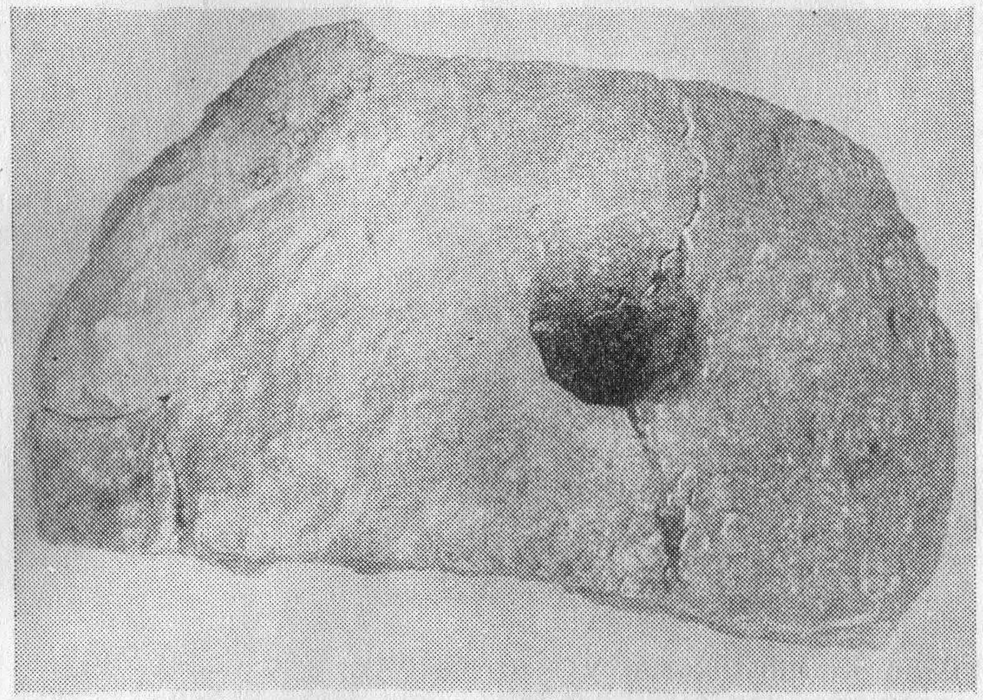

Рис. 33. Кам'яний жорен.

місцевого каменя — крупнозернистого сланцю. В деякій мірі він нагадує верхнє коло жорен з Борщевського городища, датоване IX—X ст. [15].

Безумовно, збереглася лише невелика частина сільськогосподарських знарядь, що використовувалися на Канівському поселенні під час його існування, яка не може дати повної картини справжнього розмаху землеробства в ті часи, проте вона допомагає нам скласти уяву про основне заняття жителів цього поселення.

---

[15] П. Н. Третьяков. Сельское хозяйство и промыслы. — В кн.: История культуры древней Руси. Т. 1. М.—Л., 1948, стр. 50, рис. 22.

Скотарство

Поряд з землеробством та городництвом у господарстві Канівського поселення значне місце посідало, як уже вказувалось, скотарство. Про це свідчать знахідки кісток тварин на території поселення та наявність приміщень, які використовувались, очевидно, як хліви для худоби.

Дослідження кісткового матеріалу з Канівського поселення вказує, що тут розводили різних тварин — биків, корів, коней, кіз, овець та свиней [16]. Переважало розведення рогатої худоби, яка використовувалась у землеробстві та вживалась для їжі. Особливо багато зустрічалося кісток биків. Досить часто траплялися кістки кіз та овець, розведення яких було поширеним у даній гористій місцевості з глибокої давнини і до наших днів. Порівняно невелику кількість кісток коней на поселенні можна пояснити тим, що в ті часи їх, очевидно, вже мало вживали в їжу, а зберігали для верхової їзди, зокрема, з військовою метою, чи для сільськогосподарських робіт. Захоронення ж коней були, напевно, десь на стороні.

Про використання коней в господарстві свідчать і залізні кінські пута, знайдені недалеко від житла № 17 (рис. 34, *2*). Вони являли собою ковані масивні овальні кільця ланцюга та два великих круглих кінцевих кільця, які накидали на ноги коня. Досі такі пута були відомі нам лише з древньоруських міст (Родня на Княжій горі [17], Райковецьке городище [18] та ін.).

Мисливство

Розвиток мисливства у Канівському поселенні стимулювався наявністю навкруги великих лісів, гір, долин та лук, які здавна були густо заселені різними звірами та птахами. Фауна цих місць у ті часи була значно багатшою, ніж пізніше. В горах та лісах водилося багато звірів, які потім були винищені.

Аналіз кісткового матеріалу вказує, що мисливство відігравало значну роль в господарстві населення Канівського поселення. Майже 50% всього кісткового матеріалу з Канівського поселення складали кістки диких тварин [19]. Полювали на лосів, диких кабанів, оленів, козуль, ведмедів, вовків, зайців, білок,

---

[16] О. П. Корнєєв. Фауна з розкопок підніжжя Великого скіфського городища Канівського району.— В кн.: Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника. К., 1962, стор. 151.

[17] Нариси стародавньої історії УРСР. К., 1957, стор. 410.

[18] В. К. Гончаров. Райковецкое городище. К., 1950, табл. IX, рис. 5.

[19] О. П. Корнєєв. Фауна з розкопок підніжжя Великого скіфського городища Канівського району. — В кн.: Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника. К., 1962, стор. 152.

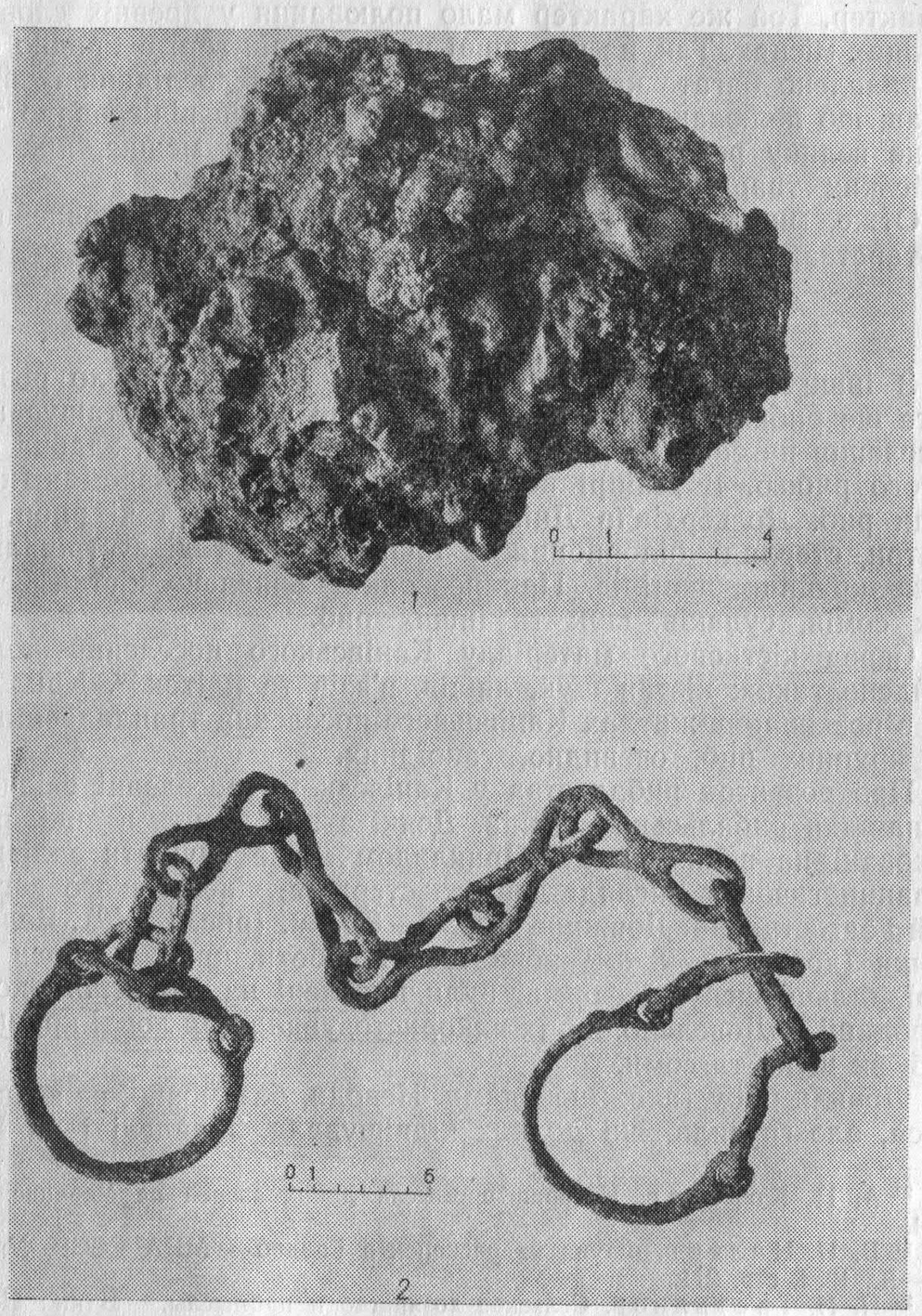

Рис. 34. Залізний шлак (*1*) та кінські пута (*2*).

лисиць та ін.[20]. Переважало полювання на крупних звірів, як лось, олень, дикий кабан. Очевидно, це було пов'язано з тим, що мисливство носило тоді в основному ще м'ясний, а не хутровий характер. Той же характер мало полювання у древніх слов'ян в інших місцях. Так, на городищі на Замковій горі в Гродно було виявлено багато кісток крупних тварин, і дослідник їх вказував, що полювання на оленів, лосів і кабанів відігравало тут дуже велику роль, бо м'яса від них було не менше, ніж від свійських тварин — корів та свиней[21].

Отже, мисливство у ті часи служило значним доповненням скотарства.

Рибальство

З інших промислів на Канівському поселенні було розвинуте ще рибальство. На це вказує, перш за все, розташування поселення на самому березі Дніпра — повноводного, здавна багатого рибою. В Дніпрі водились уже тоді найрізноманітніші види риб. До верхів'їв Дніпра доходили навіть такі риби, як осетри, стерляді, білорибиця та інші[22]. Риби тоді зустрічалися дуже крупних розмірів. При розкопках виявлено кістки великих сомів, судаків, щук та інших риб.

Серед кісткового матеріалу Канівського поселення поляк найдено також кістки щук, лящів, в'язів та пліток[23]. Крім того, в розкопаних житлах Канівського поселення траплялась луска крупних риб, очевидно, ганоїдних.

Про розвиток рибальства у Канівському поселенні свідчать і знахідки рибальських гачків. Деякі з них досить великі, розраховані на велику рибу. Прикладом може служити залізний кований гачок у вигляді довгого стержня, кінець якого загнутий і загострений. Довжина гачка — 8,5 *см.* (рис. 13, *10*). Великі гачки (довжиною 8 *см*) ковальської роботи, правда, трохи іншої, більш вигнутої форми, були виявлені на Новотроїцькому городищі[24]. Доведено, що їх використовували для ловлі крупних риб, як щуки та соми.

Ловили рибу також неводами. Неводи, безумовно, не збереглися, але грузила, які до них підвішували, знайдені і на Канівському поселенні. Вони кам'яні, трохи незвичайної, видовженої, грушевидної форми. Можливо, що таку форму вони отримали внаслідок дії води, бо поверхня їх добре загладжена водою. Таких грузил знайдено два. Одне з них — більше, довжиною 8,2 *см,* друге — менше, довжиною 5,5 *см.* Верхні частини їх, які були з вушком, відбиті. Камінь, з якого зроблені грузила,— місцевий вапняк з вкрапленнями черепашок (рис. 56, *6, 7*).

[20] А. П. Корнеев. История промысла диких зверей на Украине. К., 1954.

[21] В. И. Цалкин. Фауна из раскопок в Гродно. — МИА СССР, № 41. М.—Л., 1954, стр. 211.

[22] П. Н. Третьяков. Сельское хозяйство и промыслы. — В кн.: История культуры древней Руси. Т. 1. М.—Л., 1948, стр. 75.

[23] О. П. Корнєєв. Фауна з розкопок підніжжя Великого скіфського городища Канівського району. — В кн.: Матеріали до вивчення історії та природи району Канівського заповідника. К., 1962, стор. 151.

[24] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.— МИА, № 74. М.—Л., 1958, стр. 216.

Ремесла

Широкий розвиток землеробства, скотарства та промислів у Канівському поселенні сприяв виникненню різних виробництв, спрямованих на обслуговування населення, а також на обробку сільськогосподарських продуктів та інші потреби життя і побуту.

Класики марксизму-ленінізму неодноразово вказували на те, що високий рівень сільського господарства приводив до відокремлення від нього різноманітних ремесел і сприяв виникненню міст. В. І. Ленін писав, що першою формою промисловості, яка відокремилась від землеробства, було ремесло[25].

Ще в першій половині I тисячоліття у східних слов'ян уже виділяються принаймні три види ремесла: залізоробне, гончарне та ювелірне[26].

В другій половині I тисячоліття, тобто за часів існування Канівського поселення, кількість видів ремесел у слов'ян значно зросла[27]. Підтвердженням цього служать і матеріали з Канівського поселення. Під час розкопок на поселенні були знайдені залізні, бронзові, срібні, глиняні, кам'яні, кістяні та інші вироби, різноманітні інструменти та виробничі приміщення, про які вже йшла мова вище. Всі вони вказують на існування в Канівському поселенні багатьох видів ремесел чи виробництв. Серед знахідок перше місце по кількості займає кераміка, яка свідчить про широкий розвиток гончарної справи.

Гончарство

Тисячі фрагментів, які відносяться до десятків і сотень видів різноманітних посудин, яскраво розповідають про одне з важливих ремесел Канівського поселення.

На деяких поселеннях гончарські горни та інші ознаки гончарського виробництва відомі вже з першої половини і середини I тисячоліття[28]. На Канівському поселенні поки що не вияв-

[25] В. І. Ленін. Твори. Т. 3, стор. 281.

[26] Нариси стародавньої історії УРСР. К., 1957, стор. 332.

[27] Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, стр. 119.

[28] А. Т. Брайчевська. Найдавніші гончарні горни на східно-слов'янських землях. — В кн.: Нариси з історії техніки. Вип. III. К., 1956. Нариси стародавньої історії УРСР. К., 1957, стор. 335.

лено ні горнів, ні майстерень, проте вироби свідчать самі за себе. Вони вказують не тільки на широке розповсюдження, але й на високий рівень гончарства у Канівському поселенні (рис. 35).

У більшості, канівська кераміка — ліпна. Вона виготовлена стрічковим способом і має бугорчату поверхню. Стінки посудин товсті (0,5—0,8 *см*), денця масивні (1—2 *см*), форми — не зовсім правильні. Правда, всі ці риси характерні для ліпного посуду взагалі, з будь-якого місця. Але поряд із цим слід відмітити, що канівський ліпний посуд, в основній своїй масі,

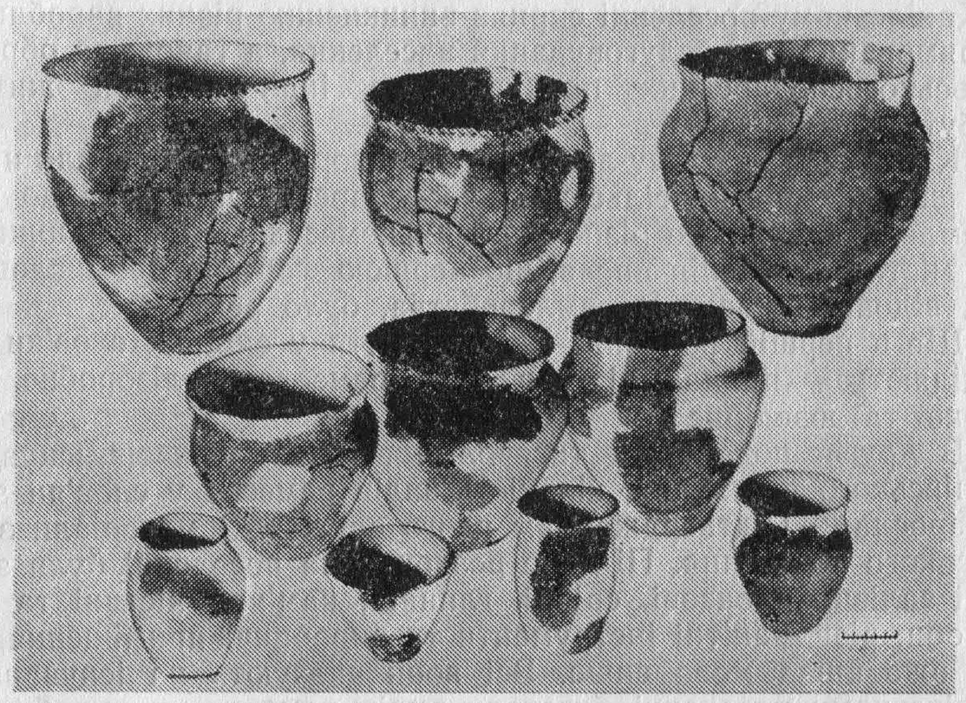

Рис. 35. Основні форми глиняного посуду з Канівського поселення.

виготовлений досить ретельно і мав багато різноманітних видів та форм, які цілком могли забезпечити всі вимоги домашнього господарства тих часів. Серед цього посуду і великі корчаги для збереження зерна чи круп, і горшки різних форм та розмірів для приготування їжі або для зберігання продуктів, і низькобортні сковорідки для смаження, і великі блюда для підсушки зерна чи випічки хліба, і невеличкі глечики для молока, і кварти для пиття води та інші сосуди для різних потреб.

Канівський посуд виготовлений з місцевих глин, поклади яких залягають у багатьох місцях даної місцевості, де й досі є кустарні гончарські промисли, які йдуть із глибокої давнини. Канівські глини характеризуються пластичністю та іншими високоякісними властивостями. В тісті ліпних посудин видно

домішки кварцу, шамоту та соломи, які надавали йому стійкості під час випалу. Колір посудин різний — здебільшого сірий, коричневий або жовтий з темними або світлими відтінками. Такий колір свідчить, що випал їх був ще не дуже сильний і часто нерівномірний. Інколи трапляються горшки червоного кольору, отже їх піддавали випалу вже при високій температурі.

Найбільш поширеним видом канівського ліпного посуду був горщок. За розміром канівські горшки можуть бути поділені на три основні групи: великі горшки, середні та малі. Великі

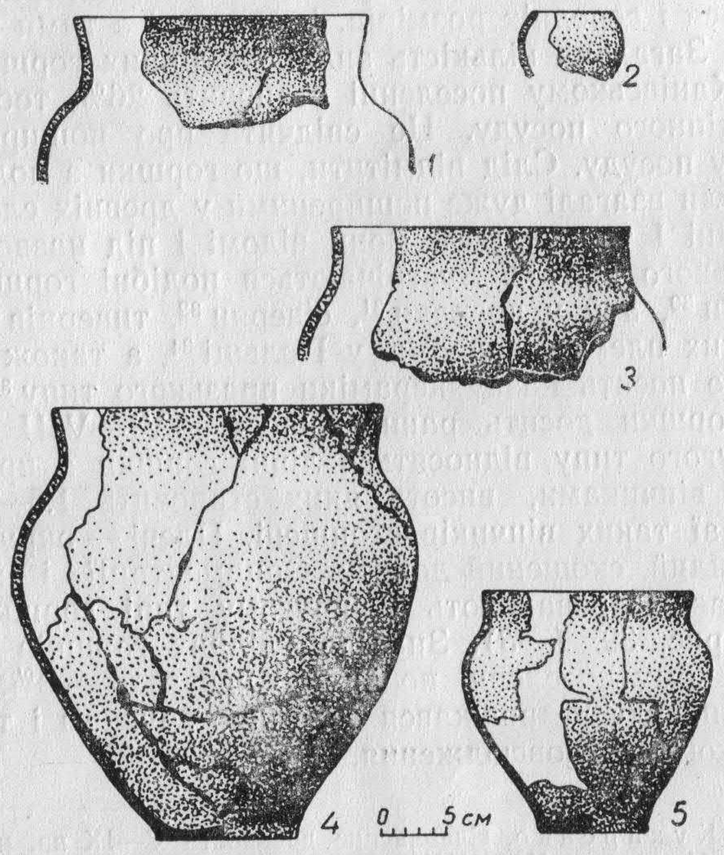

Рис. 36. Ліпний посуд I типу. Малюнки і профілі.

горшки мали висоту 22—32 *см*, діаметр їх верхньої частини вінчика, приблизно такий же — 20—30 *см*. Середні горшки мали висоту 12—20 *см*, діаметр їх верхньої частини — 10—18 *см*. Малі горшки мали висоту 4—8 *см*, діаметр вінчика — 5—7 *см*.

За формою канівські горшки широкогорлі, не дуже витягнуті, з округлими плечами і опуклим тулубом. Незалежно від того, до якої групи відносяться ці горшки, тобто, чи вони великі, чи малі, основні відмінності у них спостерігаються у формі верхньої частини горшка, головним чином — вінчика. На основі цього канівські ліпні горшки можуть бути розділені на 6 типів

До першого типу відносяться горшки з високими прямими вінчиками, поставленими вертикально (рис. 36). Висота таких вінчиків дорівнює 5—7 *см*. Вінчики плавно, іноді малопомітно, а іноді більш рельєфно переходять у плечі горшка. Плечі — завжди округлі, з м'якими контурами. Тулуб горшка сильно розширений у верхній частині, а починаючи від середини поступово звужується до дна. Пропорції таких горшків добре витримані і вони мають швидше витягнуту, ніж присадкувату форму. Ніякої орнаментації на горшках цього типу нема. До першого типу відносяться переважно великі горшки, хоч зустрічаються і середніх розмірів, і маленькі з тими ж ознаками (рис. 37). Загальна кількість знахідок ліпних горшків першого типу на Канівському поселенні становить 26%, тобто четверту частину ліпного посуду. Це свідчить про поширеність саме цього виду посуду. Слід відмітити, що горшки з подібними вінчиками були взагалі дуже поширеними у древніх слов'ян у другій половині I тисячоліття. Вони відомі і під назвою кераміки житомирського типу [29]. Зустрічаються подібні горшки не тільки у полян [30], а й у древлян [31], сіверян [32], тиверців [33] та інших слов'янських племен, зокрема у Польщі [34], а також у Чехословаччині, де носять назву кераміки празького типу [35]. Датуються такі горшки досить раннім часом — VI—VIII ст.

До другого типу відносяться ліпні горшки з прямими, але короткими вінчиками, висота яких становить 1,5—2 *см* (рис. 38, *а*). Краї таких вінчиків стоншені. Плечі — округлі, плавні. Тулуб опуклий, скошений донизу. Орнаментації і на цих горшках немає. Переважають у другому типі горшки середніх розмірів (рис. 39, *1—3*). Знахідок ліпних горшків цього типу на Канівському поселенні порівняно небагато — 8%. Очевидно, такий тип посуду не вважався особливо зручним і тому не набув широкого розповсюдження.

---

[29] Ю. В. Кухаренко. Славянские древности V—IX вв. на территории Припятского Полесья. — КСИИМК, № 57. М., 1956, рис. 10.

[30] А. М. Шовкопляс. Керамические комплексы с горы Киселевки в г. Киеве. — КСИА. Вып. 7. К., 1957, стр. 101.

[31] И. П. Русанова. Археологические памятники второй половины 1-го тыс. н. э. на территории древлян. — СА, № 4. М., 1958, стр. 41, рис. 9.

[32] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.— МИА СССР № 74. М.—Л., 1958, стр. 33, рис. 18, *4*.

[33] Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья. — МИА СССР, № 89. М., 1960, стр. 366, табл. 60, рис. 4.

[34] Krystyna Musianowicz. Mazowieckie naczynia z cylindryczną szyjką na tle słowiańskiego materialu porównawczego.— Wiadomości archeologiczne, t. XVIII, zeszyt 3—4, Warszawa, 1951—1952, стр. 345—371.

[35] Josef Poulík. Jižní Morava země dávných Slovanů. Brno, 1948—1950, табл. 93.

Ivan Borkovský. Nejstarší slovanská keramika ze středních Čech — Památky archaeologické. Skupina pravěká, 1936—1938. VI—VIII (díl XXXXI). Praha, 1939, рис. 2 и 3, табл. VII.

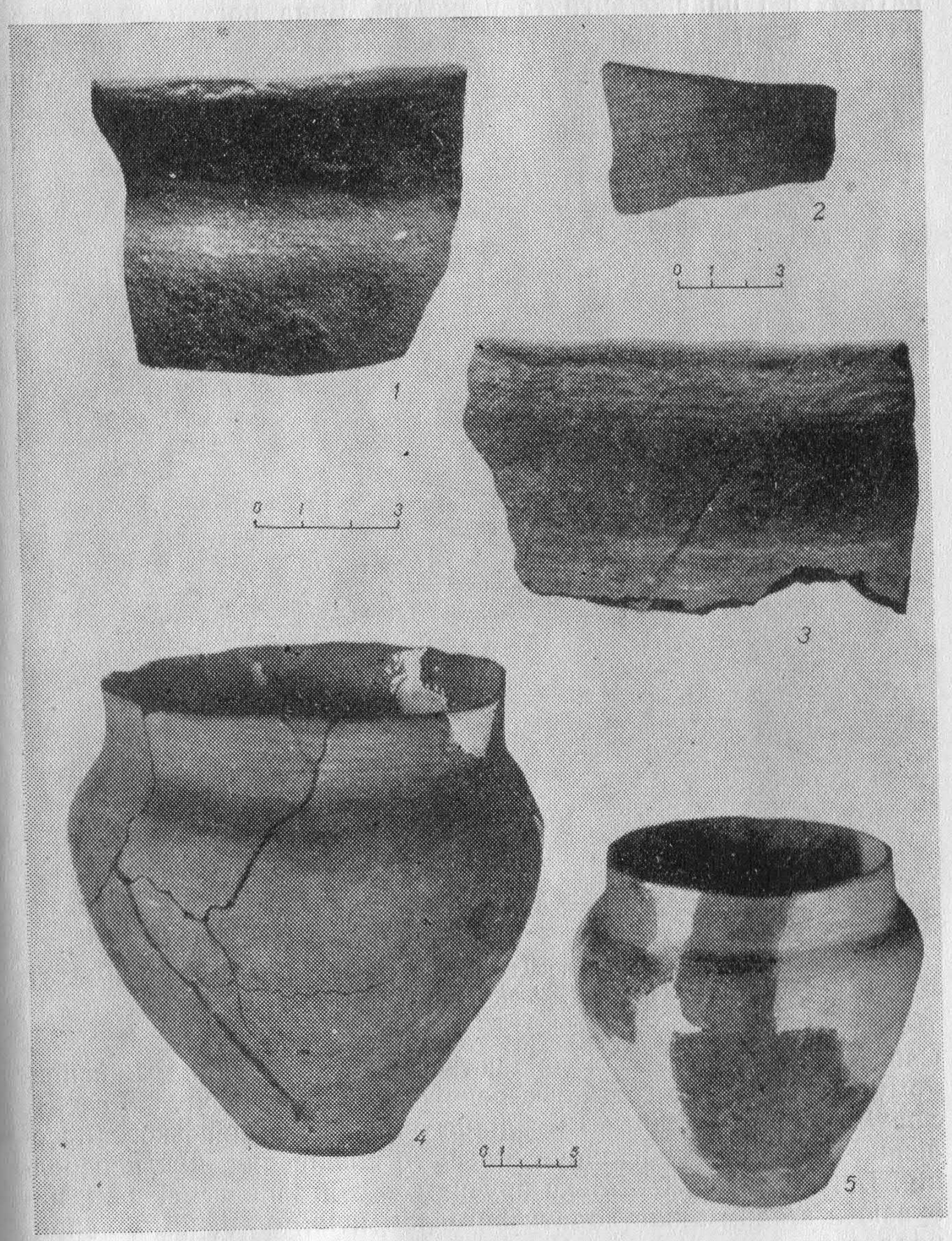

Рис. 37. Ліпний посуд I типу. Загальний вигляд.

Третій тип представлений ліпними горшками, вінчики яких уже відігнуті назовні (рис. 38). Шия таких горшків трохи витягнута і плавно вигнута півколом. Вона поступово переходить у досить високі округлі плечі. Тулуб не дуже опуклий, поволі скошений до дна. На плечах та по тулубу таких посудин інколи йде заглиблений орнамент у вигляді нерівних прямих або хвилястих ліній. Пропорціями такі горшки досить стрункі.

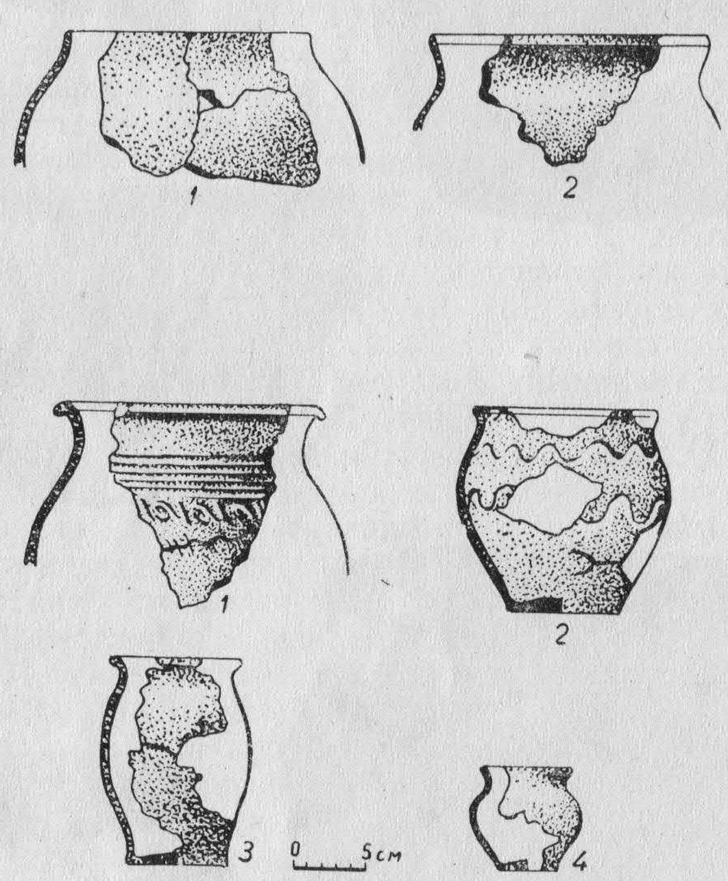

Рис. 38. Ліпний посуд II типу (*1, 2*). Ліпний посуд III типу (*1, 2, 3, 4*). Малюнки і профілі.

Своїм виглядом вони наближаються вже до глечиків. В основному горшки третього типу середніх розмірів (рис. 39, *6—8*). Знахідки їх складають 13% ліпного посуду Канівського поселення. Отже, цей тип набув більшого поширення, ніж попередній. Він виявився настільки зручним, що розвивався і далі, набуваючи згодом лише додаткових елементів, що бачимо, наприклад, в наступних типах ліпної кераміки Канівського поселення.

Четвертий тип являє кераміку з добре вигнутими назовні вінчиками, краї яких косо зрізані (рис. 40, *1—2*). Форми горшків даного типу близькі до форми вищеописаних, різниця спо-

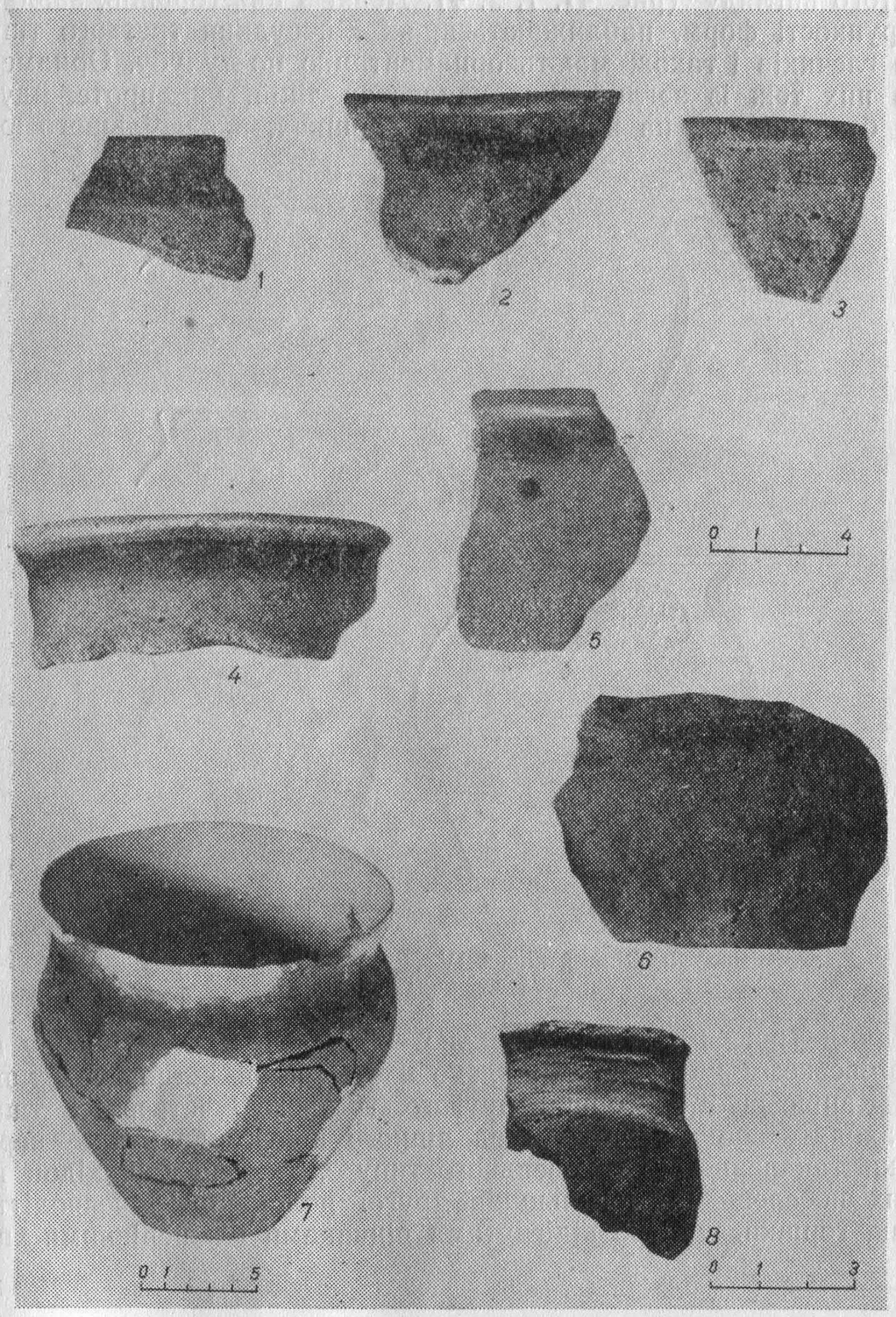

Рис. 39. Ліпний посуд II і III типів. Загальний вигляд.

стерігається лише в ступені вигнутості шиї, або опуклості тулуба, що надавала горшкам стрункого чи, навпаки, присадкуватого вигляду (рис. 41, *1, 2, 4*). Деякі з цих горшків, завдяки стрункості форм, наближаються, як і посудини третього типу, до глечиків і також мають орнаментацію по тулубу. Орнамент на них теж із заглиблених хвилястих ліній, які, проте, йдуть не безладно, як на вищеописаних горшках, а здебільшого вже

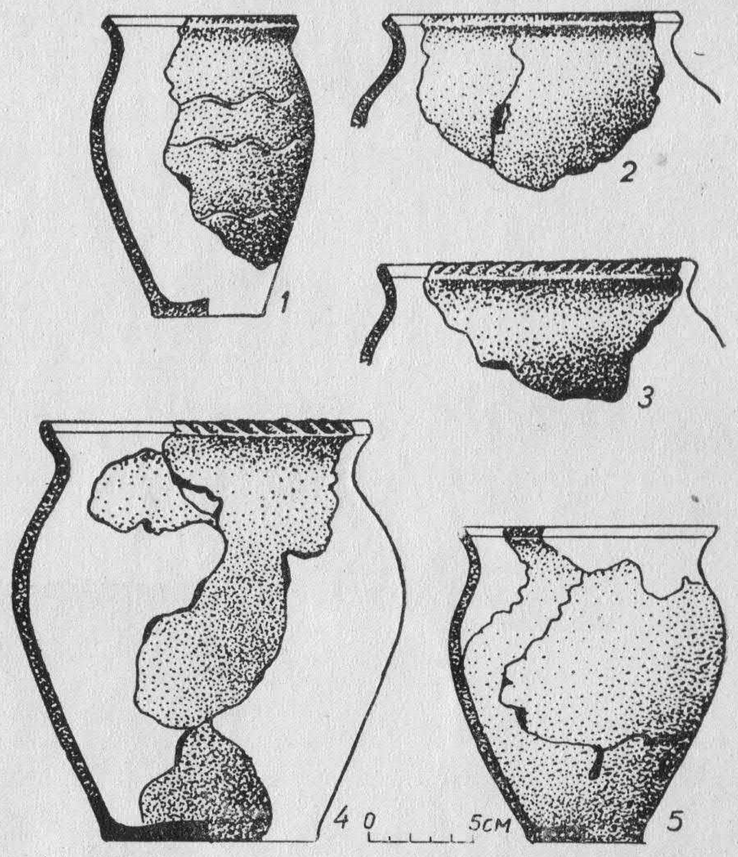

Рис. 40. Ліпний посуд IV (*1, 2*) і V (*3, 4, 5*) типів. Малюнки і профілі.

рядами (рис. 40, *1*). Із загальної кількості ліпного посуду на Канівському поселенні виявлено 9% горшків четвертого типу.

Канівські ліпні горшки другого, третього і четвертого типів знаходять собі аналогії серед ліпного посуду древлян — кераміки так званого райковецького типу[36], та серед знахідок інших поселень та могильників другої половини I тисячоліття. Так, горшки з добре відігнутими вінчиками і з нерівними хви-

[36] В. К. Гончаров. Райковецкое городище. К., 1950, стр. 13—14. И. П. Русанова. Археологические памятники второй половины 1-го тысячелетия на территории древлян. — СА, № 4. М., 1958, стр. 41.

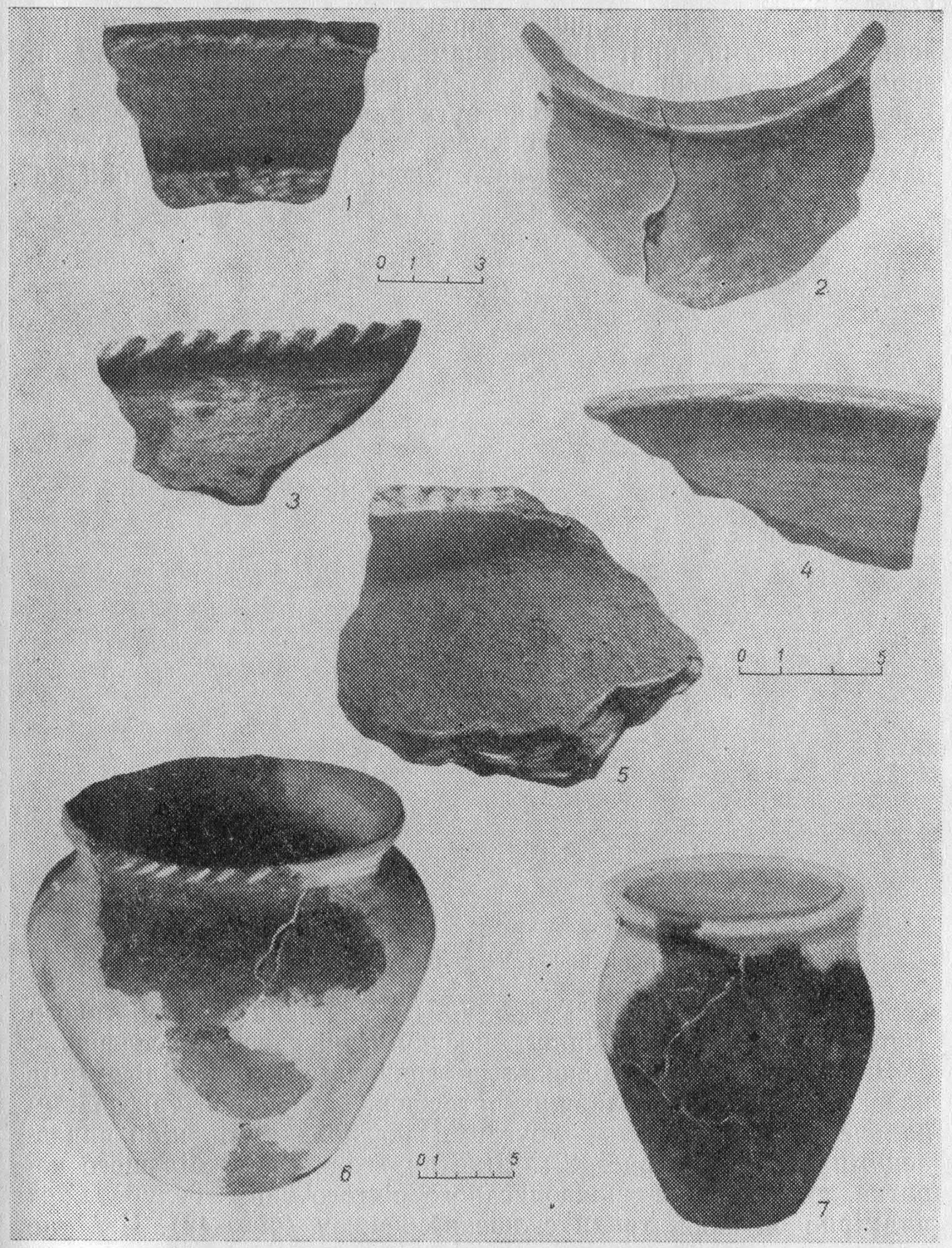

Рис. 41. Ліпний посуд IV і V типів. Загальний вигляд.

лястими орнаментами по тулубу траплялись у Білорусії, по р. Неман [37].

П'ятий тип ліпних горшків характеризується відігнутими назовні вінчиками, краї яких орнаментовані косими насічками, зробленими, очевидно, паличкою чи пензликом (рис. 40, *3—5)*. Шия в таких горшках добре вигнута і зразу переходить у високі плечі. Тулуб горшків — опуклий. За формою вони зустрічаються стрункі і присадкуваті. Сюди відносяться великі та

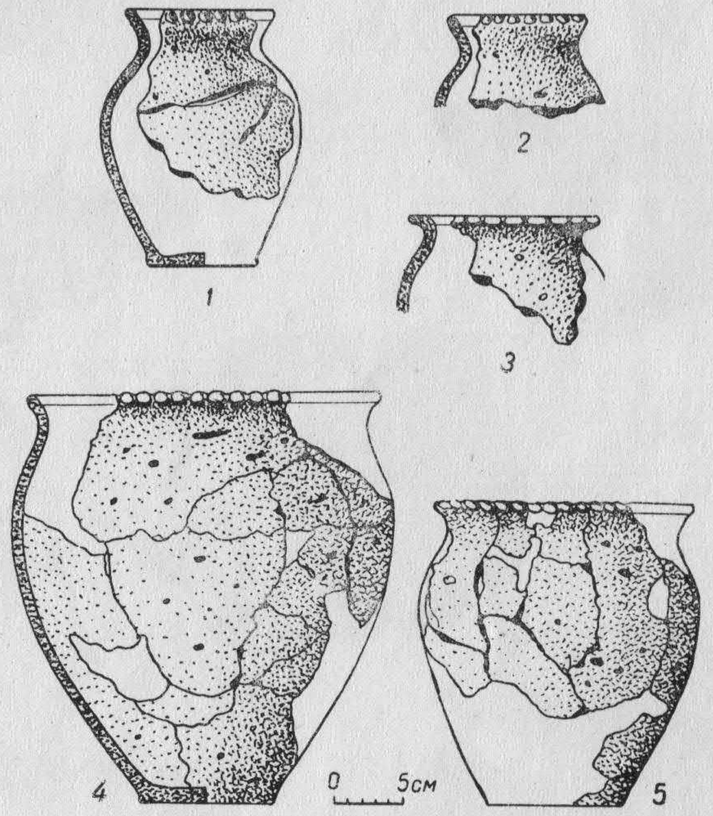

Рис. 42. Ліпний посуд VI типу. Малюнки і профілі.

середні горшки (рис. 41, *3, 5, 6, 7*). Знахідки горшків цього типу становлять 12% ліпного посуду Канівського поселення.

До шостого типу відносяться горшки з добре відігнутими назовні вінчиками, краї яких потовщені і оздоблені так званим пальцевим орнаментом — круглими заглибленнями, ніби видавленими пальцями (рис. 42). Шия цих горшків здебільшого коротка, як у горшків вищеописаного п'ятого типу. Тулуб також надмірно опуклий, трохи скошений донизу (рис. 43). Цей тип включає в основному горшки великих розмірів, хоч інколи

[37] Ф. Д. Гуревич. Древности белорусского Понеманья. М.—Л., 1962, стр. 69, рис. 55, *1*.

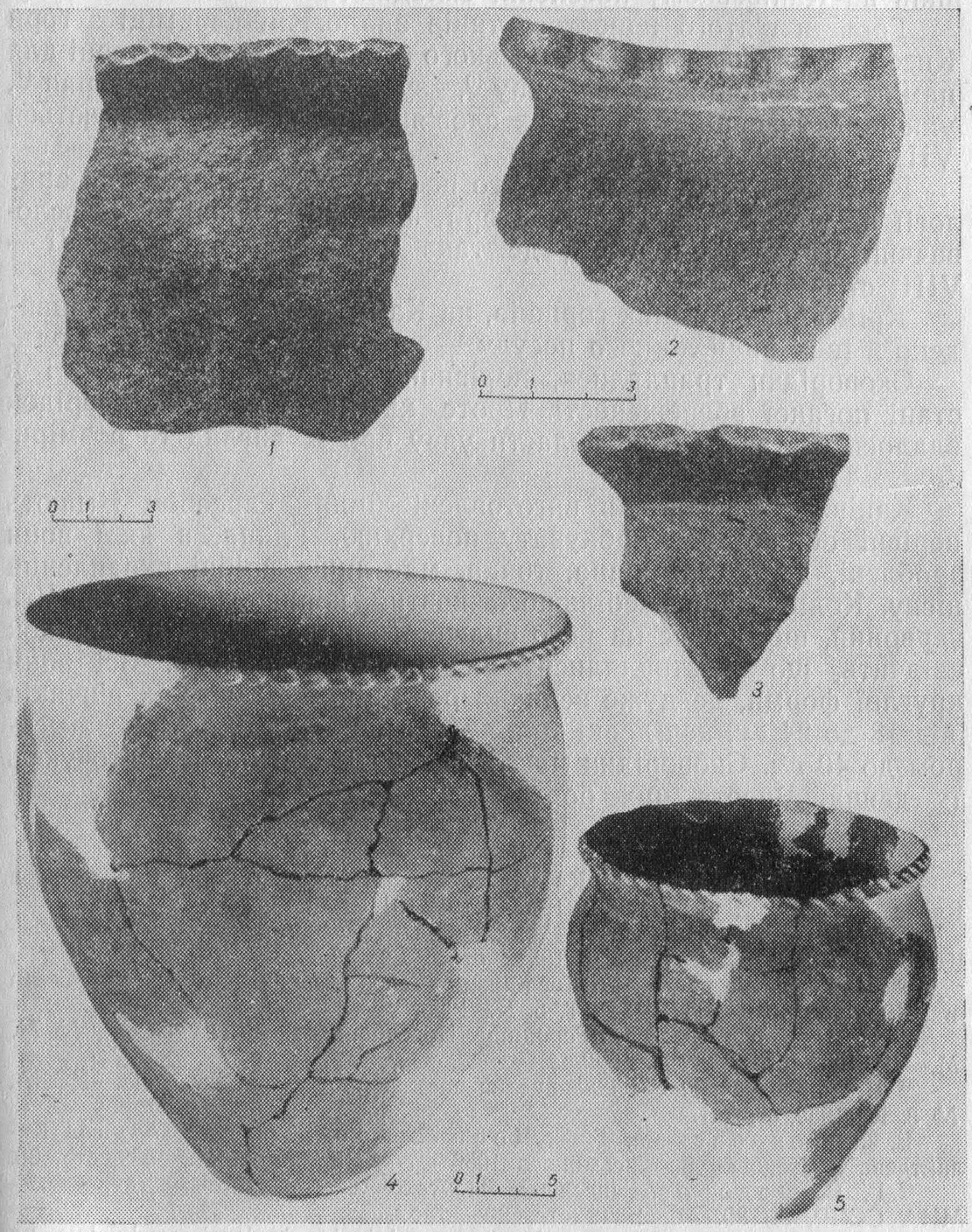

Рис. 43. Ліпний посуд VI типу. Загальний вигляд.

трапляються невеликі горшки таких же форм і з таким же пальцевим орнаментом по краю вінчика. Знахідки таких горшків на Канівському поселенні складають 32% ліпного посуду.

Горшки п'ятого і шостого типів аналогічні кераміці з гори Киселівки в Києві [38], з Пастирського городища [39], характерні для пам'яток волинцівського типу [40], зустрічаються у сіверян [41], уличів [42], тиверців [43] та інших слов'янських племен і датуються VIII—IX ст.

Всі ліпні горшки Канівського поселення знаходить собі аналогії не тільки на нашій території, але й у Польщі [44], Чехословаччині [45] та Югославії [46], де така кераміка датується VI—VIII ст.

Крім вищеописаних горшків, на Канівському поселенні знайдено й інші види ліпного посуду — сковорідки та великі блюда.

Сковорідки траплялися, порівняно з горшками, рідко і в стані поганої збереженості. Проте кілька знахідок сковорідок вдалось реставрувати і скласти уяву про їх вигляд та розміри (рис. 44).

Канівські сковорідки виготовлені ліпним способом і мають нерівні обриси та горбкувату поверхню. Глина, з якої вони зроблені, добре замішана, тонка, має лише дрібні вкраплення піску. Колір глини здебільшого жовтий, коричневий або навіть червоний, що вказує на його сильний випал. Вигляд сковорідок свідчить, що виготовлялися вони досить дбайливо. Всі вони круглої форми, не дуже великих розмірів — діаметр їх вінчиків від 18 до 24 *см*, хоч деякі траплялися і значно більші — діаметром до 40 *см*. Сковорідки мають невисокі бортики, які оточують їх денця. Висота цих бортиків 2—4 *см*.

---

[38] А. М. Шовкопляс. Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве. — КСИА. Вып. 7. К., 1957, стр. 101.

[39] М. Ю. Брайчевский. Работы на Пастырском городище в 1949 г.— КСИИМК. Вып. 36. М.—Л., 1951, стр. 162.

[40] Д. Т. Березовець. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. — АП УРСР. Т. 5. К., 1955.

[41] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.— МИА СССР, № 74, М.—Л., 1958, стр. 33, рис. 18, *2*.

[42] Д. Т. Березовец. Славянские поселения в устье Тясьмина.—КСИА, № 8, К., 1959, стр. 41.

Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко. Раскопки около сел Калантаева и Стецовки на Тясьмине в 1956 г. — КСИА, № 8. К., 1959, стр. 36.

[43] Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья. — МИА СССР, № 89. М., 1960, стр. 208, табл. 58.

[44] J. Marciniak. Przyczynki do zagadnienia ciaglosci osadnictwa na ziemiach Polskich. WA, T. XVI, 1939(48).

[45] Josef Poulík. Staroslovanská Morava, Praha, 1948.

Josef Poulík. Jižni Morava země dávných Slovanů. Brno, 1948—1950.

[46] L. Vinski. Gibt es frühslawische Keramik aus der Zeit der südslawischen Land nahme? — Archaeologia Jugoslawica, I, Beograd, 1954.

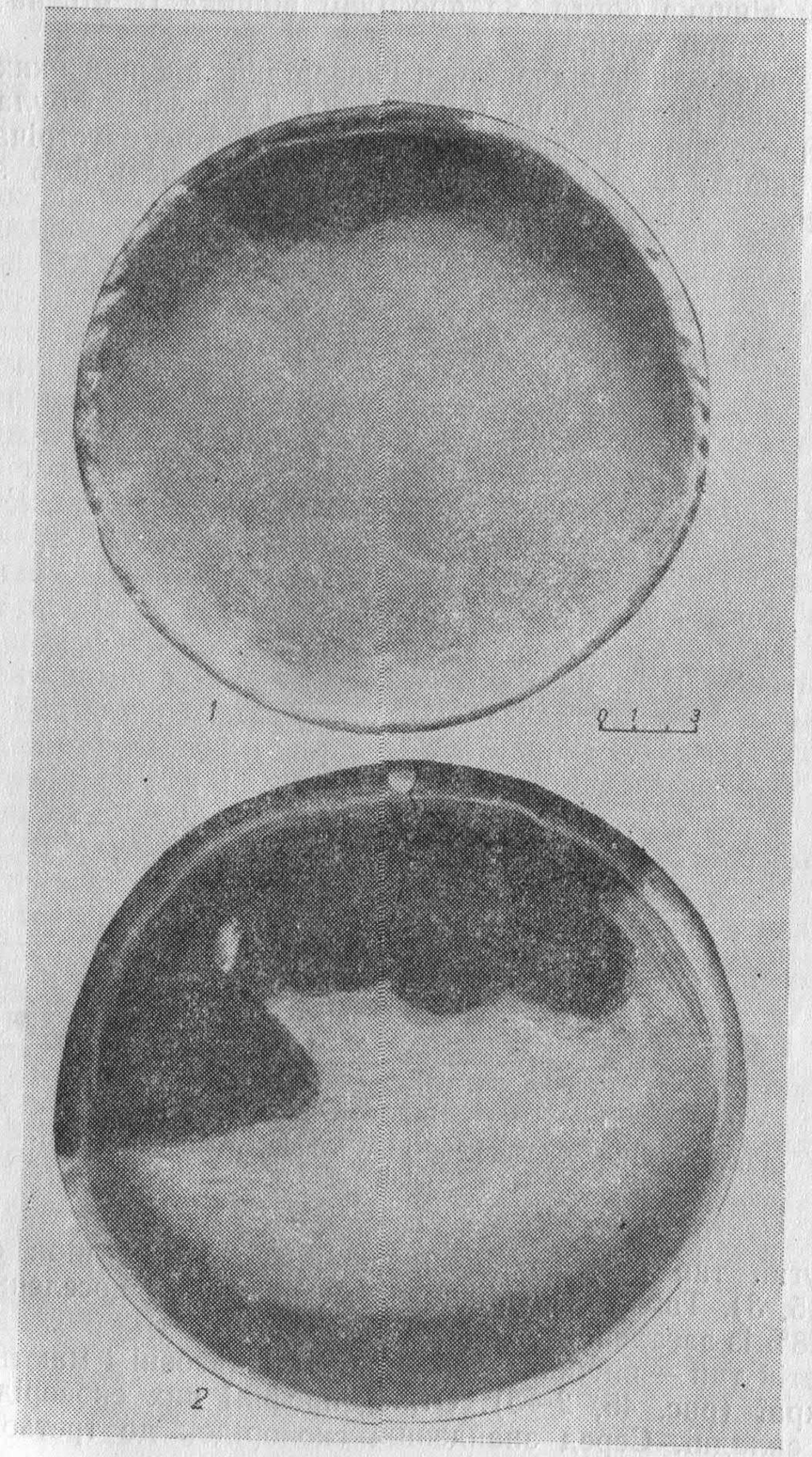

Рис. 44. Ліпні сковорідки.

За формою сковорідки, як і горшки, відрізняються лише профілем вінчика борта. За профілем вінчика їх можна поділити на чотири типи.

До першого типу відносяться сковорідки, вінчики яких прямі, поставлені вертикально (рис. 45, *1*). Така форма була, очевидно, найзручнішою для виготовлення і тому зустрічається частіше інших. Сковорідки цього типу становлять 36% з усіх знайдених.

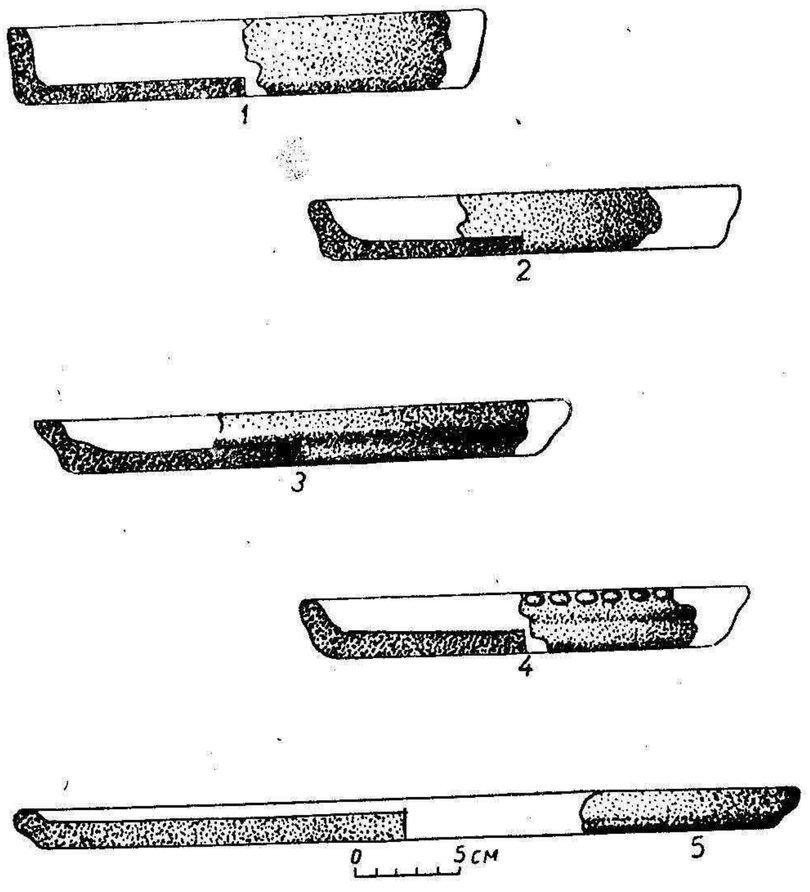

Рис. 45. Ліпні сковорідки I—V типів. Малюнки і профілі.

Другий тип — вінчики відхилені назовні і ніби скошені (рис. 45, *3*). Таких сковорідок на Канівському поселенні виявлено 28% із загального числа.

Третій тип — вінчики добре відігнуті назовні і мають потовщені краї (рис. 45, *2—5*). Отже, профілі цих сковорідок уже більш складні. Серед знайдених сковорідок до третього типу належить 14%.

Четвертий тип — сковорідки, вінчики яких ніби закруглені. По краю таких вінчиків часто іде пальцевий орнамент (рис. 45, *4*). Сковорідки із закругленим вінчиком становлять 22% серед загального числа знайдених.

На жаль, більшість сковорідок із Канівського поселення дійшло до нас у дуже фрагментованому стані (рис. 46).

Всі вони знаходять собі багато аналогій серед ліпних сковорідок поселень і городищ Правобережжя і Лівобережжя Дніпра, де датуються VIII—IX ст. [47].

Цікавим різновидом ліпного посуду були і великі глиняні блюда. Від них збереглися лише уламки. Причиною цього, очевидно,— великі розміри та крихкий матеріал виготовлення. Зліплені блюда здебільшого з грубо замішаної глини з вкрапленнями соломи, кварцу і шамоту. Випал їх не сильний. Колір кераміки темно-сірий, інколи зверху жовтий, а в зламі — сірий. Поверхня її бугорчаста, загладжена недбало. У таких блюдах дуже товсті стінки й днища (2,5—5,5 *см*). Стінки робились невисокі, у вигляді бортиків. Висота таких бортиків у середньому 5—10 *см*. По краю вінчика блюда інколи йшов пальцевий орнамент з поглиблених круглих ямок. На одному блюді пальцевий орнамент був розташований по всьому бортику в кілька рядів (рис. 46,*7*). За формою канівські блюда були, напевно, прямокутними, з закругленими кутами. Про це свідчать знахідки на Канівському поселенні таких глиняних кутів, а також і те, що аналогічні блюда знайдені на Волинцевському поселенні [48], в Ужгороді [49], в селі Пліснеськ [50] та в інших місцях.

Деякі глиняні блюда мали, можливо, круглу чи овальну форму. Знахідки глиняних блюд траплялися на багатьох поселеннях і городищах другої половини I тисячоліття не тільки на нашій території [51], але й на території інших слов'янських країн,

[47] В. К. Гончаров. Посад і сільські поселення коло Райковецького городища. — АП УРСР. Т. 1. К., 1949, стор. 34.
В. К. Гончаров. Роботи Волинської експедиції 1948 р.— АП УРСР. Т. 3. стор. 170.
Р. І. Виєзжев. Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилоп'яті. — АП УРСР. Т. 3. К., 1952, стор. 204.
Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья. — МИА СССР, № 89. М., 1960, стр. 371, табл. 65, *6—7*.
К. В. Бернякович. Исследования древнеслав'янского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде.— КСИА, № 3. К., 1954, стр. 42—43.
И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 33, рис. 18, *6*.

[48] Фонди Інституту археології АН УРСР.

[49] К. В. Бернякович. Исследования древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде.— КСИА, № 3. К., 1954, стр. 40.

[50] І. Старчук. Розкопки на городищі Пліснеськ. — АП УРСР. Т. 1. К., 1949, стор. 80.

[51] М. Воеводский. Городища Десны. — АП УССР. Т. 1. К., 1949, стр. 107.
Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья. — МИА СССР, № 89. М., 1960, стр. 208.
И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 42.

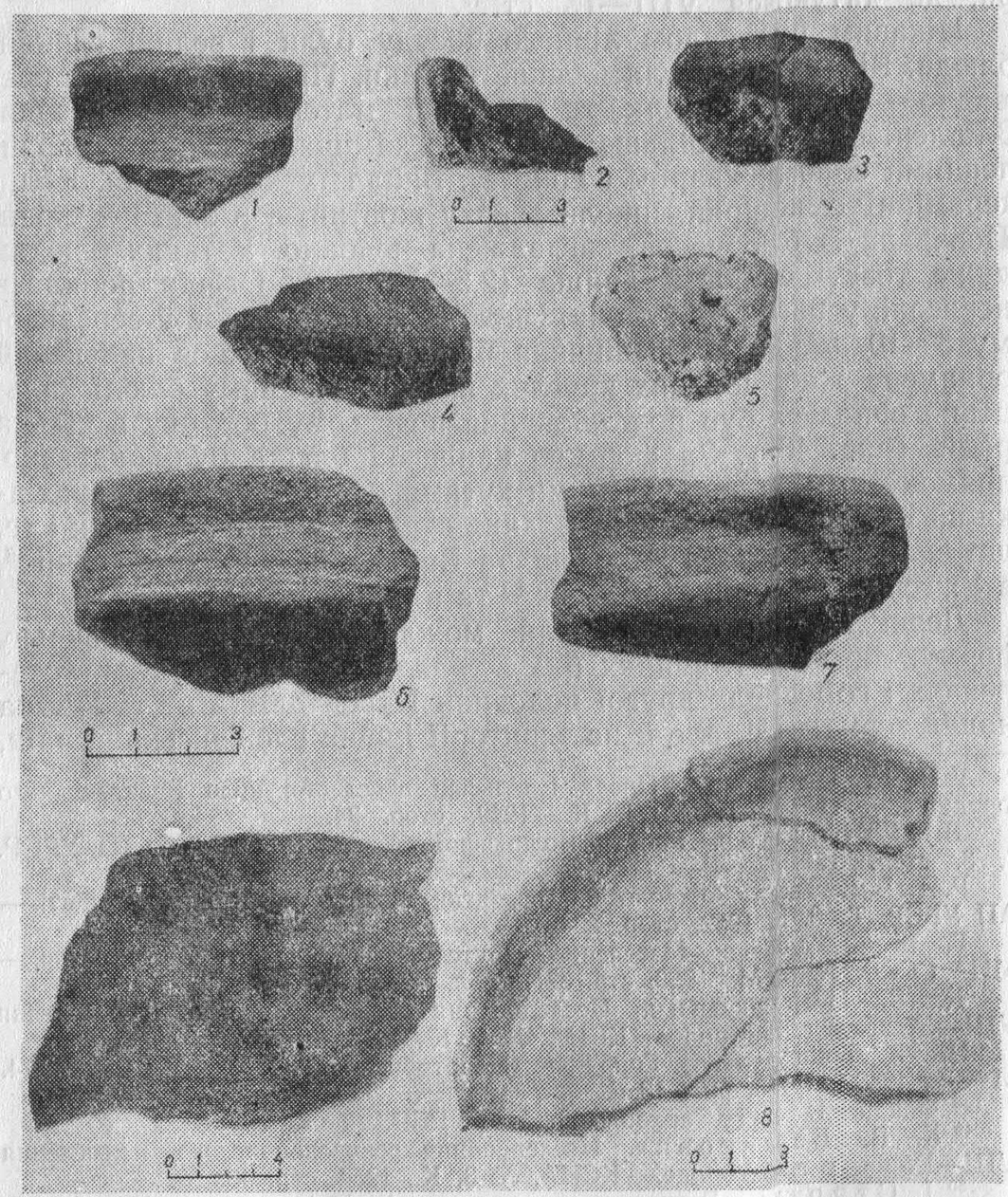

Рис. 46. Уламки сковорідок і глиняних блюд.

зокрема у Чехословаччині, де було знайдено блюдо прямокутної форми розмірами 98×91 *см*[52].

Призначення глиняних блюд досі не з'ясоване остаточно. Частина вчених вважають їх жаровнями[53], а частина — подницями для випікання хліба, або лепешницями[54]. Зустрічаються такі блюда на протязі VI—IX ст.

Таким чином, ліпна кераміка Канівського поселення датується, за аналогіями, в основній своїй масі VII—IX ст. Найбільш раннім виявився ліпний посуд першого і другого типів, який відноситься до VII — початку VIII ст. Трохи пізнішим можна вважати ліпний посуд третього, четвертого, п'ятого і шостого типів, який відноситься здебільшого до VIII—IX ст.

Частину знахідок кераміки з Канівського поселення становив кружальний посуд. Він складав 30—35% усіх знахідок посуду. Вигляд його свідчить про виготовлення вже на гончарному крузі. Оскільки сам гончарський круг на Канівському поселенні не виявлений, то важко говорити, на якому саме крузі цей посуд зроблений.

І досі ще техніка гончарського виробництва слов'ян не вивчена до кінця[55]. Останнім часом досить переконливо доведено, що у древній Русі було відомо вже кілька конструкцій гончарських кругів[56]. Найбільш ранніми були ручні гончарські круги, але досить рано починають використовуватися також і ножні гончарські круги. Про це свідчать сліди на денцях горшків.

Канівська кружальна кераміка, судячи за зовнішніми ознаками, виготовлялась на ручних кругах, але на денцях деяких горшків є сліди, які міг залишити вже і ножний гончарський круг[57].

Для кружального посуду на Канівському поселенні використовували ті ж самі місцеві глини, що й для ліпного посуду, проте готували їх більш старанно. Глина тут компактніша, з меншою кількістю домішок та й вони дрібніші. Замість кварцу

---

[52] J. Kudrnác. Výzkum na Klučovském hradišti v roce 1952. — Archeologické rozhledy, ročnik VI. sešit, 1, 1954, стр. 54—59.

[53] М. Воеводский. Городища Десны. — АП УССР. Т. 1. К., 1949.
К. В. Бернякович. Исследования древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде. — КСИА, № 3, К., 1954.

[54] И. Г. Хынку. Сельское гончарное производство Молдавии в VI—XVII вв. М., 1960, стр. 5.

[55] А. А. Бобринский. К изучению техники древнерусского гончарства.— Вестник Московского университета. Серия IX, № 2. М., 1962.

[56] А. А. Бобринский. Древнерусский гончарный круг. — СА, № 3. М., 1962.
А. А. Бобринский. Гончарные круги восточной Европы IX—XII вв. М., 1962.

[57] А. А. Бобринский. Древнерусский гончарный круг. — СА, № 3. М., 1962, стр. 46, рис. 16, 2.

і шамоту частіше додавався пісок. Поверхня кружального посуду рівніша, ніж у ліпного, іноді загладжена, контури виразніші, чіткіші, без хвилястих коливань, характерних для ліпних горшків. Стінки і денця сосудів ще досить товсті (0,4—0,6 *см*), але тонші за ліпні.

Випал кружальної кераміки рівномірніший, як ліпної, і більш інтенсивний. Кружальний посуд має коричневий, жовтий або червоний колір.

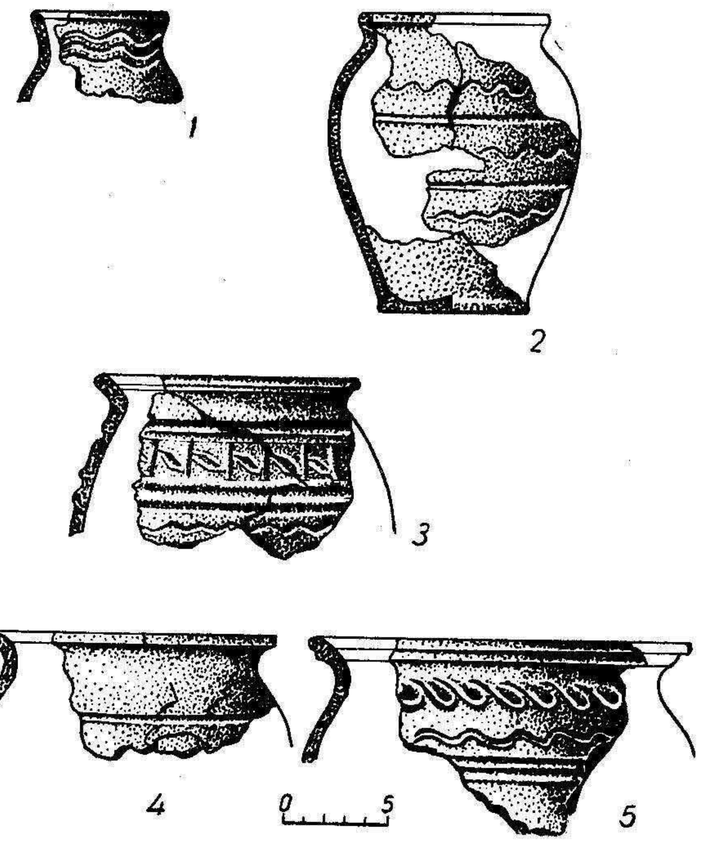

Рис. 47. Кружальний посуд I (*1*), II (*2*), III (*3*) і IV (*4—5*) типів. Малюнки і профілі.

Види кружального посуду представлені на Канівському поселенні в основному горшками, глечиками та мисками. Найбільше серед кружального посуду вироблялося горшків. Вони зустрічалися великі (діаметр вінчика — 20—24 *см*) та середні (діаметр вінчика — 11—15 *см*).

Кружальні горшки за своїми формами близькі до ліпних: вони широкогорлі, з округлими плечима і опуклими тулубами, плавно скошеними до дна. Тобто, відчувається, що в гончарській справі продовжували використовуватись традиції виготовлення ліпного посуду. І в ліпних горшках, і в кружальних

основні відмінності спостерігаються в верхній частині: у формі або ступені вигнутості вінчика. За цими ознаками канівські кружальні горшки поділяються на чотири типи.

До першого типу відносяться горшки з довгим прямим вертикальним вінчиком, висотою 4—6 *см* (рис. 47,*1*). Плечі — закруглені, плавно переходять у злегка опуклий тулуб. Форми таких горшків порівняно стрункі. На вінчиках та шиї цих горшків часто спостерігається хвилястий густий заглиблений орнамент у кілька ліній (рис. 48, *1*). До цього типу відносяться в основному горшки середніх розмірів. Знахідок горшків такого типу на Канівському поселенні досить мало — всього 7% загальної кількості кружального посуду.

Другий тип являє кружальні горшки з прямими, але короткими вінчиками висотою 2—3 *см*, що майже зразу переходять у високі плечі (рис. 47, *2*). Тулуб у таких горшків, як і в горшків першого типу, досить стрункий. Особливістю є те, що майже вся середня частина їх, починаючи від плечей, має орнаментацію у вигляді хвилястих та прямих ліній, які чергуються (рис. 48, *2*). Таких горшків на Канівському поселенні знайдено теж лише 7% з загальної кількості.

Невеликий процент кераміки першого і другого типу у знахідках свідчить, що вона була малопоширеною. Аналогічні горшки трапляються, хоч також не часто, на поселеннях інших слов'янських племен другої половини I тисячоліття. Зокрема, горшки з подібними вінчиками виявлені у древлян на городищі Хохтомель [58]. Витягнені горшки з хвилястим та лінійним орнаментом по всьому тулубу знайдено в урочищі Лука біля села Райки [59]. Кружальний горщок з прямим вінчиком і хвилястим орнаментом по тулубу відкрито і на Новотроїцькому городищі [60]. Такий посуд датується VIII—IX ст.

Третій тип канівського кружального посуду характеризується відігнутими назовні вінчиками, краї яких трохи потовщені (рис. 48, *3*). Такі горшки мають плавні плечі, опуклий тулуб і більш присадкуваті, ніж вищеописані горшки першого та другого типів. На плечах і по тулубу таких горшків часто іде рельєфний та поглиблений орнамент. З загальної кількості виявлених на Канівському поселенні горшків 26% саме цього типу. Отже, такий тип виявився більш вдалим, тому він розвивався й далі.

Четвертий тип канівських кружальних горшків являє собою, по суті, дальший розвиток попереднього типу. Сюди відно-

---

[58] И. П. Русанова. Археологические памятники второй половины 1-го тыс. н. э. на территории древлян.— СА, № 4. М., 1958, стр. 43, рис. 6.

[59] В. К. Гончаров. Роботи Волинської експедиції 1948 р. — АП УРСР. Т. 3. К., 1952, стор. 169.

[60] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 45, рис. 25, *8*.

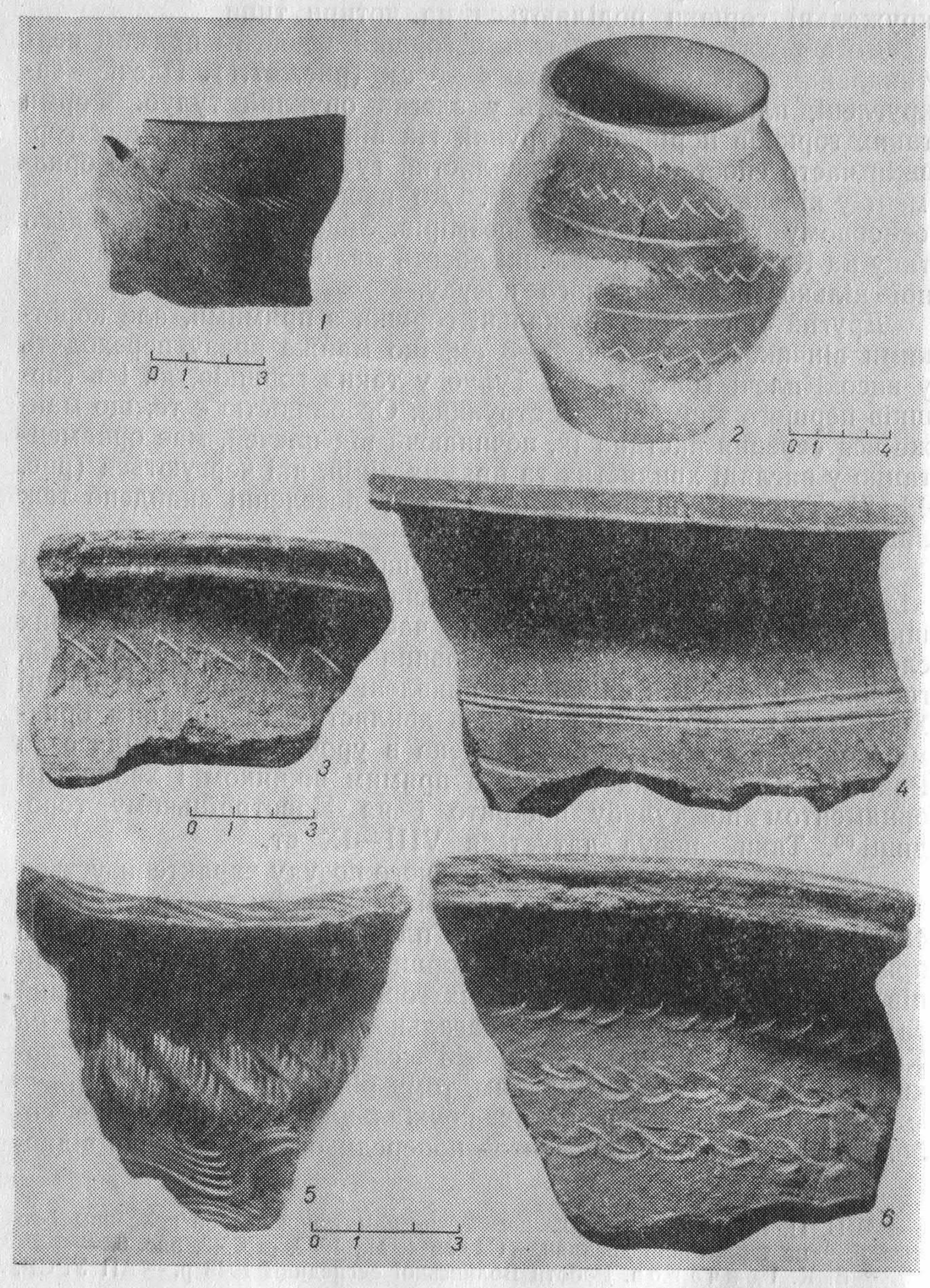

Рис. 48. Кружальний посуд I—IV типів. Загальний вигляд.

сяться горшки, вінчики яких добре відігнуті назовні, а краї їх ніби утворюють манжету (рис. 47, *4, 5)*. Такі вінчики відомі під назвою манжетовидних. Шия горшків цього типу сильно відігнута. Плечі — порівняно високі, тулуб не дуже опуклий, форми досить стрункі. Виготовлені такі горшки здебільшого ретельно, добре випалені і майже завжди багато орнаментовані. Орнаментом прикрашені краї вінчиків, шия, плечі, а іноді і середня частина тулуба (рис. 48, *3—6*). Слід указати, що такий тип посуду, очевидно, був улюбленим у Канівському поселенні. Знахідки горшків цього типу становлять 60% кружального посуду поселення. Проте горшки з манжетоподібними вінчиками були взагалі дуже поширеними в той час у полян, древлян, дулібів, сіверян та інших слов'янських племен і знайдені при розкопках багатьох поселень і городищ Середнього Подніпров'я та в інших місцях [61].

Кружальний посуд Канівського поселення знаходить собі аналогії не тільки на нашій території, але і в Польщі [62], Чехословаччині [63], Угорщині [64] та Болгарії [65]. Скрізь такий посуд датується VII—IX ст. Звідси, канівський кружальний посуд за аналогіями може бути датований VIII—IX ст.

З інших видів кружального посуду Канівського поселення можна вказати ще глечики та миски. На жаль, вони дійшли в дуже фрагментованому стані. Уламки свідчать, що глечики були невеликі, з високим звуженим горлом. Діаметр вінчика — 6—8 *см*. Глечики відомі з інших слов'янських поселень, датова-

---

[61] А. М. Шовкопляс. Славянская керамика VII—IX вв. из Киева. — КСИА, № 8. К., 1959, стр. 172.

И. П. Русанова. Археологические памятники второй половины 1-го тыс. н. э. на территории древлян.— СА, № 4. М., 1958, стр. 44.

М. П. Кучера. Гончарная керамика дофеодального времени из раскопок древнего Плеснеска. — СА, № 1. М., 1962, стр. 292.

В. В. Аулих. Древнерусское поселение у с. Рипнев, Львовской обл. — КСИА, № 7. К., 1952, стр. 107.

Д. І. Бліфельд. Дослідження в с. Шестовицях. — АП УРСР. Т. III. К., 1952, стр. 129.

В. А. Богусевич. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949—51 рр.— АП УРСР. Т. 5. К., 1955, стор. 7.

Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья. —МИА СССР, № 89. М., 1960, стр. 366, табл. 60.

[62] J. Kostrzewski. Kultura prapolska. Poznán, 1947, стр. 422, рис. 234; стр. 258, рис. 159, *3*.

[63] V. Budinsky-Kricka. Slovanske popolnicove pole z doly predhradišt ney vo vycapoch.— Opatovciach, ckr, Nitra Historica slovaco, v (Eisnerov Sbornik). Bratislava, 1947, стр. 143—144, табл. IV, *1*.

J. Eisner. Devínska Nová Ves. Bratislava, 1952, табл. 97, *8*; табл 55, *8;* табл. 66, *7, 4*.

[64] Horvath tibor Azullöi es a kis körosi uvartemeto.— Archeologia Hurgarica, XXIX, 1935, стр. 89, табл. XXXIX, *10,* стр. 103, табл. XLII, *23*.

[65] Ж. Выжарова. Раннеславянская керамика из с. Попино — КСИИМК, № 63. М., 1956, стр. 147.

них цим же часом. Трохи інші за формою і з двома ручками знайдені глечики в Києві на горі Киселівці [66]. На Новотроїцькому городищі відомі глечики з двома і з однією ручкою [67].

Відкрито також миски з діаметром вінчиків 36—40 *см*. Форма їх вінчиків така ж, як і в горшків третього і четвертого типів, добре відігнута, іноді загнута манжетою. За зовнішнім виглядом ці миски, очевидно, подібні до виявлених на Новотроїцькому городищі, хоч останні значно менших розмірів.

Канівський кружальний посуд виконувався дбайливо і досить часто прикрашався орнаментами. Орнаменти на канівських посудинах найчастіше заглиблені, виконані паличкою або кісткою. Проте, зустрічаються і рельєфні орнаменти. Види орнаментів траплялись дуже різноманітні, не дивлячись на те, що виконані вони простими засобами. Найбільш поширеними були хвилясті та прямолінійні орнаменти. Серед канівської кераміки є сосуди з орнаментом в одну хвилясту лінію, зробленим досить рідко, але по всьому тулубу горшка (рис. 49, *1*) або в його верхній частині. Інколи хвилястий орнамент іде в дві лінії, які ніби переплітаються. Цей орнамент буває лише на середній частині сосуду. Ще частіше хвилястий орнамент іде в три чи більше ліній, створюючи широку хвилясту смугу з густими смужками, зробленими наче гребінцем.

Подібна орнаментація досить часто зустрічається на кераміці з Луки Райковецької [68], з поселень на Тясьмині [69], в Надпоріжжі [70] та інших місцях.

Поруч із хвилястим, на канівській кераміці зустрічається також прямолінійний орнамент. Часто він поєднується з хвилястим і виконаний на середній частині тулуба сосудів (рис. 49, *2* і *3*). Іноді ж прямолінійний орнамент виступає і самостійно, в різних комбінаціях. Відомі прямолінійні орнаменти в один, два і більше рядів.

Подібна орнаментація прикрашає кераміку різних слов'янських племен другої половини I тисячоліття [71]. За характером це такі ж самі хвилясті та прямі заглиблені лінії. Відмінності спостерігаються, в основному, лише у варіантах сполучень цих ліній або в місці розташування орнаментації. Можна просте-

[66] А. М. Шовкопляс. Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве.— КСИА, № 7. К., 1957, стр. 101—102.

[67] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 45, рис. 25.

[68] В. К. Гончаров. Лука Райковецкая — МИА СССР, № 108. М., 1963, стр. 300, 301.

[69] Д. Т. Березовец. Поселения уличей на р. Тясьмине.— МИА СССР, № 108. М., 1963, стр. 174, рис. 15.

[70] А. Т. Брайчевская. Поселение у балки Яцевой в Надпорожье. — МИА СССР, № 108. стр. 268, рис. 10.

[71] А. Т. Брайчевская. Поселение у балки Яцевой в Надпорожье. — МИА СССР, № 108. М.—Л., 1963, стр. 268, рис. 10.

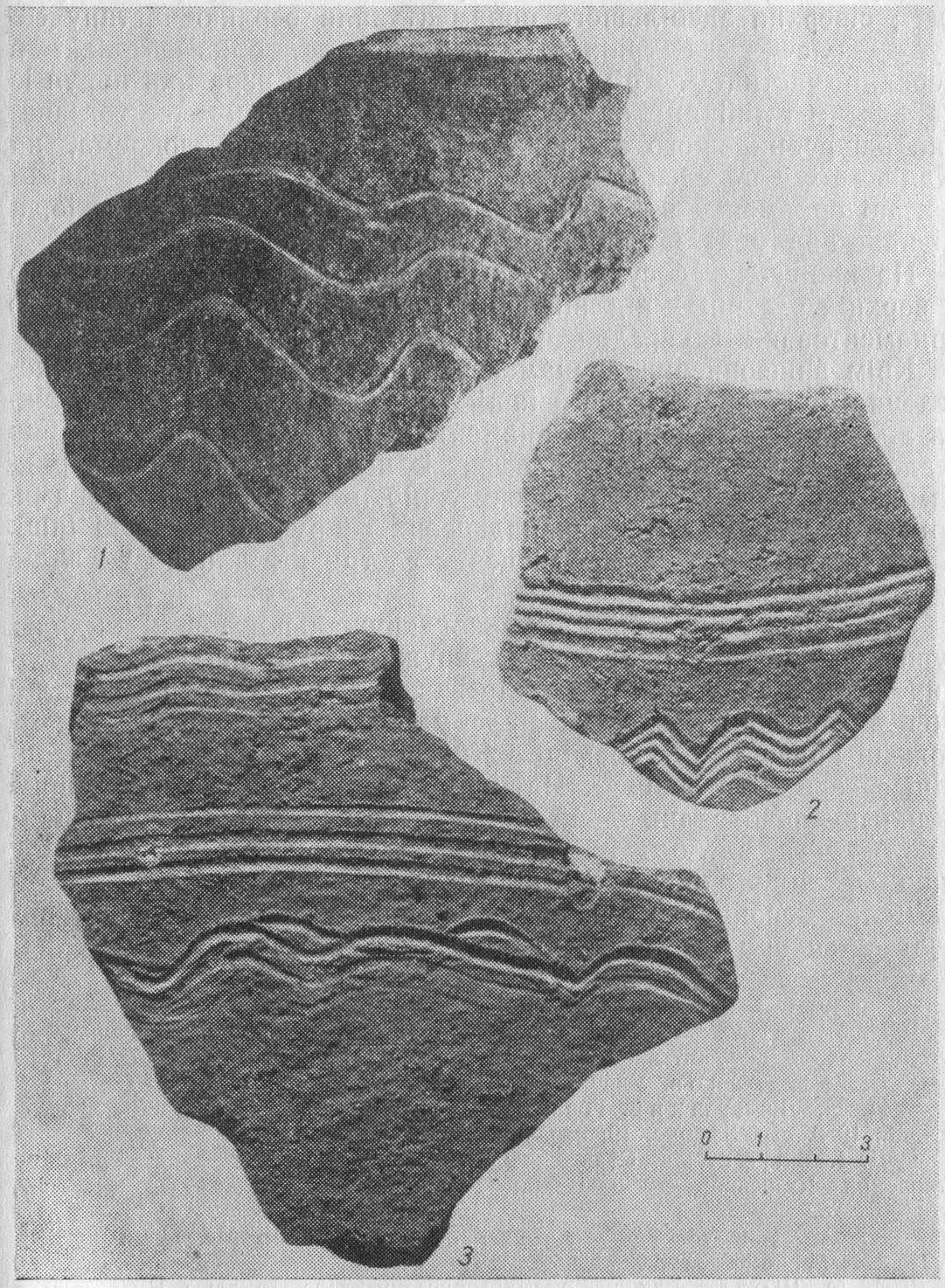

Рис. 49. Види орнаментів ліпного і кружального посуду.

жити, що древляни часто орнаментували весь сосуд[72]; орнамент уличів розташований на середній частині тулуба посудини[73]; сіверяни здебільшого орнаментували верхню частину сосуду — плечі, хоч трапляються і горшки, орнаментовані в середній частині[74]. Крім того, для сіверської кераміки поруч із хвилястим і лінійним орнаментом був характерним ще так званий шнуровий, якого нема на Правобережжі[75] і, зокрема, на Канівському поселенні; на посуді тиверців хвилясті та прямолінійні орнаменти в IX—X ст. вкривали весь тулуб горшків, а пізніше орнамент залишається лише на плечах посудин[76].

На канівських сосудах орнамент розташований здебільшого у верхній частині — під вінчиком, на шиї і плечах, але часто орнаментована і середня частина горшків.

Крім вищеописаних орнаментів, кераміку з Канівського поселення прикрашають ще й інші, теж своєрідні. До таких можна віднести геометричний орнамент у вигляді прямих ліній, що в зламі створюють кути, орнамент із насічок, накреслених рядками, орнамент із тонких косих ліній, відчленованих рисками, орнамент у вигляді легких пальцевих закруглень і деякі інші. Вони свідчать про те, що місцеві майстри шукали нових видів оздоблення кераміки.

Закінчуючи розгляд канівської кружальної кераміки, слід зупинити увагу ще і на денцях кружальних горшків. На окремих денцях видно сліди гончарських клейм звичайної круглої форми (рис. 50). Як відомо, клейма у вигляді кругів були також на кружальній кераміці з Киселівки в Києві[77] та на кераміці з села Шестовиць[78]. На інших денцях канівських горшків видно по краю валик, який вважався ознакою ручного гончарського круга, але останні дослідження[79] свідчать, що такі валики могли залишитися і від ножного круга.

Деякі зразки канівської кружальної кераміки характеризуються значно кращим виробництвом і, напевно, були викона-

---

[72] И. П. Русанова. Археологические памятники второй половины I-го тыс. н. э. на территории древлян. — СА, № 4. М., 1958, стр. 43.

[73] Б. А. Рыбаков. Уличи. — КСИИМК, № 35. М., 1950, рис. 5.

[74] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 35, рис. 19; стр. 36—37, рис. 20—21.

[75] Д. І. Бліфельд. Стан дослідження археологічних пам'яток періоду утворення Київської Русі.— В кн.: Вісник АН УРСР, № 7. К., 1957, стор. 18—26.

[76] И. Г. Хынку. Сельское гончарное производство Молдавии в VI—XVII вв. М., 1960, стр. 8.

[77] А. М. Шовкопляс. Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве.— КСИА, № 7. К., 1957, стр. 102.

[78] Д. І. Бліфельд. Дослідження в с. Шестовицях. — АП УРСР. Т. III. К., 1952, стор. 123—124.

[79] А. А. Бобринский. Древнерусский гончарный круг. — СА, № 3. М., 1962.

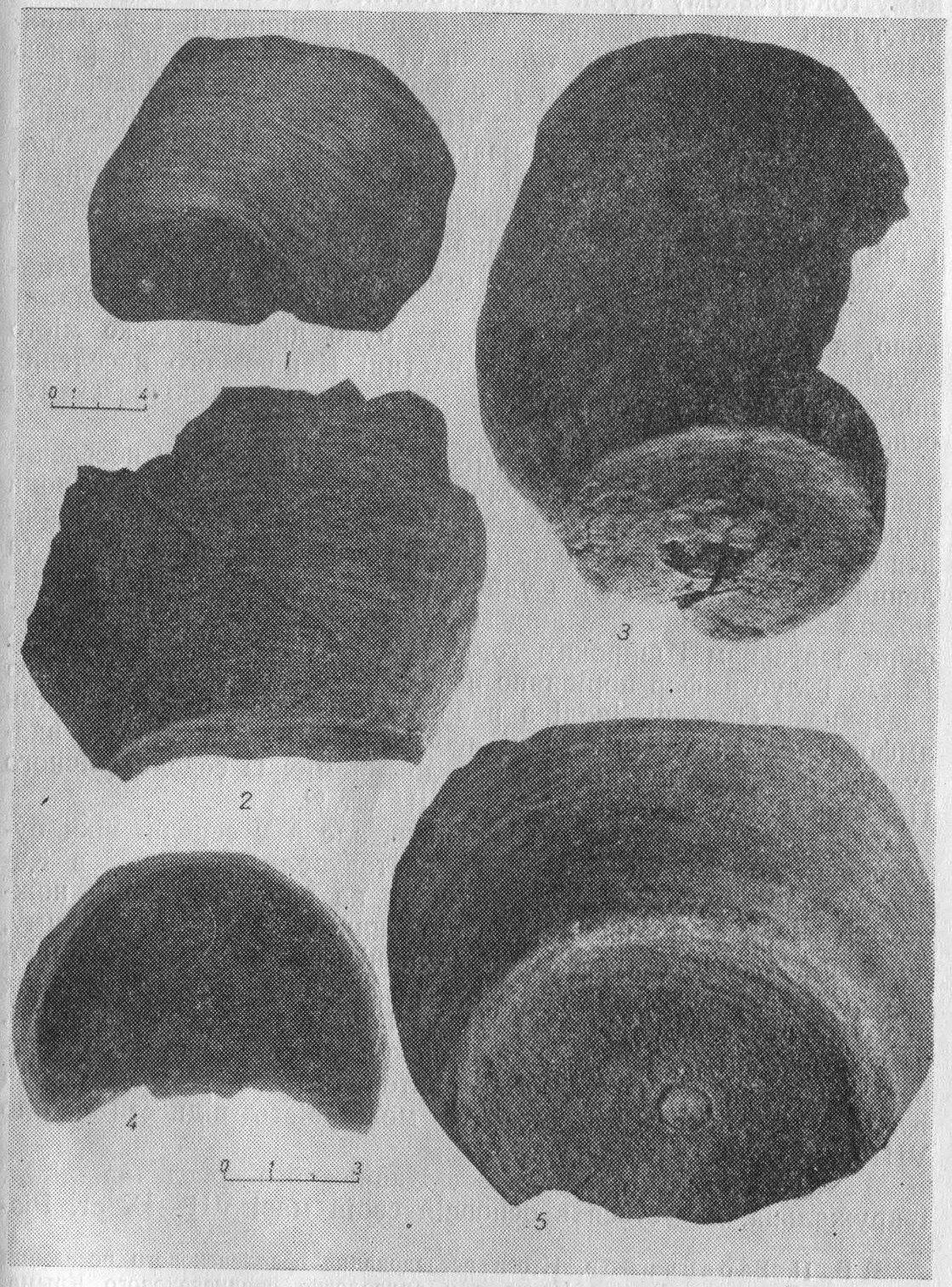

Рис. 50. Денця кружального посуду.

ні на більш вдосконаленому ручному чи, може, вже і на ножному гончарському крузі. Вони зроблені з ретельно підготовленої глини компактної консистенції, добре випалені і відрізняються від інших сосудів тонкими стінками, рівною поверхнею і слідами концентричних смуг з зовнішньої і внутрішньої сторін. Вінчики таких горшків — чіткого профілю і сильно відігнуті назовні (рис. 51, *1, 2*). Взагалі, своїм зовнішнім виглядом вони дуже подібні до кераміки з древньоруських міст Києва, Чернігова та ін., з древньоруських могильників Шестовицького і Гніздовського та ін., датованої здебільшого X ст.

Оскільки цієї кераміки небагато, до 5% всіх керамічних знахідок, можливо, що вона попала на Канівське поселення випадково, з сусідньої Княжої гори, де було древньоруське місто Родень. Проте, може, в якійсь частині Канівського поселення продовжувалось життя і пізніше, ніж про це дозволяє судити основна маса знахідок.

Поряд з кружальною керамікою, на Канівському поселенні трапляються досить часто уламки амфор. Здебільшого вони дуже фрагментовані, що не дає змоги уявити їх форми. Знайдено, в основному, їх стінки, але траплялись і вінчики, ручки та денця (рис. 51, *3, 4 і 5*). Судячи по уламках верхньої частини, можна вважати, що на Канівському поселенні зустрічались амфори з вузьким і широким горлом, діаметр яких був від 6 до 12 *см*. Тулуб амфор порівняно не дуже вигнутий, з борознистою поверхнею. Овальні, іноді з ребром посередині ручки і ніжки амфор на кільцевій підставці або закруглені денця — все вказує, що такі амфори відносяться до відомих із середньовічного Причорномор'я, датованих VI—VIII ст. [80].

Амфори не тільки в античні часи, але й у середні віки були поширеним видом тари. Використовували амфори і в Канівському поселенні. Виготовляли їх на вдосконаленому ножному гончарському крузі в спеціальних майстернях у Криму, де нещодавно відкрито великі гончарні печі, в яких їх обпалювали *. Середньовічні амфори істотно відрізнялися від античних своїм корпусом (він уже набув у ті часи яйцевидної форми), широким горлом та дуже поширеною тоді борознистою поверхнею [81]. Якраз цими рисами характеризуються також амфори Канівського поселення, що дає можливість віднести їх до VIII ст.

Таким чином, вся кераміка з Канівського поселення, ліпна і кружальна, датується в основній своїй масі VII—IX ст. Різ-

[80] В. П. Бабенчиков. Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень. — В кн.: История и археология средневекового Крыма. К., 1958, стр. 128—130, рис. 21—22.

* Село Морське, південно-східний Крим.

[81] А. Д. Якобсон. Средневековые амфоры Северного Причерноморья.— СА, № 15. М., 1951.

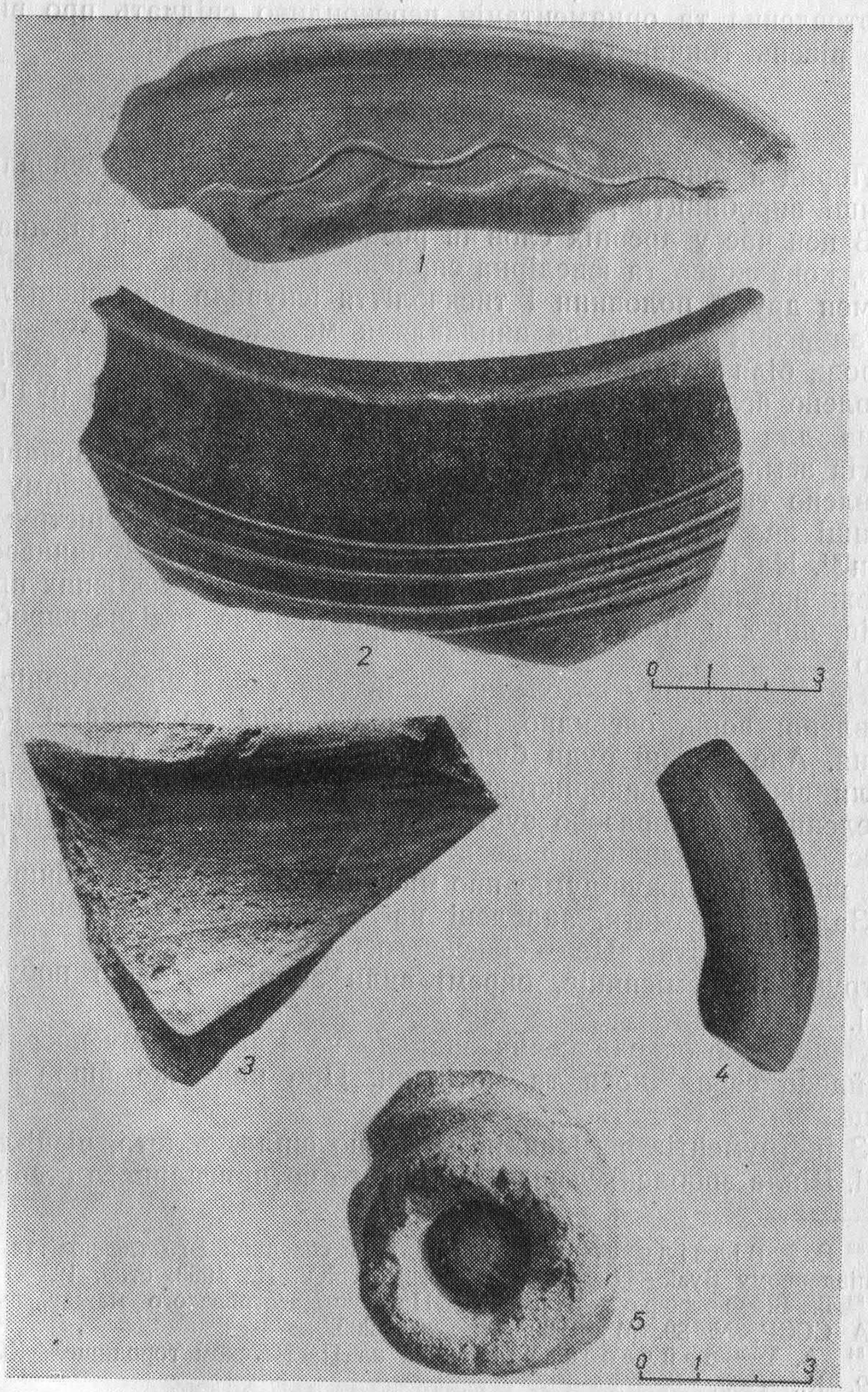

Рис. 51. Кружальний посуд і амфори.

номанітність видів і форм канівського посуду, його дбайливе виготовлення та орнаментація переконливо свідчать про високий рівень гончарства у Канівському поселенні.

Металообробка

Поряд з гончарством, у Канівському поселенні розвивалися й інші виробництва, в першу чергу — металообробка.

В цей час у древніх слов'ян розвивалися металургія, ливарство, ковальство та ювелірна справа. У деяких слов'янських племен другої половини I тисячоліття існували вже спеціальні металургійні центри, де виплавляли метал. Так, на бузькому острові, біля сучасного міста Гайворон Кіровоградської області виявлено агломераційні печі для попередньої обробки руди та горни для безпосередньої виплавки металу [82].

На землях, які займали тиверці, у селах Лопата, Браншети виявлено тиверські металургійні горни [83]. На Пастерському городищі знайдено полянську кузню з ковальськими інструментами [84]. На території, де жили сіверяни, біля села Волинцевого, також знайдено багато залізного шлаку і різних залізних предметів, що дає підстави говорити про місцеве залізне виробництво [85].

На Канівському поселенні слідів металургійних горнів не виявлено: вони, очевидно, розташовувалися за межами поселення. Але залізні руди були поширені і на цій території [86] і могли вже тоді використовуватися. Крім того, при розкопках поселення неодноразово зустрічалися шматки залізного шлаку (рис. 34, *1*) та знайдено досить багато залізних виробів (рис. 52), що підтверджує думку про місцеве залізоробне виробництво.

Залізні предмети, знайдені на Канівському поселенні, досить різноманітні. Це — сільськогосподарські знаряддя праці, інструменти ремісників, окремі види зброї, численні побутові речі.

З сільськогосподарських знарядь на Канівському поселенні знайдено серпи, коси та мотижки. Про них уже йшла мова вище.

З інструментів ремісників виявлено шила, долота, різці-ложкарі. Шила зроблені у вигляді тонкого чотиригранного стержня,

---

[82] В. І. Бідзіля. Залізоплавильні горни середини I-го тисячоліття н. е. на південному Бузі. — В кн.: Археологія. Т. XV. К., 1963, стор. 123—143.

[83] Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья. — МИА СССР, № 89. М., 1960, стр. 205—206.

[84] А. Т. Брайчевская. Кузница на Пастырском городище.— КСИА, № 9. К., 1960.

[85] В. Й. Довженок. Розкопки біля с. Волинцевого Сумської обл. — АП УРСР, Т. III. К., 1962, стор. 268.

[86] В. Г. Бондарчук. Геологія України. К., 1959, стор. 393.

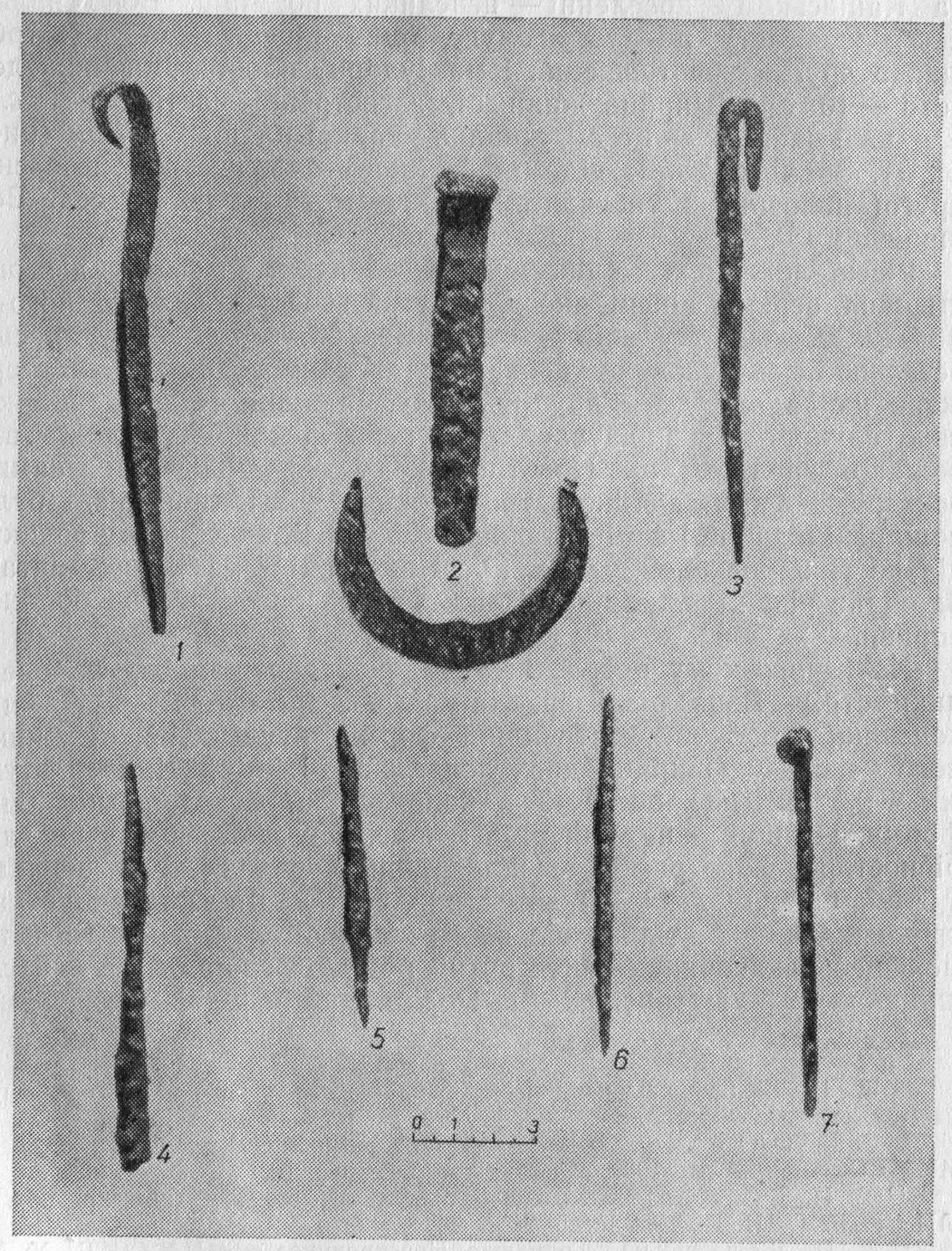

Рис. 52. Залізні інструменти та інші знахідки.

обидва кінці якого загострені. Довжина таких шил 7—9 *см*, товщина 5—7 *мм* (рис. 52, *2*). Подібні шила відомі з розкопок слов'янського поселення VIII—IX ст. в м. Ужгороді [87] та з ранньослов'янських поселень у Молдавії [88]. Долото, знайдене на Канівському поселенні — невеликих розмірів. Воно являє собою довгасту металеву смугу, один кінець якої загострений, а другий — потовщений і має ударну площу. Довжина долота — 10 *см*. Ширина нижньої, загостреної частини — 1 *см*, верхньої частини — 1,5 *см*, ширина ударної площі — 1,7 *см* (рис. 52, *2*). Знахідки доліт відомі й з інших слов'янських поселень другої половини I тисячоліття, зокрема — виявлені в селі Волинцевому [89].

Різець-ложкар з Канівського поселення має форму довгого стержня, верхній кінець якого загнутий гачком. Довжина його — 13,5 *см*. Ширина стержня — 0,6 *см* (рис. 52, *1*). Зроблений різець ретельно, але дуже спрацьований і погано зберігся. На стержень накладали дерев'яну рукоятку. Верхній, гачковидний кінець служив для вирізування з дерева ложок чи чашок. Такі ложкарі знайдено на Новотроїцькому городищі — цих самих розмірів і форм, а також трохи більші [90]. Подібні різці були поширені пізніше і в містах давньої Русі. Вони відомі у великій кількості з розкопок у Києві [91], Новгороді [92] та інших містах. Знахідки різців-ложкарів свідчать про розвиток деревообробної справи.

На Канівському поселенні знайдено також залізні наконечники стріл. Вони різні за формами та розмірами. Один наконечник архаїчної листовидної форми, втульчатий. Довжина його — 6,5 *см*, ширина двох лопастей — 1,4 *см*. Діаметр втулки — 0,7 *см* (рис. 53, *5*). Три наконечники мають ромбовидну форму. Перший з них зберігся краще. Він зроблений у вигляді рівностороннього ромба з шиловидним черенком, має довжину 8,5 *см*, ширину леза — 1,5 *см* (рис. 53, *1*). Другий наконечник трохи крупніший, тільки від нього не зберігся черенок. За формою цей наконечник — витягнутий ромб. Довжина леза — 5 *см*, ширина — 2,5 *см* (рис. 53, *6*). Подібні ромбовидні наконечники

---

[87] К. В. Бернякович. Исследования древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде. — КСИА, № 3. К., 1954, стр. 45.

[88] Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья. — МИА СССР, № 89. М., 1960, стр. 368, табл. 62, рис. 10.

[89] В. Й. Довженок. Розкопки біля с. Волинцевого Сумської обл. — АП УРСР. Т. III. К., 1962, стор. 268.

[90] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 20—21, рис. 8, *4* и *5*.

[91] М. К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева. К., 1950, стр. 31, рис. 19, *2*.

[92] Б. А. Колчин. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. — МИА СССР, № 65. М., 1959, стр. 44.

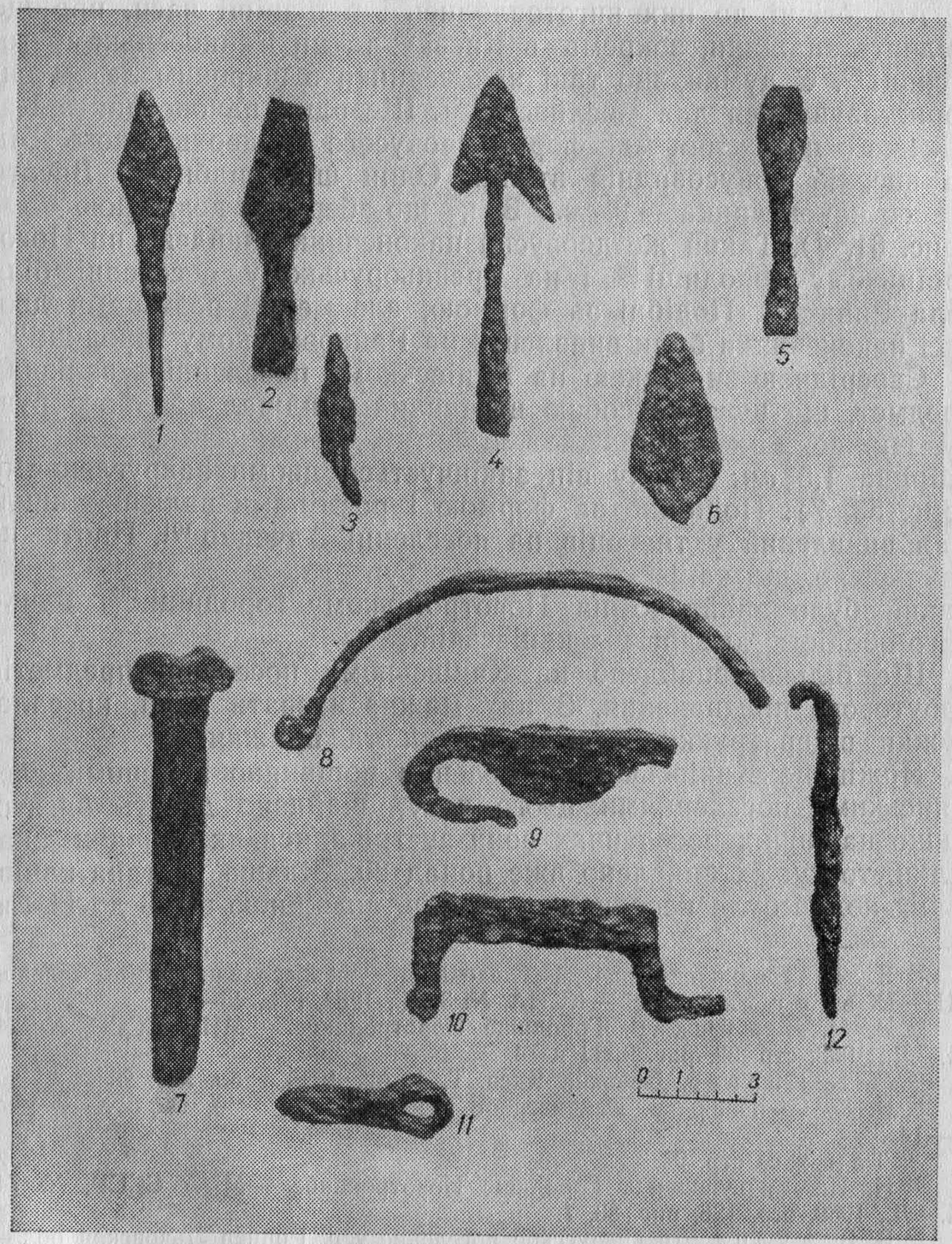

Рис. 53. Залізні наконечники стріл та побутові предмети.

знайдено на слов'янському поселенні в місті Ужгороді [93] і на Новотроїцькому городищі [94], правда, на останньому вони значно більші.

Аналогічні до них виготовлялись і в пізніші часи, про що свідчать знахідки, зокрема в Києві [95] та на Райковецькому городищі [96]. Є думки, що такі наконечники з широким лезом використовувалися для мисливства [97]. Ще один наконечник з Канівського поселення має форму двовусого чи двохшипного. Він на високій конусовидній втулці. Один шип відбитий. Висота всього наконечника — 9 *см*. Вус, що зберігся, довжиною 4 *см* (рис. 61, *4*). Такий же двовусий наконечник знайдено на Новотроїцькому городищі [98] і на древньоруському поселенні біля села Рипнів [99]. Подібні за формою, але менші розмірами двовусі наконечники були виявлені і на Райковецькому городищі [100].

Своєрідною знахідкою на Канівському поселенні є залізний предмет, що нагадує собою невеликий кинджал або його ручку. Нижній кінець кинджала відбитий. Довжина його — 11 *см*, ширина 1,5 *см;* зверху він закінчується двома закругленнями (рис. 53, *7*). Подібний за формою і розмірами залізний кинджал виявлений у тиверців на поселенні Алчедар [101]. Проте не виключено, що канівський предмет був ручкою бойового ножа. Такий було знайдено на Новотроїцькому городищі [102]. Ручка його повністю аналогічна канівській.

Ще більше знайдено на Канівському поселенні предметів побутового призначення. З них можна назвати ножі, кресала, дужки відер, ручки, клямки, цвяхи та пряжки.

Ножів на Канівському поселенні, порівняно з іншими слов'янськими поселеннями цього часу, знайдено досить багато. Якщо на інших поселеннях вони зустрічалися як одиничні знахідки, то тут їх виявлено вже понад 20. Більша частина канівських ножів була невеликих розмірів, довжиною від 8 до 11 *см*.

[93] К. В. Бернякович. Исследования древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде. — КСИА, № 3. К., 1954, стр. 45—46.
[94] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 22, рис. 9, 11 и 14.
[95] М. К. Каргер. Древний Киев. Т. 1. М., 1958, табл. XII, *2*.
[96] В. К. Гончаров. Райковецкое городище. К., 1950, табл. XIII, рис. 10—14.
[97] Там же, стр. 94.
[98] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 126, рис. 83, *1*.
[99] В. В. Аулих. Древнерусское поселение у с. Рипнев Львовской обл.— КСИА, № 7. К., 1957, стр. 107.
[100] В. К. Гончаров. Райковецкое городище. К., 1950, стр. 94, табл. XIV, рис. 17—19.
[101] Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья. — МИА СССР, № 89. М. 1960, стр. 371, табл. 65, рис. 1.
[102] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 23, рис. 10, *7*.

Лезо у них вузьке, шириною 1—1,5 *см*, загострене з нижньої сторони. Спинка іноді потовщена пряма, а іноді трохи закруглена. У них невеликий — довжиною 3—4 *см* — черенок для дерев'яної чи кістяної ручки, яка не збереглась. На переході від черенка до леза з обох боків є виступ. Лише у кількох ножиків такий виступ — з одного боку, внизу, а біля спинки відсутній: тому спинка ножа і черенок суцільні (рис. 54, *5*).

Серед канівських ножів два виділяються своїми великими розмірами. Один з них має довжину 17,8 *см* (довжина леза — 14 *см*), ширину леза — 2,5 *см*, а другий — трохи менший, довжиною 16,5 *см* (довжина леза — 11 *см*), шириною леза 20 *см* (рис. 54, *1* і *6*). Ці ножі за розмірами та формами знаходять собі майже повні аналогії серед ножів з Новотроїцького городища [103]. Дослідник їх І. І. Ляпушкін вважає, що призначення їх було не господарське, а бойове [104].

Інші ножі мали, очевидно, господарське призначення і використовувалися як столові ножі та для різних домашніх потреб. Ножі, аналогічні канівським, знайдено на багатьох слов'янських поселеннях і городищах Подніпров'я і в інших місцях [105]. Скрізь вони датуються VIII—IX ст.

Подібні ножі продовжували виготовлятись і використовуватись також і пізніше. Знахідки їх відомі з древньоруських міст Києва [106], Чернігова, Новгорода та інших. Новгородські ножі дослідив Б. О. Колчин, який поділяє їх на групи за призначенням, вказуючи, що серед них є ножі кухонні, столові, ножі-інструменти для столярів, костерізів, шевців і навіть лікарів, а також бойові [107]. Можливо, в слов'янських поселеннях, в тому числі і в Канівському, вже побутувало таке функціональне використання ножів, бо тоді потреба в обслуговуванні ними різних вимог була, безперечно, значно більшою, ніж у період

[103] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 23, рис. 10, *1* и *2*.
[104] Там же, стр. 24.
[105] Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко. Раскопки около сел Калантаево и Стецовки на Тясьмине в 1956 г. — КСИА, № 8. К., 1959, стр. 35.
К. В. Бернякович. Исследования древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде. — КСИА, № 3. К., 1954, стр. 44—45.
В. В. Аулих. Древнерусское поселение у с. Рипнев Львовской обл. — КСИА, № 7. К., 1957, стр. 107.
В. И. Довженок. Розкопки біля с. Волинцевого Сумської обл. — АП УРСР. Т. III. К., 1952, стор. 268.
П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков. Древнерусские поселения на Дону.— МИА СССР, № 8. М., 1948, стр. 43—46, табл. VI.
[106] М. К. Каргер. Археологические исследования древнего Киева. К., 1950, стр. 190, рис. 141.
[107] Б. А. Колчин. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. — МИА СССР, № 65. М., 1959, стр. 54—56.

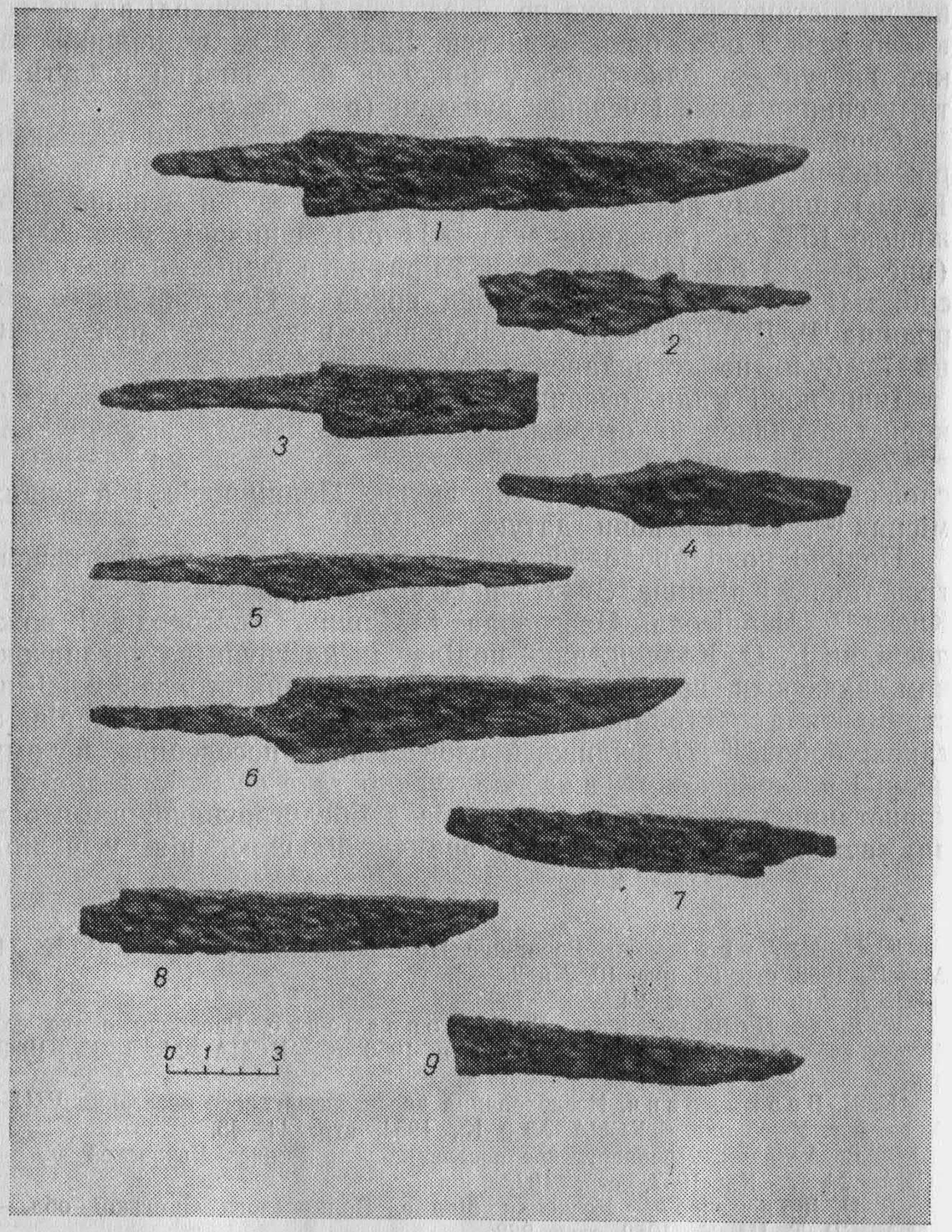

Рис. 54. Залізні ножі.

Київської Русі, коли вже було винайдено і використовувалось безліч інших інструментів.

З давніх часів слов'яни здобували вогонь з допомогою кресал, які не раз трапляються тепер при розкопках слов'янських поселень і городищ. На Канівському поселенні знайдено кресало досить поширеної ранньої форми у вигляді півовала з ніби розірваними кінцями і потовщеною середньою частиною. На жаль, воно фрагментоване. Довжина такого кресала в цілому вигляді була 8 *см,* ширина 2,5 *см,* товщина залізної смуги — 1 *см,* посередині — 2 *см* (рис. 53, *9*). Подібні кресала відомі не тільки з древньоруських поселень другої половини I тисячоліття [108], але й із древньоруських міст Києва [109], Новгорода [110] та інших. Мікроструктурні аналізи новгородських кресал указують, що на ударне ребро їх наварювали сталь, яка надавала їм більшої міцності і сприяла виникненню більшої кількості вогників.

Залізна дужка відра, знайдена на Канівському поселенні, має звичайну форму дротяного півкола з загнутими кінцями, але характеризується невеликими розмірами. Довжина дужки по прямій — 13 *см* (один кінець її не зберігся), товщина — 0,8 *см* (рис. 53, *8*). Аналогічні дужки відомі з інших слов'янських поселень, зокрема, з Райковецького городища [111]. На Канівському поселенні виявлено, крім того, невеликі дужки чи ручки, які використовувалися, напевно, для скринь чи шкатулок. Формою така ручка проста, прямокутна, зроблена вона з залізної пластини. Довжина її — 10 *см,* ширина пластини — 1 *см* (рис. 53, *10*).

Знайдено також і невелику клямку у вигляді пластини з петелькою на кінці. Довжина її — 4 *см* (рис. 53, *11*). Клямки подібних форм були зафіксовані на Новотроїцькому городищі [112], де знаходились, як і на Канівському поселенні, в культурному шарі VIII—IX ст.

З інших залізних предметів заслуговують на увагу пряжки. На Канівському поселенні їх знайдено 4. Серед них особливо цікава пряжка круглої форми. Діаметр її — 3,5 *см.* Зроблена вона з досить товстого дроту і в розрізі має 0,5 *см.* Кінці її не сходяться. Язичок прикріплено не посередині, а трохи нижче (рис. 55, *1*). Аналогічною до цієї є пряжка з Новотроїцько-

---

[108] В. В. Аулих. Древнерусское поселение у с. Рипнев Львовской обл.— КСИА, № 7. К., 1957, стр. 107.

[109] М. К. Каргер. Древний Киев. Т. 1. М.—Л., 1958, табл. XII, 9.

[110] Б. А. Колчин. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. — МИА СССР, № 65. М., 1959, стр. 101, рис. 84.

[111] В. К. Гончаров. Райковецкое городище. К., 1950, табл. IX, рис. 3.

[112] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.— МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 25, рис. 11—17.

Рис. 55. Прикраси і кістяні вироби.

го городища [113]. Пряжки круглої форми зустрічалися і на поселеннях другої половини першого тисячоліття [114], і в древньослов'янських могильниках з трупоспаленням [115], і при розкопках пізніших древньоруських міст [116]. Круглі пряжки здебільшого були нагрудними і служили як застібки для верхнього одягу. Можливо, ці пряжки йдуть від ранніх древньоруських фібул, які продовжували вироблятися і пізніше — в X і на початку XI ст. [117].

Друга канівська пряжка прямокутно-овальна, невеликих розмірів: довжина її — 2,5 *см,* ширина — 2 *см* (рис. 55, *2*), язичок не зберігся. Подібна за формою пряжка була виявлена на Новотроїцькому городищі [118].

Нарешті, ще дві канівські пряжки мають звичайну прямокутну форму і різняться лише за розмірами. Одна з них крупніша, має довжину 4 *см,* ширину — 3,5 *см*, а друга — менша, довжиною 3,2 *см*, шириною 2,2 *см* (рис. 55, *3*, *13*). Обидві зроблені не досить дбайливо і не зовсім рівні. Безумовно, такі пряжки використовувались для поясків. Аналогічні прямокутні залізні пряжки були знайдені серед інших предметів VIII ст. коло села Вознесенка на Запоріжжі [119].

Таким чином, усі залізні вироби Канівського поселення датуються, за аналогіями, VIII—IX ст., коли залізоробне виробництво в поселенні досягло свого найвищого розвитку.

Проте на Канівському поселенні мали місце не тільки залізоробна, а й інші види металообробки. Були вже розвинуті ливарство та ювелірна справа. Різні прикраси виготовлялися у поселенні способом кування та з допомогою лиття. Про це свідчать знахідки ливарних форм та самі предмети, різні за характером виконання — ковані та литі. Канівська ливарна форма була глиняна, прямокутна. На жаль, вона фрагментована, що не дозволяє встановити, для виготовлення якого предмета вона використовувалася. На одній стороні її є три круглих заглиблення різних розмірів (більше — діаметром 0,7 *см,* середнє — діаметром 0,5 *см* і менше — діаметром 0,3 *см*) та заглиблена дужка (діаметр — 1 *см*), поєднані між собою. Можна думати,

---

[113] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.— МИА СССР, № 74, М.—Л., 1958, стр. 99, рис. 65, *3*.

[114] Г. Б. Федоров. Население Прутско-Днестровского междуречья. МИА СССР, № 89. М., 1960, стр. 207.

[115] Ф. Д. Гуревич. Древности Белорусского Понеманья. М.—Л., 1962, стр. 110, рис. 90, *9—10*.

[116] М. К. Каргер. Древний Киев. Т. 1. К., 1958, табл. XXVII.

[117] Б. А. Колчин. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. МИА СССР, № 65. М., 1959, стр. 106—111, рис. 96, *1—3*.

[118] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 25, рис. 11, *7*.

[119] В. А. Гринченко. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі. — В кн.: Археологія. Т. III. К., 1950, стор. 44, рис. 8.

що в такій формі відливали сережки. Зворотна сторона форми пряма, загладжена. Висота уламка цієї форми — 4,5 *см,* ширина — 4,7 *см,* товщина його — 1,5 *см.* По бічних сторонах форми, посередині, йде рельєфний валик (рис. 55, *16*). Подібний вигляд мала прямокутна сланцева ливарна форма з Пліснеська, майже такі ж були і її розміри: ширина — 4,8 *см,* довжина — 7 *см* [120].

Матеріалом для виготовлення прикрас на Канівському поселенні служили бронза та срібло. Більшість знахідок — з бронзи, що, напевно, свідчить про поширеність використання цього металу, порівняно з сріблом. На Канівському поселенні знайдено 2 бронзових браслети і пряжку. Один із браслетів зберігся повністю. Він являє собою тонку ковану пластинку, кінці якої трохи розширені і закруглені. Ширина пластини браслета в центрі — 0,3 *см,* на кінцях — 0,5 *см.* Браслет може набувати різних діаметрів: кінці його не поєднані і тому його можна звужувати і розширювати. Вздовж нього з обох сторін іде дрібний карбований візерунок у вигляді трикутничків. Виконання браслета дбайливе і художнє (рис. 55, *12*). Аналогічний кований браслет було зафіксовано на Новотроїцькому городищі [121]. Можливо, що саме такі браслети були попередниками чудових браслетів зі штампованим візерунком, знайдених у Києві [122] на Райковецькому городищі [123] та Княжій горі [124].

Від другого бронзового браслета збереглася лише частина, але вона свідчить, що цей браслет був литий, круглий у розрізі, з потовщеними кінцями. Довжина уламка — 4,5 *см.* У розрізі він має в середній частині — 0,5 *см,* а на кінцях — 0,7 *см.* Подібні браслети з потовщеними кінцями відомі ще з ранньосередньовічних могильників Сахарна голівка, Суук-су південно-західного Криму VI—VII ст. Типові такі браслети і для скарбів середнього Придніпров'я VI—VIII ст. [125], а також для курганів на території сучасної Білорусії — по Німану [126] (датовані тим же часом). Аналогічний браслет був знайдений в нижній частині культурного шару Пліснеського городища [127].

[120] М. П. Кучера. Древній Пліснеськ. — АП УРСР. Т. XII. К., 1962, стор. 29, рис. 11, *3.*

[121] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, рис. 51, *4.*

[122] М. К. Каргер. Древний Киев. Т. 1. М.—Л., 1959, табл. 4.

[123] В. К. Гончаров. Райковецкое городище. К., 1950, табл. XX, рис. 3.

[124] Фонды исторического факультета Киевского госуниверситета.

[125] Б. А. Рыбаков. Анты и Киевская Русь. — В кн.: Вестник древней истории, М., № 1, 1939.

Г. Ф. Корзухина. К истории среднего Поднепровья в середине I-го тыс. н. э. — СА. Т. 22. М., 1955, стр. 70—73.

[126] Ф. Д. Гуревич. Древности Белорусского Понеманья. М.—Л., 1962, стр. 63, рис. 50, *2.*

[127] М. П. Кучера. Древній Пліснеськ. — АП УРСР. Т. 12. К., 1962, стор. 29, рис. 11, *10.*

Бронзова пряжка з Канівського поселення невелика. Її дужка виготовлена у вигляді овалу, до якого приєднаний прямокутний щиток. Довжина пряжки разом з щитком — 2,1 *см.* Язичка в ній не було (рис. 55, *14*). Подібна ж маленька, але срібна лита пряжка з круглою дужкою і прямокутним щитком та без язичка була знайдена на Пастирському городищі [128], аналогічна пряжка виявлена серед речей Вознесенського скарбу, який датується VIII ст. [129]. Це дає підстави віднести канівську пряжку до цього ж періоду.

З срібних прикрас на Канівському поселенні знайдено лунницю та кільце. Лунниця звичайної форми — у вигляді півмісяця. Один кінець її не зберігся. Довжина її в цілому стані була 3 *см,* ширина — 1 *см.* Лунниця виготовлена литвом. Зовнішня сторона її прикрашена псевдозерню, а зворотна — загладжена (рис. 55, *8*). Подібні лунниці були широко розповсюджені у древніх слов'ян VII—VIII ст. [130], а також і пізніше — в древньоруських містах, зокрема в Пліснеську [131], Києві [132].

Від кільця збереглась лише половинка. Воно зроблене з тонкого срібного дроту, гладеньке, діаметром 1,8 *см* (рис. 55, *9*).

Отже, і металеві вироби з Канівського поселення, як і кераміка, відносяться, в основному, до другої половини I тисячоліття.

Інші види ремесел

Крім металообробки, на Канівському поселенні були розвинуті й інші види ремесел, як костерізне, каменерізне та інші.

На розвиток костерізного ремесла вказують знахідки кістяних проколок. Деякі з них зроблено з плоскої кістяної пластинки, кінець якої загострено. Вони досить великі за розмірами — довжиною 15 *см,* шириною 2 *см* (рис. 55, *11*). Інші зроблено з невеликої круглої кістки. Довжина таких — 9 *см,* ширина — 1 *см* (рис. 55, *17*). Подібні кістяні проколки відомі з усіх поселень слов'ян другої половини I тисячоліття.

Поширеним було і каменерізне ремесло. На Канівському поселенні знайдено досить багато різноманітних кам'яних виробів, які вказують, що на поселенні оброблялись і великі камені, і дрібні. Обробка дрібних розвинулася вже до ювелірної огранки самоцвітів. З великих кам'яних виробів можна назвати жор-

[128] М. Ю. Брайчевский. Новые находки VII—VIII вв. н. э. на Пастырском городище. — КСИА, № 10. К., 1960.

[129] В. А. Гринченко. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі. — В кн.: Археологія. Т. 3. К., 1950, табл. VI, рис. 2, стор. 55.

[130] Нариси стародавньої історії УРСР. К., 1957, стор. 376.

[131] М. П. Кучера. Древній Пліснеськ. — АП УРСР. К., 1962, стор. 42, рис. 17, *3.*

[132] М. К. Каргер. Древній Київ. Т. 1. М.—Л., 1958.

на. Жорно робили з суцільної глиби місцевого каменя. Оббивкою йому надавали круглої форми і робили посередині отвір. Діаметр такого жорна досягав, приблизно, 40—60 *см,* діаметр отвору — 7—10 *см.* Про жорна вже йшла мова вище.

Багато знайдено на Канівському поселенні кам'яних брусків. Здебільшого вони витягнутої прямокутної форми, розмірами від 6 до 8 *см* (рис. 56, *1, 3* і *8*). Найбільш цікавим виявився брусок із зеленого гладенького каменя з малесеньким отвором у верхній частині, завдяки якому його, напевно, прив'язували до пояса, де слов'яни мали звичай носити ножики, кресала та, очевидно, бруски. Довжина бруска — 7 *см,* ширина — 2 *см* (рис. 56, *2*). Зроблений він дуже дбайливо і, напевно, цінувався і старанно зберігався.

До інших кам'яних виробів відносяться розтиральники та грузила до рибальських сіток. Знайдений на Канівському поселенні розтиральник — звичайної, круглої форми. Всі боки його спрацьовані, діаметр його — 5 *см* (рис. 56, *11*). Кам'яні грузила з Канівського поселення своєрідної грушевидної форми. Про них також йшла мова вище.

На Канівському поселенні знайдено кілька янтарних намистин різних видів і розмірів. З них являє собою інтерес велика намистина прямокутної форми з темно-червоного янтарю. Довжина її — 2 *см,* ширина — 1,5 *см* (рис. 55, *5*). Зроблена вона досить просто. Намистин такого розміру ніде ще не зустрічалось. Друга намистина мала форму куба з зрізаними кутками. Висота і ширина її — 1 *см* (рис. 55, *6*). Інші намистини були з світло-жовтого янтарю, звичайної, овальної форми, з дрібним гранчастим візерунком. Розміри однієї — 1,2×0,9 *см,* другої — 1,1×0,8 *см* (рис. 55, *4* і *7*). Можливо, останні дві намистини були не місцевої роботи, а привізні, бо такі зустрічалися і на інших слов'янських поселеннях, і в пізніші часи, зокрема — в древньоруських містах Києві, Чернігові та Новгороді.

Поширеним видом домашнього виробництва на Канівському поселенні було ткацтво. Про його поширеність свідчить значна кількість знахідок прясел та їх заготовок. Більшість прясел поселення зроблена з глини, проте зустрічалися і кам'яні. Глиняні прясла досить різноманітні за формою. Серед них є прясла у вигляді глиняного шарика з дірочкою посередині. Одне з таких було виліплене з глини з помітними домішками соломи та кварцу. Діаметр його — 3,5 *см,* діаметр отвору — 0,3 *см* (рис. 57, *7*). Поруч зустрічались плоскі прясла — у вигляді кружечка, зробленого з стінки горшка. Такі зустрічалися різних розмірів: діаметром від 3 до 4 *см* (рис. 57, *8* і *10*). Про їх місцеве виготовлення свідчать заготовки, знахідки яких траплялись при розкопках досить часто. Заготовки являли собою кружечки різних діаметрів, зроблені з стінок старих ліпних горшків, які вже

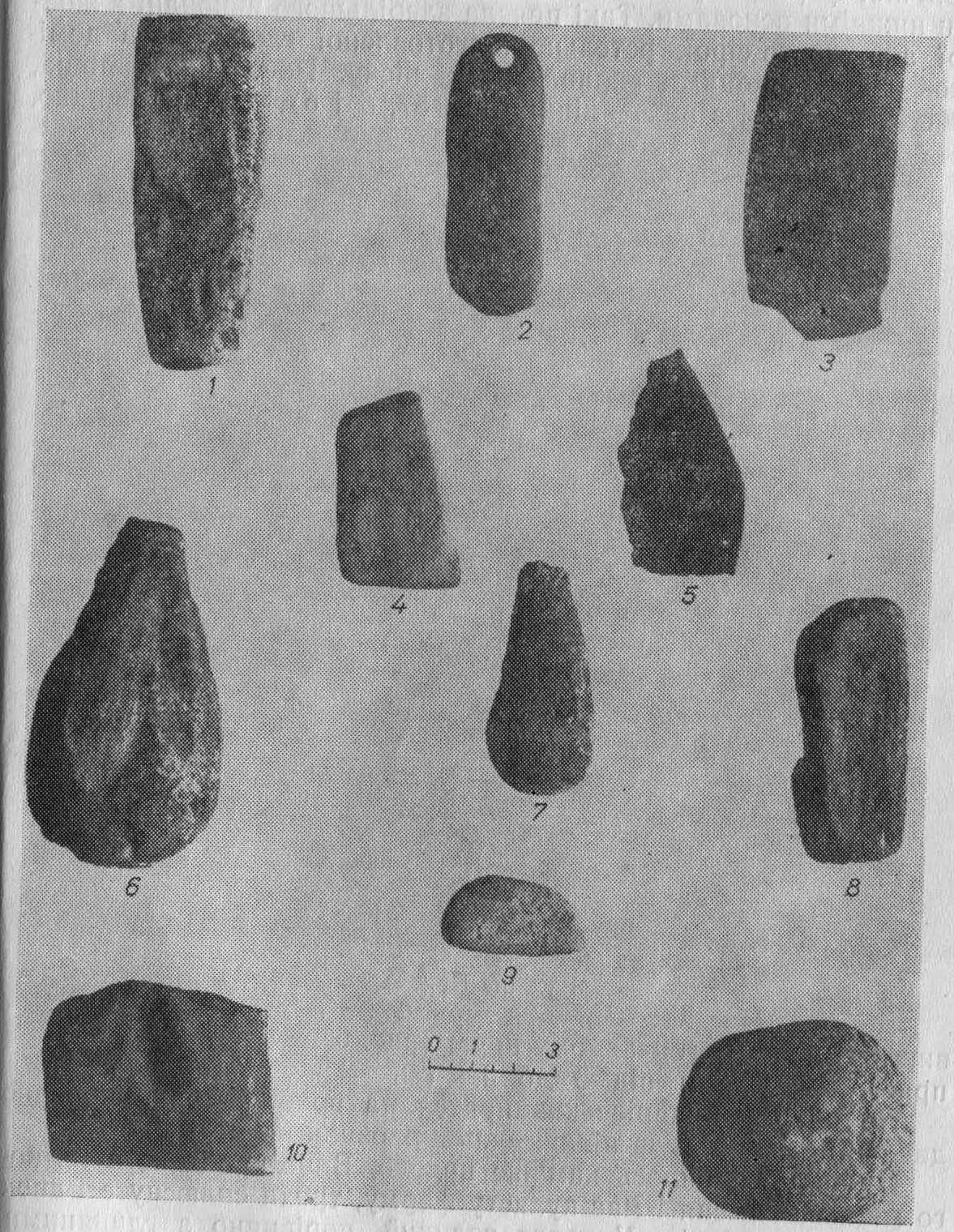

Рис. 56. Кам'яні вироби.

не використовувалися в господарстві (рис. 57, *9*). Але більше було виявлено на Канівському поселенні прясел звичайної біконічної форми — у вигляді двох зрізаних конусів, злитих своїми нижніми основами. Такі прясла здебільшого виконані з жовтої або жовто-сірої, ретельно підготовленої глини — без домішок або з дрібними вкрапленнями піску. Поверхня їх рівна, гладенька. Одні з них — ліпні (рис. 57, *5* і *6*), другі, очевидно,

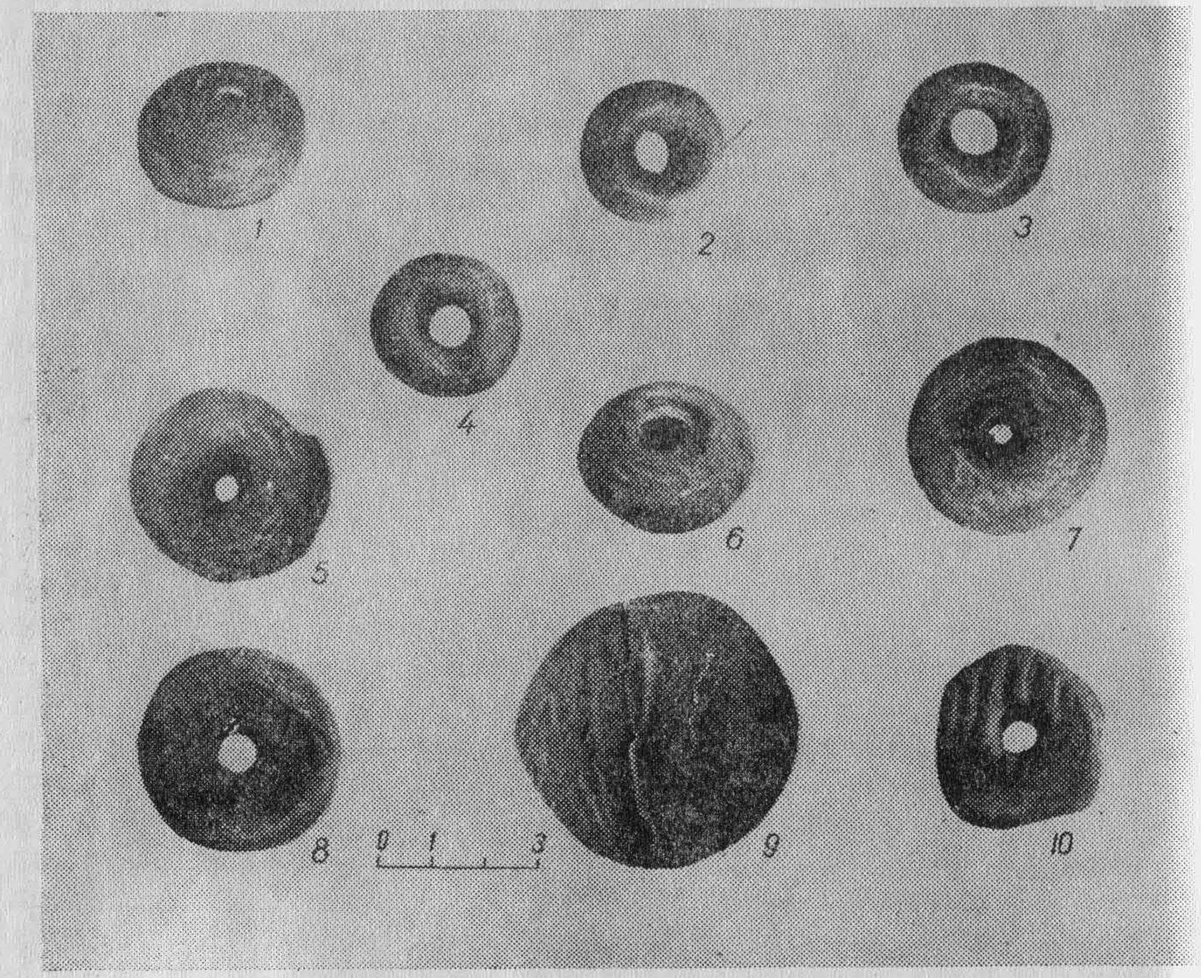

Рис. 57. Прясла.

виконані вже на гончарному крузі (рис. 57, *2* і *4*). Зустрічались прясла діаметром від 3 до 3,8 *см*.

На одному з канівських прясел на боковій грані вирізано дві лінії. Інші прясла ніяких окремих ознак не мали.

Цікавим виявилось кам'яне прясло. Воно зроблене з темного міцного каменя і має кулясту форму, трохи сплюснуте з двох протилежних боків. У нього великий, порівняно з глиняними, отвір посередині. Діаметр прясла — 3 *см*, висота — 1,5 *см*, діаметр отвору — 1 *см* (рис. 57, *3*).

Всі канівські прясла за формою та розмірами знаходять аналогії серед прясел слов'янських поселень другої половини

I тисячоліття. Такі ж прясла відомі з розкопок Новотроїцького городища [133], городища Лука Райковецька [134], із розкопок у місті Ужгороді [135] та інших місцях. У цьому відношенні Канівське поселення не становить винятку. Знахідки прясел важливі тим, що свідчать про розвиток ткацтва.

Розгляд пам'яток ремесла з Канівського поселення — інструментів та виробів — дає можливість зробити висновок, що ремесло тут у другій половині I тисячоліття було розвинуте досить добре, про що свідчать різноманітність його видів та високий рівень більшості виробів, зроблених дбайливо, високоякісно, з врахуванням всіх пред'являваних до них вимог.

На жаль, на поселенні не виявлено предметів явно довізного характеру, але деякі з пам'яток, наприклад, овальні янтарні намистини, могли бути привізними. Крім того, наявність багатьох аналогій до виробів з Канівського поселення на інших слов'янських поселеннях того часу, безумовно, вказує на існування торговельних і культурних відносин між ними, що сприяло загальному розвитку слов'янських племен.

---

[133] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА, № 74, М.—Л. 1958, стр. 48, рис. 27.

[134] Фонди Інституту археології АН УРСР.

[135] К. В. Бернякович. Исследования древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде. — КСИА, № 3. К., 1954.

IV. МОГИЛЬНИК

Місцеположення і територія могильника. Опис відкритих поховань. Знахідки на території могильника. Його датування. Особливості і аналогії.

Довгий час залишалось невідомим, де знаходиться могильник Канівського поселення, оскільки могильники другої половини I тисячоліття здебільшого безкурганні і не мають ніяких зовнішніх ознак. Проте ретельне дослідження території навколо Канівського поселення дало, нарешті, відповідь і на це запитання. На південно-східній околиці Канівського поселення було виявлено кілька поховань. Наступним дослідженням остаточно встановлено, що могильник знаходився саме тут.

Могильник займав окраїнну територію поселення біля самого Мар'їного яру і тягнувся від підніжжя Мар'їної гори до Дніпра на площі, приблизно, 2 *га*. На поверхні ніяких зовнішніх ознак його не збереглося. Зараз, оскільки рельєф у цих місцях під впливом опадів змінився, вже важко сказати, чи відокремлювався природною або штучною межею могильник від поселення. Можливо, що такою межею служив невеликий ярок, залишки якого видніються на цій території.

Під час розкопок була відкрита лише частина могильника, на якій виявлено 8 поховань (рис. 58).

Зверху залягав чорноземний грунт (20—25 *см*), а нижче — материк, в якому й знаходились поховання. Ніякого культурного шару на цій території не помітно.

Всі поховання являють собою трупопокладення в певному порядку, що вказує на те, що це — кладовище, де хоронили вже за певним ритуалом, а не випадково. Кістяки знаходяться у нерівних овальних ямках, на глибині 0,30—0,60 *м* від сучасної поверхні. Залишків труни чи склепу ніде нема.

Покійників покладено на спині у витягнутому стані. Поховані орієнтовані головою на захід, ногами — на схід. У деяких похованих голови покладено набік — вправо чи вліво. Руки здебільшого складені на животі, лише інколи витягнуті вздовж тіла. Ноги завжди витягнуті.

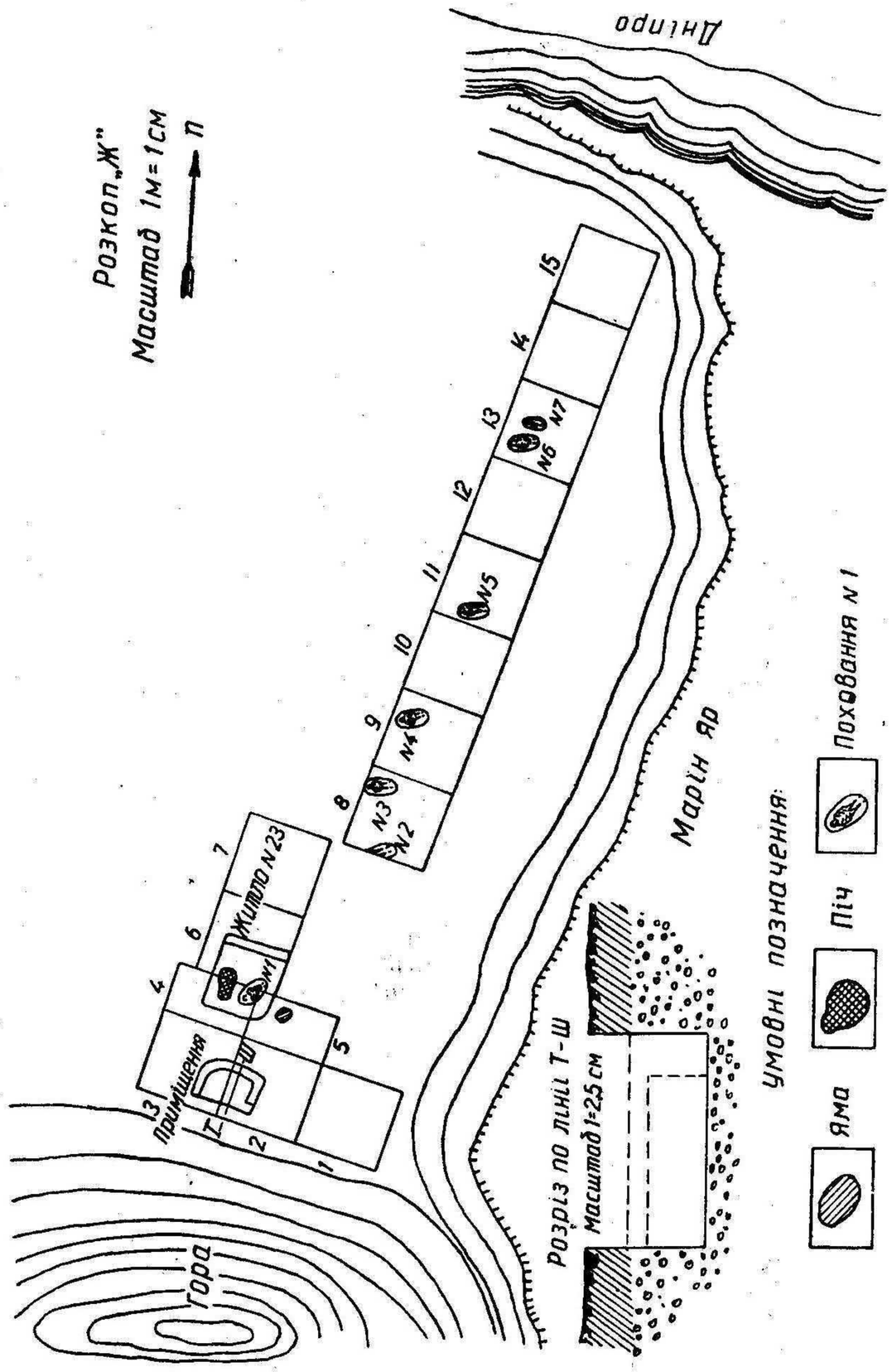

Рис. 58. План могильника Канівського поселення.

Збереженість кісток дуже погана: вони жовті, крихкі, часто розсипаються від дотику. Деяких кісток у похованнях невистачає — в основному, дрібних — фалангів пальців рук і ніг, які завжди зберігаються гірше.

З восьми поховань одне було похованням дитини.

Найкраще збереглося перше з розкопаних поховань. Покійник знаходився на глибині 0,60 *м* від сучасної поверхні, чим може бути пояснена його краща збереженість порівняно з іншими, виявленими на глибині 0,30 *м* і вже пошкодженими пізнішими роботами на території могильника. Похований лежав

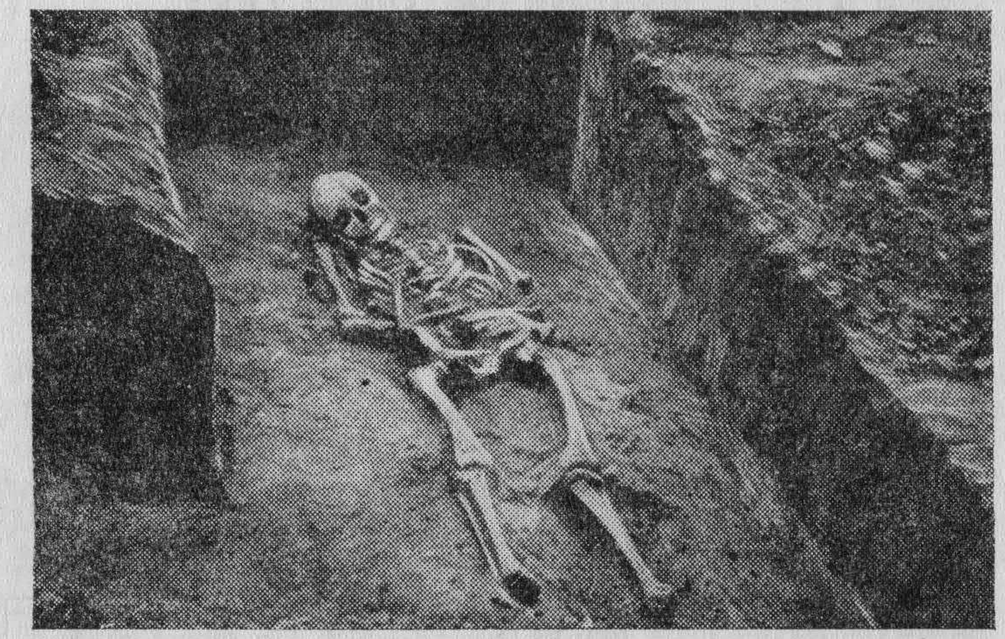

Рис. 59. Поховання з розкопок 1957 року.

на спині (рис. 59), головою на захід, руки його були складені на животі, ноги витягнуті, кінцівки їх не збереглися. Цікаво, що на голові покійника, вище чола, виднілось пошкодження черепа від удару. Можливо, похований був убитий.

Поховання знаходилось у материковому грунті. Ніяких предметів біля похованого не виявлено. Не залишилося навіть слідів одягу. Судячи з розмірів черепа та скелета, це було чоловіче поховання. У заповненні могили, над кістяком, ішов гумусний шар, у якому зрідка траплялися уламки ліпного посуду VII—IX ст., аналогічного кераміці з поселення. Під похованням знаходився непорушний материковий грунт.

Поховання № 4 подібне за влаштуванням до щойно описаного. Поховання знаходилось на глибині 0,30 *м* від сучасної поверхні і збереглось значно гірше. Покійник лежав на спині, був орієнтований з заходу на схід. Руки йому покладено на животі. Ноги витягнуто. Стан кісток поганий. Череп зруйновано з

лицевої сторони. Не збереглися кістки пальців рук та ніг. Довжина кістяка 173 *см*. Могила була заповнена темним гумусовим грунтом, нижче починався материк.

Поховання №№ 3, 5 збереглися лише частково, тому нема потреби описувати їх повністю. Слід вказати, що й у них кістяки були орієнтовані з заходу на схід.

Найбільшу цінність з поховань могильника становить поховання № 6 (рис. 60), яке збереглося краще і має деякі особливості. Поховання знаходилось на глибині 0,30 *м* від сучасної поверхні, вирізане в материковому грунті. Покійник покладений

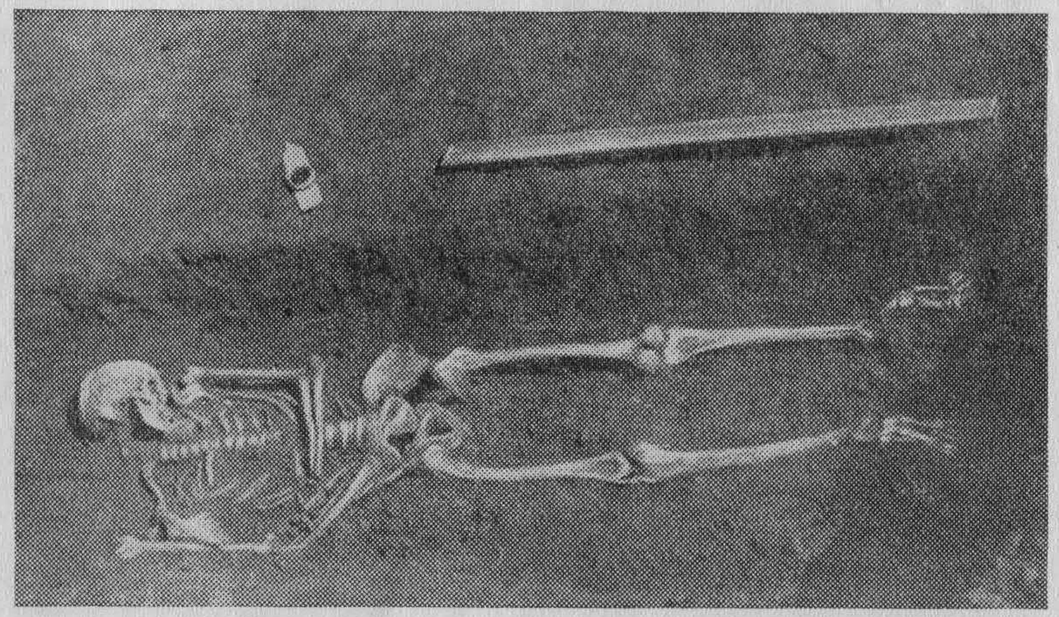

Рис. 60. Поховання № 6.

головою на захід. Кістяк лежав на спині, а голова була повернута в лівий бік. Руки складено на животі. Ноги витягнуто. Довжина ями поховання — 2 *м*, ширина — 0,75 *м*. Кістяк мав довжину 175 *см*.

Розміри кістяка, масивність кісток, широкі плечі — все свідчить, що похована людина була чоловічої статі. У черепі похованого виявлено дві пробиті дірки — в тімені та в потилиці, що й послужило, очевидно, причиною загибелі.

При розчистці ніг похованого знайдено залізний наконечник стріли, який стирчав у його правому коліні. Наконечник архаїчної форми: трьохгранний, вузький, черенковий, невеликих розмірів. Довжина його 4,5 *см*, ширина — 1 *см* (рис. 53,*3*). Аналогічні наконечники зафіксовані серед знахідок з скарбу, відкритого біля села Вознесенка на Запоріжжі, який датується VIII ст. [1].

[1] В. А. Гринченко. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі. — В кн.: Археологія. Т. 3. К., 1950, стор. 44, табл. 2, рис. 1.

Отже, і поховання № 6 може бути датоване тим же часом. Заповнював могилу темний гумусовий грунт, в якому траплялися уламки ліпного посуду VII—VIII ст.

Можливо, похований був воїном, що загинув від ран. На віддалі, приблизно, метра від цього поховання знаходилося поховання № 7 (рис. 61), що було на тій же глибині. Кістяк у похованні зовсім невеликий. Довжина ями поховання 1,15 *м*, ширина — 0,60 *м*. Кістяк же мав у довжину 80 *см*. Проте він зберігся не повністю: нема кінцівок ніг і рук. Орієнтований він з заходу на схід, як і в інших похованнях, але голова його повернута у правий бік, ніби до вищеописаного поховання № 6.

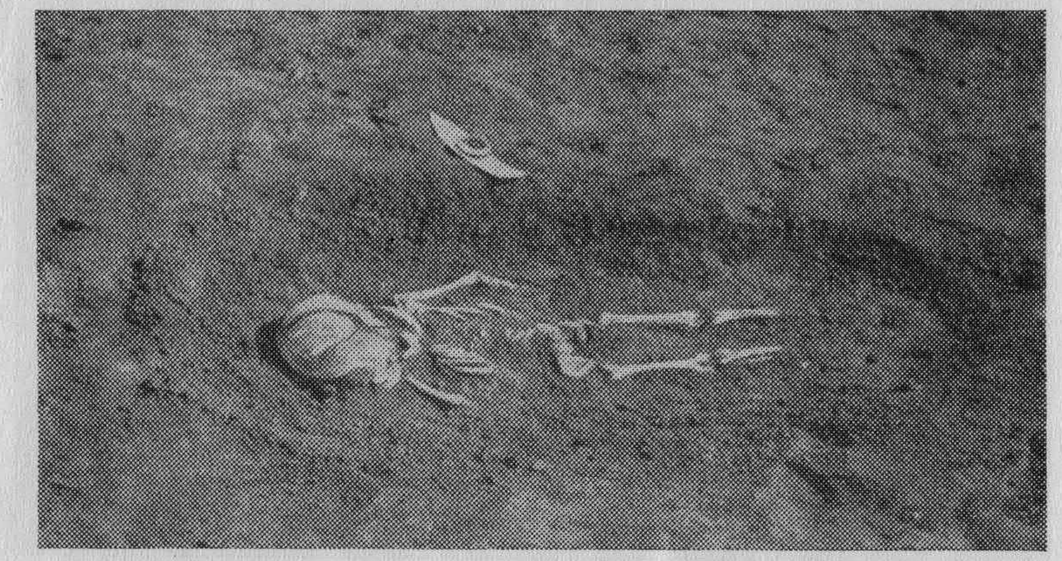

Рис. 61. Поховання № 7.

Похованого покладено на спині. Руки лежать уздовж тіла. Ноги витягнуто. Судячи з розмірів кістяка та за визначенням анатомів, це могла бути дитина років 7—8.

Недалеко від голови дитини були виявлені уламки маленької ліпної сковорідки, аналогічної до сковорідок з Канівського поселення, але значно менших розмірів (діаметр — 17 *см*) (рис. 62, *1*). Зверху могилу заповнював насипний темно-жовтий грунт, під кістяком ішов материк.

Важко сказати, чи не були пов'язані між собою воїн і дитина, поховані близько між собою, із взаємно повернутими обличчями. Можливо, що вони так поховані невипадково.

На жаль, територія могильника довгий час знаходиться під городами, і тому могильник частково зруйнований. На поверхні, багато разів перекопаній, в результаті чого нижні шари грунту попали наверх, зустрічається досить багато уламків ліпних горшків VIII ст., які, можливо, знаходилися в стародавніх похованнях. При розкопках могильника було знайдено кілька

горшків, які вдалося реставрувати. Вони досить масивні, товстостінні, з опуклим тулубом, прикрашені поглибленим орнаментом у вигляді нерівних ліній. Один з цих горшків має висоту 26 *см*, а діаметр вінчика — 21 *см*. Другий — висотою 29,5 *см* з діамет-

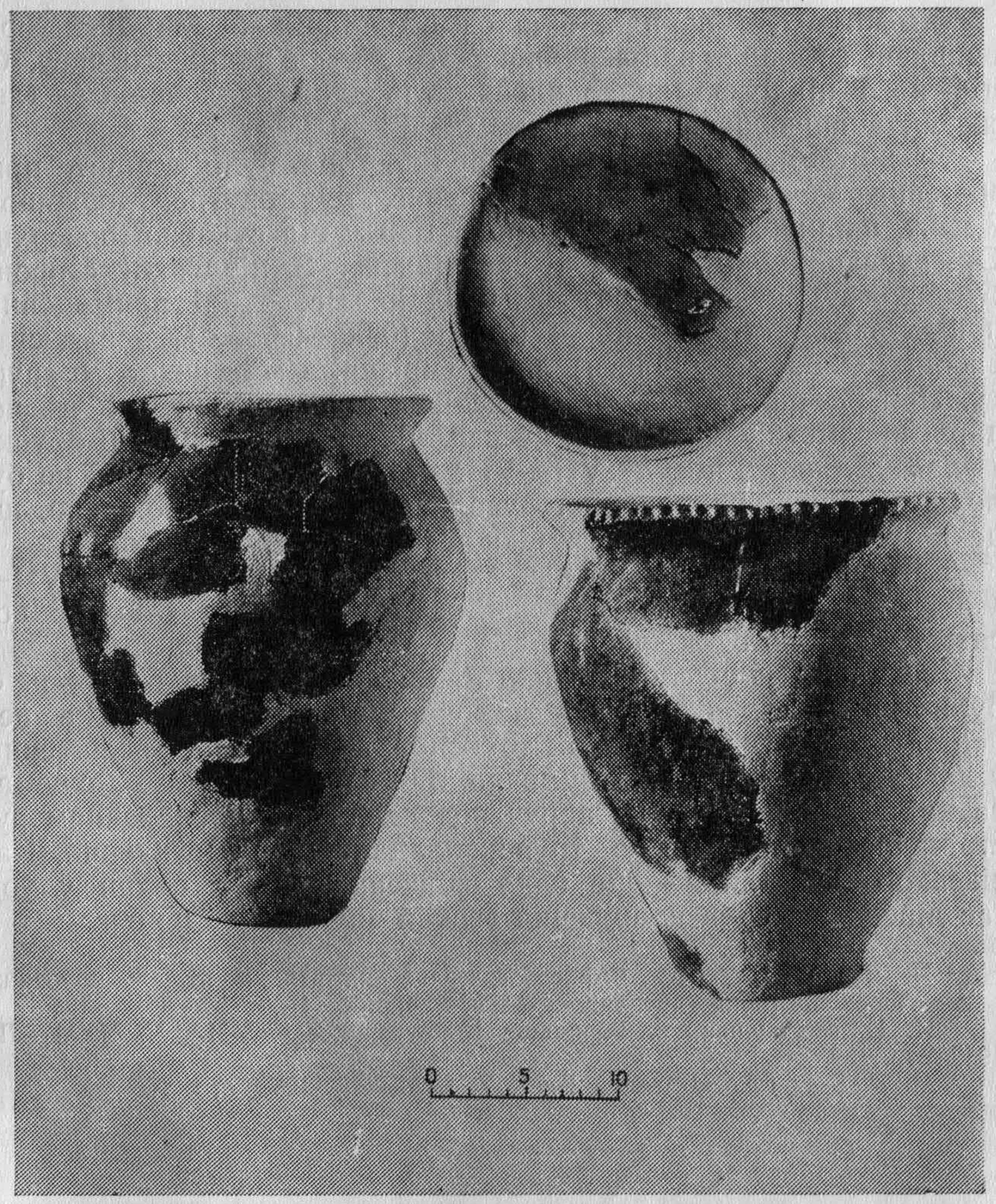

Рис. 62. Посуд із Канівського могильника.

ром вінчика 18 *см*. Такий посуд аналогічний до горшків з Канівського поселення, зокрема, до ліпного посуду шостого типу. Між іншим, на горшках з могильника немає слідів їх господарчого використання. Крім горшків, у могильнику знайдено кілька ліпних сковорідок (рис. 62).

Серед інших знахідок на території могильника траплялись ще залізні ножики звичайної для VII—VIII ст. форми та невеликих розмірів, наконечники стріл (крім вищеописаного ще ромбовидний) та деякі побутові предмети: шило, кресало, бруски й інші.

На кінці могильника, біля самого підніжжя Мар'їної гори, виявлені залишки напівзруйнованого житла пізнішого часу, бо під його підлогою знаходилося стародавнє поховання — таке ж, як і вищеописані.

За житлом, ще ближче до Мар'їної гори, було відкрито приміщення «з». Воно напівземляночне, прямокутне, довжиною 3,80 *м*, шириною 2,70 *м*, глибиною 1,30 *м* від сучасної поверхні. Орієнтоване воно з півночі на південь. З південної сторони був вхід у вигляді грунтових східців. Всередині приміщення, попід трьома стінами йшли вузькі (0,50—0,65 *м*), але досить високі (0,80 *м* від підлоги) лави, вирізані з материкового грунту. При розчистці цього приміщення були виявлені різні господарчі предмети: клямки від дверей, ніж, цвяхи, точильні бруски і уламки ліпного посуду VII—VIII ст. Печі у приміщенні не було, отже, воно не використовувалося як житло. Можливо, що це приміщення мало якесь відношення до могильника.

Всі знахідки з могильника датуються, за аналогіями, VII—VIII ст. Це вказує, що й поховання даного могильника відносяться до цього ж часу.

Як відомо, для слов'ян другої половини I тисячоліття н. е. були характерні поховання з трупоспаленням. Проте, в цей період існував уже й звичай трупопокладання. Він засвідчений у древлян [2], сіверян [3] і, безумовно, був уже й у полян. Зокрема, на київському некрополі поруч поховань з трупоспаленням зустрічались поховання з трупопокладанням [4]. Могильник Канівського поселення — ще одне свідчення, що в полян у той час дійсно уже був поширений звичай трупопокладання.

[2] И. П. Русанова. Археологические памятники второй половины I тыс. на территории древлян. — СА, № 4. М., 1958.
[3] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА, № 74. М.—Л., 1958, стр. 169.
[4] М. К. Каргер. Древний Киев. Т. 1. М.—Л., 1958, стр. 165

ВИСНОВКИ

Дослідження Канівського поселення дає можливість з'ясувати влаштування поселень і жител полян, характер їх господарства і побуту, встановити датування окремих предметів та глибше зрозуміти історію та розвиток полян у другій половині I тисячоліття.

Матеріали Канівського поселення свідчать, що вже в VII—VIII ст. поселення мало певне планування. Тут виробився ряд прийомів будівництва. Просторі житла з глинобитною піччю і лавами попід стінами були для свого часу досить зручними для життя і праці. Земляночні житла поступово змінились значно досконалішими напівземляночними, які, в свою чергу, стали основою для пізнішого будівництва на цих землях хат-мазанок.

Житла Канівського поселення не тільки свідчать про високий рівень будівництва полян у другій половині I тисячоліття, але й вказують на деякі сторони їх суспільних відносин. Ніде нема слідів поєднання жител, що спостерігалось на Боршевському городищі та на городищі Монастирище. Отже, на Канівському поселенні жили індивідуальними родинами і залишків родової общини вже не було.

Матеріали з Канівського поселення розповідають, що основу занять населення тут складали землеробство та скотарство. У поселенні були розвинуті також різні промисли, як мисливство, рибальство і ремесла — ковальське, ливарне, ювелірне, гончарське та інші, виготовляли вже різноманітні сільськогосподарські знаряддя праці, інструменти, побутові предмети, прикраси і окремі види зброї. Багато канівських виробів VII—VIII ст. вражають дбайливістю виконання та якістю і не поступаються виробам часу Київської Русі. Все це є ще одним доказом того, що культура Київської Русі базувалась на попередніх досягненнях слов'янських племен другої половини I тисячоліття, і, зокрема, полян. Про високий рівень матеріальної культури на Канівському поселенні свідчить різноманітність виробів, знайдених при розкопках цього поселення, а також порівняно висока для того часу техніка їх вико-

нання. Підтвердженням цього може служити і той факт, що кружальна кераміка на Канівському поселенні складала 30—35% керамічних знахідок, в той час як на інших поселеннях кружальної кераміки було значно менше. Наприклад, на городищі Хохтомель кружальна кераміка складала лише 18% [1]. До того ж, поруч із керамікою, зробленою на ручному крузі, на Канівському поселенні в VIII—IX ст. з'являється кераміка, зроблена вже на ножному крузі [2].

На жаль, на Канівському поселенні мало збереглося інструментів, які дали б змогу більше судити про техніку виробництва того часу. Все цінне, в тому числі й інструменти, очевидно, було забране кочівниками, які нападали на це поселення. Аналогічну картину можна було спостерігати і на Новотроїцькому городищі [3].

Вивчення матеріалів Канівського поселення дає можливість порівняти його з іншими поселеннями і городищами слов'ян другої половини I тисячоліття і відмітити багато спільного у розвитку слов'янських племен того часу. Разом з тим відкривається і цілий ряд відмінностей, які не дозволяють погодитися з тими вченими, які намагаються виділити роменсько-боршевський етап у розвитку східного слов'янства. Їх намагання спростовуються і матеріалами Канівського поселення, яке поряд із спільними рисами з роменськими пам'ятниками, зокрема з Новотроїцьким городищем, має ще більше відмінного. Думка І. І. Ляпушкіна про роменсько-боршевський етап не підтверджується ні влаштуванням Канівського поселення (на Лівобережжі, в основному, укріплені городища [4], а дане поселення, як і інші на Правобережжі, — неукріплене), ні його житлобудівництвом (зрубні житла, характерні для Канівського поселення, не характерні для Новотроїцького та інших роменських городищ), ні влаштуванням печей (на Лівобережжі печі вирізані з материка [5], а на Канівському поселенні печі-кам'янки і глинобитні), ні внутрішнім влаштуванням жител (в житлах Новотроїцького городища відсутні лави [6], а на Канівському поселенні вони є в більшості жител), ні керамікою, що теж має багато особливостей. Все це ще раз свідчить про недостатню

[1] И. П. Русанова. Археологические памятники второй половины I-го тыс. н. э. на территории древлян. — СА, № 4. М., 1958, стр. 43.
[2] А. А. Бобринский. Древнерусский гончарный круг. — СА, № 3. М., 1962.
[3] И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. — МИА СССР, № 74. М.—Л., 1958, стр. 220.
[4] И. И. Ляпушкин. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— МИА СССР, № 104, М.—Л., 1961, стр. 218.
[5] Там же, стр. 228, 229.
[6] Там же, стр. 231.

вивченість та публікацію матеріалів слов'янських племен другої половини I тисячоліття.

Брак письмових джерел не дозволяє встановити точні дати існування Канівського поселення. Судячи по знахідках, Канівське поселення виникло десь у другій половині VII ст. на території між Гнилою балкою і Холодним яром, де були відкриті найбільш ранні земляночні житла.

В кінці VII ст. поселення почало розростатися і зайняло сусідню територію від Холодного яру до Другого яру Біляшевського, а далі розкинулось вздовж Дніпра до самої Княжої гори.

Найбільший розквіт Канівського поселення припадає на VIII — початок IX ст., коли воно забудовується напівземляночними житлами та різноманітними господарчими будовами. Саме до цього часу відноситься більша кількість знахідок, виявлених на поселенні і кращі з них за своїм виконанням та прикрасами. Це спостерігається і в кераміці, і в металевих виробах.

Загибель Канівського поселення відноситься, очевидно, до другої половини IX ст., бо пізніших пам'яток на території, де воно розташовувалось, не зустрічається. Часто залишки жител Канівського поселення носили сліди пожежі. Поселення загинуло, напевно, під час якоїсь навали ворогів, які спалили його. Можливо, що це була одна з навал печенегів, які в той час нападали на землі слов'ян. Є підстави думати, що населення Канівського поселення, рятуючись від ворогів, перейшло на сусідню неприступну Княжу гору і укріпилось там, спорудивши рів і вал з напільної, найбільш небезпечної сторони і заснувавши там місто, яке згадується пізніше в літопису під назвою Родень. Таким чином, Канівське поселення послужило основою для древньоруського міста, історія якого відноситься уже до часів Київської Русі.

ЗМІСТ

	Стор.
Вступ.	3
I. Місцеположення і планування Канівського поселення	10
II. Житла та інші будови.	19
III. Господарство і побут	64
IV. Могильник	114
Висновки.	121

Галина Георгиевна Мезенцева

Каневское поселение полян

(На украинском языке)

Редактор *Загоруйко В. Є.* Художник *Русін О. М.*
Технічний редактор *Окопна О. Д.* Коректор *Кеніг Н. Ф.*

Здано до набору 23/VI 1964 р. БФ 07212. Зак. № 1870. Тираж 1500. Формат папепу 60×90¹/₁₆. Фіз. друк. арк. 7,75. Умовн. друк. арк. 7,75. Обл.-видавн. арк. 7,51. Паперових арк. 3,875. Підписано до друку 16/I 1965 р.
Ціна 45 коп.
Т. П. — 1964 — поз. 49.
Видавництво Київського університету, Київ, Б. Шевченка, 14.

Київська книжкова друкарня № 5 Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі — Київ, Рєпіна, 4.